

MARI NÕMMELA

Stiiliajaloolise ja marksistliku
käsitluse konflikt Voldemar Vaga
kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel

MARI NÕMMELA

Stiiliajaloolise ja marksistliku
käsitluse konflikt Voldemar Vaga
kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel

Tartu ülikool, Filosoofia teaduskond, Ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti.

Kaitsmisele lubatud Ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu 28. juuni 2013 otsusega.

Juhendaja: Prof. Jaak Kangilaski, Tartu ülikool, Eesti

Oponent: Dots. Pertti Grönholm, Turu ülikool, Soome

Kaitsmine: 12. septembril 2013 TÜ Senati saalis, Ülikooli 18, kell 16.15

ISSN 1406–443X

ISBN 978–9949–32–356–2 (trükis)

ISBN 978–9949–32–357–9 (PDF)

Autoriõigus: Mari Nõmmela, 2013

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

SISUKORD

SISSEJUHATUS	7
Uurimiseesmärk ja probleemi asetus.....	7
Historiograafia ja allikad.....	9
Uurimismeetodi tutvustus ja käsitlusaspektid	22
Töö ülesehitus	25
1. EELLUGU: NÕUKOGUDE OKUPATSIOON VERSUS EESTI KUNSTIAJALOOLANE	27
1.1. Konflikti tagamaad.....	27
1.2. Voldemar Vaga vaated ja uurimisorientatsioon enne 1940. aastat	32
1.3. Arutelu.....	37
2. KOHANEMINE NÕUKOGUDE KUNSTIKÄSITUSEGA: VOLDEMAR VAGA PUBLIKATSIOONIDE IDEELINE VERBALISM (1941–1952)	42
2.1. Marksistliku ajalookäsituse algus.....	44
2.2. Voldemar Vaga ajaleheartiklid (1945–1952)	50
2.3. Kirjutised kunstiajaloost.....	56
2.4. 1947.–1949. aasta konflikt	58
2.5. Arutelu.....	65
3. KOHANEMINE NÕUKOGUDE AJALOOTEADUSEGA: UURIMISOBJEKTI OTSINGUIL 1947–1950. IDEED JA SEISUKOHAD	71
3.1. Usklassitsismist baltisaksa kunstini	72
3.2. 19. sajandi baltisaksa kunst ja Vene kunsti ajaloolised mõjud.....	79
3.3. Eesti-Vene kunstikontaktid	80
3.4. Voldemar Vaga „vead“ uurimisobjekti valikul	83
3.5. Arutelu.....	85
4. KOHANDUMINE NÕUKOGUDE AJALOOTEADUSEGA: UURIMISMETOODIKA OTSINGUIL 1950–1964	90
4.1. Teemavahetus ja diskussioonid teadustöö metodoloogia küsimuses	96
4.2. Voldemar Vaga 1960. aastate artiklite retseptioonist	102
4.3. Kahe ajalookäsitluse konflikt	108
4.3.1. 1957. aasta dissertatsioon	109
4.3.2. 1964. aasta dissertatsioon	112
4.3.3. Oponentide arvamused 1964. aastal	114
4.4. Arutelu.....	116
5. STIILIOOLISE JA MARKSISTLIKU KÄSITLUSE KOMPROMISS: 1964–1980	127
5.1. Voldemar Vaga diskussioonid arhitektuuriajaloost	129
5.1.1. Ideed ja seisukohad (1957–1964)	129

5.1.2. Poleemika Villem Raamiga	132
5.1.3. Dissertatsioonijärgsed artiklid	134
5.1.4. Retsensioonid ja raamatud.....	138
5.2. Tagasi klassitsismiajastu juurde	145
5.2.1. 19. sajandi kunsti raamatute retseptsioon	147
5.3. Arutelu.....	151
KOKKUVÕTE	158
ALLIKAD JA KIRJANDUS	164
SUMMARY	187
ELULOOKIRJELDUS	210

SISSEJUHATUS

Üks tuntumaid 20. sajandi eesti kunstiajaloolasi Voldemar Vaga oli enam kui pool sajandit seotud Tartu ülikooliga. Tema uurimistöö algas 1920. aastail, seiskus II maailmasõja päevil ja jätkus Tartus pärast sõda. Kunstiajaloolane jäi pärast sõda kodumaale,¹ kus rahvusliku kultuurielu arengut hakkas pärssima Nõukogude okupatsioonirežiim. Sovetiseerimisprotsessis hariduse ja kultuuri küsimusi määranud kommunistlik partei rakendas ideoloogiat teenistusse ka ajaloo- teaduse, mille raames sai eesti kunstiteaduse eesmärgiks esmajoones poliitiliste ja sotsiaalsete ülesannete täitmine. Kunstiajalookirjutuses tuli rahvusliku kunsti- ajaloo uurimisele eelistada marksistlikku ajalootõlgendust.

Uurimiseesmärk ja probleemi asetis

Eesti poliitilisest taasiseseisvumisest peale 1990. aastatel on kunstiteaduse peatähelepanu püsinud tagasivaatavalt Eesti Vabariigi poliitilise iseseisvuse ja selle kaotamise järgsel ajajärgul. Nõukogude doktriini ümberhindamise aspekti on arvestatud ka käesoleva uurimisülesande püstitusel, mis keskendub eesti kunsti- ajaloo kirjutamisele pärast II maailmasõda.

1940.–1990. aastatel tegeles politiseeritud ajaloo- teadus Eesti NSV ajaloo kaugeleulatuva väljaarendamise programmiga ajaloolise töö mahavaikimise suunal. Ideoloogiliselt normeeritud uurimistegevuse eesmärgiks oli eesti ajaloo põhjendamine marksismi-leninismi vaimus, kooskõlas partei seisukohtadega. Et okupatsioonidoktriin omistas kunstile klassiiseloому, asuti juurutama leninliku õpetust kahest kultuurist, kunsti parteilisusest ja rahvalikkusest. Kunsti rahvalikkust seoti realismiga ja sotsialistlikku realismi mõisteti tegelikkuse kunstiliselt tõepärase peegeldamisena kommunistliku ideaali seisukohast. Eesti kunstiteaduse uurimisülesandeks sai sisult sotsialistliku ja vormilt realistliku nõukogude kunsti ning viimase arenguga seotud sotsiaalsete nähtuste käsitlemine. Nõukogude perioodil tuli eesti kunstiajaloolastel esmalt tundma õppida sotsialistliku realismi meetodit, ideelis-kasvatuslikku funktsiooni ja tegelda kunsti populariseerimise küsimustega. Tähtsa koha omandas realismi eest peetava võitluse jälgimine koos formalistliku kunsti väljaselgitamisega.

Sõjajärgseil aastail Tartu Riiklikus Ülikoolis² töötamine tähendas õppejõule marksismi-leninismi tõdede omaksvõtmist ja kaasaminekut Stalini isikukultuse aastate sotsiaalsete ümberkorraldustega. Ajaloo- keeleteaduskonna ajaloo osakonna ideoloogiliseks ülesandeks sai koolitada nõukogude ajaloolasi, kelle maailmakäsitlus pidi kattuma uue ühiskonna väärtussüsteemiga. Kunstiajaloolasel Voldemar Vagal (1899–1999) tuli ülikoolitöö jätkamiseks asuda esmalt tead- vustama kunstiajaloo küsimusi okupatsioonidoktriini valguses, seejärel teha uurimistöös valik stiiliajaloolise ja marksistliku ajalookäsitluse vahel.

¹ Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik (1940/1944–1991), edaspidi Eesti NSV.

² Tartu ülikool kandis 1941 ja 1944–1989 nime Tartu Riiklik Ülikool.

Tartu ülikooli kunstiajaloo professori ametikohta täitma asunud Voldemar Vagalt ilmus nõukogude perioodil enam kui poolsada publikatsiooni, mis moodustavad ligi poole tema kunstiloolisest pärandist. Professori muutunud kirjutusviisi pärast 1940.–1941. aastat peegeldab eesti kunstiajalookirjutuse muutusi. Voldemar Vaga elukäik kuulub eesti rahva selle osa hulka, kelle saatuseks kujunes II maailmasõja ajal kodumaale jääda ja sõjajärgse elukeskkonnaga kohaneda.

Käesoleva uurimuse eesmärk on käsitleda eesti kunstiajalookirjutust ja kirjutamise probleeme ajajärgul, kui side eesti kunstiajaloo arengujoonega ja sajandi esimese poole üldise kunstiajaloopildiga oli katkenud, kunstinähtusi käsitleti revolutsioonide ajaloo taustal ja teemavalikuid kujundas reaalspoliitika. Uurimuses vastatakse küsimusele, miks tekkis eesti kunstiajalookirjutuses stiiliajaloolise ja marksistliku käsitlusviisi konflikt ja kuidas lahendas ajalookirjutamise probleemi professor Voldemar Vaga. Tegemist on totalitaarses ühiskonnas oma erialal edukalt töötanud inimesega, kelle uurimistööd sattusid metodoloogiliste ja sotsiaalsete tegurite toimel konfrontatsiooni ühiskonna väärtushinnangutega. Kunstiajaloo kirjutamisel tekkinud konfliktide kontekstuaalne analüüs aitab avada Eesti NSV-s juurutatud leninlik-stalinlike eesmärkidega marksistliku ajalookirjutuse olemuse. Ajalookirjutamise muutuste eripära esiletoomise kaudu püütakse jõuda okupatsiooni aastatel toimunu üldisema tähenduse mõistmiseni. Voldemar Vaga vaated, seisukohad, uurimisorientatsioon taanduvad kunstiajaloolase positsiooniks, pakkudes tõlgendusvõimalusi.

Nõukogude okupatsiooni algusaastail kateedrijuhataja ametikohta täitma asunud Voldemar Vaga erialast tööd hakkasid mõjutama kunstieluvälised faktorid, kuigi euroopaliku kultuuriga suhestunud kunstiajaloolasel puudus soov asuda kunstinähtusi ideoloogiliselt hindama. Tagasivaates ei saa Voldemar Vaga tegevust, milles leidub ideoloogilist sõltuvust ja mentaalset suletust, vaadelda lahus sõjajärgsest elukeskkonnast. Uurimuses on esile tõstetud põhiprobleemid, millega uurija ühel või teisel ajal tegeles, ja kokkuvõttes fikseeritakse uurimistegevuse suunad ning tulemused, milleni kunstiajaloolane okupatsiooni-aastatel jõudis. Rahvuslikku kunstiteadvust esindanud ajalookirjutaja sotsiaalse kogemuse kaudu püütakse mõista ühte kultuurilist arengumudelit, mida sovetiseerimisprotsess oli püüdnud lämmatada II maailmasõjale järgnenud aastakümnetel. Voldemar Vaga kohanemist okupatsiooniühiskonnaga käsitletakse vaadeldava ajajärgu kunstitekste kaudu. Kuna ajalookirjutuse eesmärgid olid muudetud parteipoliitika realiseerimise vahendiks, siis seondub Eesti nõukogude perioodi kunstiajaloo ajaloolise töö aspekt.

Monograafia allikaks on Voldemar Vaga trükkis ilmunud ja ilmunud jäänud artiklid, uurimused, ülevaatlised käsitlused ajavahemikust 1940/1941–1980. Professori kaasaminekut ideologiseeritud ajalookirjutusega peegeldab kunstikirjutistes sisalduv marksistliku ajalookäsitluse probleem ja selle lahendamine. Kunstiajaloo uurimisteemade valiku kaudu näidatakse uurija ideede arengut ning seda mõjutanud sotsiaalset tausta.

Küsimusepüstitus stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konfliktist laiemalt tähendab küsimust Eesti nõukogude perioodi kunstiajalookirjutuse ette seatud

ideoloogiliste ülesannetest ning lahendustest. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei poolt liiduvabariikide keskasutustele delegeeritud ülesannete hulka kuulus ka rahvusliku kultuurielu ümberkujundamine. Ühiskonna ja kultuuri dünaamikat peegeldava ametliku ajalookirjutuse suund jäi marksistlik-leninlikuks, taktikalisi ülesandeid lahendati läbi kohaliku parteipoliitika. Ajaloouurimise metodoloogia ja teemavaldkonnad tulenesid okupatsioonidoktriinist.

Uurimuses keskendutakse institutsioonilisele ajaloo uurimisele Tartu ülikooli kunstiajaloo professori tegevuse näitel. Uurimiseesmärgi üldajalooline võrdlev perspektiiv Euroopa kontekstis on seetõttu kitsas, kuid rahvuslikul tasandil huvitav – tegemist on eesti kunsti ajaloo kirjutamise kogemusega Nõukogude Liidu koosseisu kuulumise ajajärgul. Teema käsitlemisel on lähtutud kahest väitest: 1) pärast sõda päevakorda tõusnud eesti kunstiajaloo kirjutamise probleemid tulenesid Voldemar Vaga varasema ajalookirjutuse ja marksistlik-leninliku ajalooteaduse erinevatest eesmärkidest ja 2) ülikooli professor lahendas stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse vahelise konflikti enne Nõukogude Liidu kokkuvarisemist.

Seega sisaldab käsitlus küsimusepüstitust eesti kunstiajaloo kirjutamise tingimustest, võimalustest ja lahendustest totalitaarses ühiskonnas. Möödunud sajandi ühe tuntuma kunstiajaloolase marksismi-leninismiga adapteerumise näitel lähenetakse vaimukultuuri kohanemiste kaudu Eesti kunstiteadusele sotsiaalsest aspektist.

Historiograafia ja allikad

Poliitilisest taasiseseisvumist peale on Eesti ajalugu mitmes suunas ümber kirjutatud.³ Ümberhindamisprotsessi üksikasjalise analüüsi andmine on keerukas ning vajab omaette käsitlust.

Üldjoontes on olnud suunda andvaks varasema historiograafia pinnalt täragnud diskursus ajalookirjutuse eesmärkidest.⁴ 1999. aasta vaidlus poliitilise lähiajaloo kirjutamise võimalustest ja piiridest jätkus diskussiooniga „Kuidas kirjutada ajalugu?“ ning sellele järgnenud mõttevahetusega.⁵ Ajaloo ümberkirjutata-

³ Eesti NSV-s valitsenud poliitilise, majandusliku ja sotsiaalse kriisi rahvuslikke tagamaid analüüsinud Tiiu Pohla artikkel oli üks esimesi uurimusi, kus kuulutati kommunistliku impeeriumi lõppu: Tiiu Pohl, Disintegration of the Soviet Union. – Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused 1991, 40, 3, lk. 249–254. Vt. ka: Pertti Grönholm, Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu. – Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 1 (104), lk. 43–55; The Baltic Countries under Occupation: Soviet and Nazi Rule 1929–1991. Ed. Anu Mai Kõll. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm: Studia Baltica Stockholmiensia 23. Stockholm: Stockholm University, 2003.

⁴ Ea Jansen, Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1997, nr. 1, lk. 35–41.

⁵ Kuidas kirjutada ajalugu? – Vikerkaar 2000, nr. 8–9, lk. 178–190; Marek Tamm, Vestlus Jüri Kivimäega. – Vikerkaar 2000, nr. 8–9, lk. 124–136; Jüri Kivimäe, Peeter Tarveli elu ja töö. – Akadeemia 1989, nr. 2, lk. 1913–1941; Jüri Kivimäe,

misprotsessi iseloomustab varem käsitletud teemade ümberhindamine, uute meetodite ja Euroopa konteksti arvestamine.⁶ Alates 2000. aastast ilmuma hakanud „Eesti ajalugu“⁷ jätkab enne sõda Eesti Kirjanduse Seltsi poolt avaldatud ajaloosarja (Eesti ajalugu I, 1935 ja Eesti ajalugu II 1940). Uute ajalugude ilmumist (II, IV–VI) saatnud diskussioonidest nähtub, et üha enam saab mõõtu andvaks ajalookirjutaja platvorm suhtumisel käsitletavasse ajajärku.

Nõukogude perioodi ajalookirjutuse ümberhindamise alguses pöörati suurt tähelepanu allikakriitilistele ja metodoloogilistele alustele.⁸ Neil aastail ilmunust tuleb käesoleva uurimuse seisukohalt pidada oluliseks Teet Veispaki artiklit „Ajalooteadusest kui venestusideoloogia kandjast (1944–1952)“,⁹ kus toodi välja marksistliku ajalookirjutuse ideoloogiline olemus ja selle esimesed autorid Eestis.

Pikema aja jooksul Eesti hariduse ja kultuuri arenguteed jälginud Toomas Karjahärmi ja Väino Sirgi uurimused rahvusliku mentaliteedi kujunemisest po-

---

Peeter Tarveli elu ja töö. – Akadeemia 1989, nr. 9, lk. 89–112; Ann Marksoo, Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika Harri Moora juhtumi näitel. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 3–4, lk. 121–140; Hans Kruus, Eesti küsimus. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005 jmt. publikatsioonid.

⁶ Tõnu Tannberg, Nõukogude aja uurimistest Venemaal: uuemaid arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. – Ajaloolise tõe otsinguil [I]. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Mittetulundusühing S-keskus, Rahvusarhiiv. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 1999, lk. 89–104; Enn Tarvel, Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. – Ajaloolise tõe otsinguil [I], lk. 105–115; David Vseviov, Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses. – Ajaloolise tõe otsinguil [I], lk. 117–121; Priit Pirsko, Arhiivinduse metodoloogilisi sõlmküsimusi, eriti lähiajaloo kontekstis. – Ajaloolise tõe otsinguil II. Suur kunst metodoloogia. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Mittetulundusühing S-keskus, Rahvusarhiiv. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 2000, lk. 93–112.

⁷ Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoim. Mati Laur, peatoim. Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa, 2003; Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Ago Pajur, Tõnu Tannberg, Lauri Vahtre jt. Tegevtoim. Ago Pajur ja Tõnu Tannberg, peatoim. Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa, 2005; Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Andres Andresen, Ea Jansen, Toomas Karjahärm ja teised. Tegevtoim. Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg, peatoim. Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa, 2010; Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem jt. Koost. ja toim. Anti Selart. Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartu: Tartu Ülikool, 2012.

⁸ Pertti Grönholm, Jutustus ja argumentatsioon. Diskursusanalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates. – Ajaloolise tõe otsinguil II. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 2000, lk. 7–39; Enn Tarvel, Ajaloolase analüüsisist. – Ajaloolise tõe otsinguil II, lk. 113–125.

⁹ Teet Veispak, Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjaist (1944–1952). – Looming 1990, nr. 9, lk. 1260–1268.

liitlilise võimu ja vaimu kontekstis ulatuvad tagasivaatega rahvusliku liikumise algusaega.¹⁰ Mõlema uurija tähelepanu on püsinud Nõukogude anneksiooni ja Stalini isikukultusega tipnenud okupatsiooniaastatel. Eesti kultuuri arenguid nõukogude perioodil on vaadeldud nii kunstnike, muusikute kui kirjanike loominguiliste ühenduste kaudu.¹¹

Lähiajaloo ümberhindamisel on peetud oluliseks tuua välja sovetiseerimise viise. Kultuuri peetakse nõukoguliku poliitika elluviimise vahendiks.¹² Süvenemine okupatsiooniperioodi kultuuripoliitikasse¹³ ja teisenemise mehhanismidesse on esile tõstnud Eesti vaimuringkondade eetilise käitumise mudeli, mida iseloomustab hinnangute paljusus. Tagasivaates on 1960. aastate dissidentlust hinnatud poliitilise opositsioonina,¹⁴ samas kui poole sajandi kestel eesti rahva adaptiooni totalitaarse ühiskonnaga läbib punase joonena kollaboratsiooni

---

¹⁰ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed. 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997; Toomas Karjahärm, Eesti intellektuaalide Euroopa identiteet 20. sajandi esimesel poolel. – *Acta Historica Tallinnensia* 2001, 5, lk. 45–74; Toomas Karjahärm, Väino Sirk, Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn: Argo, 2001; Toomas Karjahärm, Eesti rahvusliku liikumise mudelid uusimas historiograafias. – *Acta Historica Tallinnensia* 2009, 14, lk. 146–171.

¹¹ Toomas Karjahärm, Heli-Mall Luts, Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud. 1940–1953. Tallinn: Argo, 2005; Toomas Karjahärm, Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953). – *Acta Historica Tallinnensia* 2006, 10, lk. 142–177; Toomas Karjahärm, Oleviku minevikud. Ajaloolase käsiraamat. Tallinn: Argo, 2010.

¹² Olaf Mertelsmann, Sovetiseerimise mõistest: Eesti NSV aastatel 1940–1953. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. *Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk. 13–29. Vt. ka: Tiiu Kreegipuu, Eesti kultuurielu sovetiseerimine: Nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. *Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk. 352–388.

¹³ Rita Peirumaa, Hruštšovi aja „sula“ ning muudatused ENSV kunstipoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel. Magistritöö. Juhendaja Jaak Kangilaski. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kunstiajaloo õppetool. Tartu: Tartu Ülikool, 2004; Tiiu Kreegipuu, Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. Magistritöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, Eesti ajaloo õppetool. Tartu: Tartu Ülikool, 2005; Ingrid Raudsepp, Eestimaa Kommunistliku partei osast Eesti kunstielu esimesel nõukogude aastal (1940–1941). – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 2005, nr. 1 (14), lk. 51–69; Margus Kiis, Muutused ja arengud ENSV kunstielus ja -poliitikas 1964–1968. Magistritöö. Juhendaja Jaak Kangilaski. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kunstiajaloo õppetool. Tartu: Tartu Ülikool, 2007.

¹⁴ Mare Kukk, Poliitiline opositsioon Eestis Nõukogude perioodil. – *Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused* 1991, 40, 3, lk. 229–248.

teema.¹⁵ Poliitilise taasiseseisvumise aastate vaimuringkondade refleksiooni näiteks on eesti kunsti- ja kirjandusteadlaste, ajaloolaste ja teatriuurijate konverentsikogumik „Kohandumise märgid“¹⁶. Ideoloogilise surve all töötanud intelligentsi kohanematust okupatsioonisüsteemiga, ametlike ettekirjutuste järgimata jätmist, samas allumist poliitilistele kampaaniatele on tõlgendatud passiivse vastupanuna.¹⁷

Inimeste tõekspidamiste ja eetiliste valikute tulemusena olupoliitikas kujunes kohanemistest, kohandumistest ja mugandumistest reaalne tegelikkus. Võimuringkonda kuulunud kohalikud kollaborandid nägid koostöös okupatsiooni-režiimiga võimalust oma mõju ja positsioone kindlustada, samas kui vaimuringkondades oldi eestluse säilitamise nimel valmis kultuuriliseks koostööks nii parteiliste ja ametkondlike institutsioonidega kui Moskvaga. Sotsiaalses adaptatsioonis kujunes eesti rahva esimeseks eetiliseks katsumuseajaks 1940.–1941. aasta. Esimene ajaloolise tõe poole pürgiv kunstiajaloo uurimus II maailmasõja aegsest Eesti kunstielust nägi trükivalgust alles taasiseseisvumisele järgnenud kümnendil.¹⁸ Selle autor Kaalu Kirme oli juba varem väitnud, et Saksa okupatsioon oli eestlastele sõja ajal leebem kui Nõukogude oma.¹⁹

Nõukogude ajajärgu kultuurielu käsitlustes on rõhuasetus jäänud püsima institutsionaalsele tegevusele. 1990. aastatel ilmuma hakanud üleliiduliste kultuuripoliitiliste ajajärgude analüüsid Karl Eimermacheri eestvõttel näitasid, kui-

---

¹⁵ Mart Nutt, Kollaboratsioonism. – Looming 1990, nr. 9, lk. 1269–1273; Harry Liivrand, Eesti kunstiteadus esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal: kollaboratsiooni geneesist. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 111–120; Hain Rebas, Dependence and Opposition. Problems in Soviet Estonian Historiography in the late 1940s and early 1950s. – Journal of Baltic Studies 2005, vol. 36, no. 4, lk. 423–448; Toomas Karjahärm, Väino Sirk, Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo, 2007.

¹⁶ Kohandumise märgid. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002.

¹⁷ Näiteks Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonna tegevusuuringu põhjal on väidetud, et õppejõud ja üliõpilased olid püüdnud isikukultuse aastatel otsest konfrontatsiooni vältida, ohu korral aga kasutati enesekaitseks võimude (partei) retoorikat: Kersti Lust, „Terava kriitika korras...“. Allumisest ja vastupanust Tartu ülikooli sovetiseerimisele õigusteaduskonna näitel (1944–1953). – Akadeemia 2010, nr. 5, lk. 841–875.

¹⁸ Kaalu Kirme, Muusad ei vaikinud. Kunst Eestis 1941–144. Tallinn: Kunst, 2007. 1999. aastal ilmunud „Lühike eesti kunsti ajalugu“ andis sõja-aastate kunstielust konspektiivse ülevaate. Vt. Sirje Helme, Jaak Kangilaski, Lühike eesti kunsti ajalugu. Tallinn: Kunst, 1999, lk. 113–120.

¹⁹ Kaalu Kirme, Eesti sõjaaegse kunsti emotsionaalne tonaalsus. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. Culture in Estonia during World War II 1941–1944. Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised, A, Humaniora 10. Toim. Kaalu Kirme, Maris Kirme. Tallinn, 1998, lk. 31–41.

das kultuuri mõjutasid suurriiklik sise- ja välispoliitika.²⁰ Eestis oli alanud nõukogude kultuuri juurutamine uue institutsionaalse süsteemi loomisega varasema lõhutud pinnale. Olaf Kuuli uurimused ÜK(b)P ja EK(b)P kultuuripoliitikast võimukaadri tegemiste kaudu ja Eesti NSV ajalookirjutuses toimunud poliitiliste nihete näitel tuginevad EKP arhiivi materjalidele.²¹

Nõukogude Liidu sõjajärgses ajalouuurimises uut suunda esindava Jelena Zubkova tähelepanu püsis alguses rahva sõjajärgsete meeleolude kajastamisel ja „määlul“²². Vene ajaloolane on avalikustanud Vene ja Moskva keskarhiivi dokumente, samuti publitseerinud Venemaa Föderatsiooni arhiivi materjale.²³ Otsides vastust küsimusele, kuidas sai Balti liiduvabariikidest „Nõukogude Pribaltika“²⁴, nägi uurija sovetiseerimisprotsessi läbiviimises Kremli poliitika sovetiseerimismudeli katsetamist.²⁵ Elena Zubkova on hinnanud Balti vaba-

---

²⁰ Karl Eimermacher, *Die sowjetische Literaturpolitik, 1917–1932. Analyse und Dokumentation*. Bochum: Brockmeyer, 1994; Дирк Кречмар, *Политика и культура при Брежнев, Андропове и Черненко 1970–1985 гг.* Москва: АИРО-XX, 1997; Карл Аймермахер, *Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917–1932. Ассоциация исследователей российского общества XX века, Институт русской и советской культуры им. Ю. Лотмана Рурского Университета в Бохуме*. Москва: АИРО-XX, 1998; Национальные истории в советских и постсоветских государствах. Ассоциация исследователей российского общества XX века, Институт русской и советской культуры им. Ю. Лотмана Рурского Университета в Бохуме. Москва: АИРО-XX, 1999; Национальные истории в советских и постсоветских государствах. Фонд Фридриха Науманна. Под редакцией К. Аймермахера, Г. Бордюгова; предисловие Ф. Бомсдорфа. Москва: АИРО-XX, 2003; Карл Аймермахер, *От единства к многообразию: разыскания в области „другого“ искусства 1950-х–1980-х годов*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2004.

²¹ Olaf Kuuli, *Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969*. Tallinn: O. Kuuli, 2002; Olaf Kuuli, *Muutuvad parteitekstid. – Kohanevad tekstid. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, lk. 259–270; Olaf Kuuli, *Stalini aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954)*. Tallinn: O. Kuuli, 2007; Olaf Kuuli, *Eesti ajalookirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal*. Tallinn: O. Kuuli, 2008.*

²² Елена Зубкова, *Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953*. Российская академия наук, Институт российской истории. Москва: РОССПЭН, 2000.

²³ Vt. На „краю“ советского общества: социальные маргиналы как объект государственной политики 1945–1960-е гг. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, факультет государственного управления. Составители: Е. Ю. Зубкова, Т. Ю. Жукова. Москва: РОССПЭН, 2010.

²⁴ Елена Зубкова, *Прибалтика и Кремль: 1940–1953*. Российская академия наук, Институт российской истории. Москва: РОССПЭН: Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. [Rets.] Toomas Hiio, „Pribaltika ja Kreml“. – *Diplomaatia* 2008, nr. 2 (54), lk. 29–31. Eesti keeles on ilmunud: Jelena Zubkova, *Baltimaad ja Kreml 1940–1953*. Järelsõna Tõnu Tannberg. Tallinn: Varrak, 2009.

²⁵ Jelena Zubkova, *Baltimaad ja Kreml 1940–1953*, lk. 97.

riikide annekteerimist 1940. aastal Nõukogude Liidu poolt inkorporeerimisena ja pidanud tõdema, et vastandlikud seisukohad Eesti ja Vene ajaloo historiograafias lähiajaloo küsimustes püsivad tänaseni.²⁶

Käesoleva uurimuse seisukohalt on olulised J. Zubkova järeldused Kremli sovetiseerimispoliitika kahe etapi kohta Balti liiduvabariikides.²⁷ Vene ajaloolase seisukoht, et küüditamisest sai üks peamisi võtteid kolme liiduvabariigi sovetiseerimisel, on Eesti ajaloo historiograafias korduvalt tõestamist leidnud.²⁸ Nõukogude perioodi ajaloo ümberhindamise üheks vahekokkuvõtteks sai sovetiseerimist käsitlev kogumik „Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis“.²⁹

Uueks lähenemiseks II maailmasõja ja sõjajärgsete poliitiliste sündmuste diskursustes tuleb pidada okupatsiooni tõlgendamist kolonialismina Nõukogude Liidu majandusliku kolonialismi ilmingute põhjal.³⁰ Postsotsialistlike ühiskondade rahva mälu uurimine sotsiaalteadustes on liikunud kultuuri ja ühiskonna biograafilise käsitlusviisi suunas.³¹ II maailmasõja järel maailma kaheks leeriks jaganud erinevate ühiskonnakorralduse tagajärgede hindamise ja mõtestamise protsessis on märksõnaks „kollektiivne mälu“, lisades postsovetliku kodaniku-

---

²⁶ Elena Zubkova, *Sowjetische Vergangenheit der baltischen Staaten: Schwerpunkte und Kontroverse der kollektiven Erinnerung und Geschichtsschreibung. – Geschichtspolitik im erweiterten Ostseeraum und ihre aktuellen Symptome. Historical memory culture in the enlarged Baltic Sea region and its symptoms today.* Göttingen: V & R unipress; Wien: Vienna University Press, 2011, lk. 89–109.

²⁷ Jelena Zubkova. *Baltimaad ja Kreml 1940–1953*, lk. 248–250.

²⁸ Aigi Rahi, 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu Linnas ja maakonnas. Tartu: Kleio, 1998; Aigi Rahi-Tamm, Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Juhendaja: Aadu Must. Tartu Ülikooli ajaloo osakond. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004. Vt. Kannatuste aastad 1940–1991. 2. raamat. Herbert Lindmäe, Aigi Rahi-Tamm, Helbe Merila-Lattik jt. Toim. Ülo Ennuste, Enn Tarvel, Peep Varju. Tallinn: Valge Raamat, 2012, lk. 125–151.

²⁹ Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007.

³⁰ Epp Annus. The Problem of Soviet Colonialism in the Baltics. – *Journal of Baltic Studies* 2012, vol. 43, no. 1, lk. 21–45. Eesti kirjandusteadlase tõlgenduste üle arutlenud Jaak Kangilaski on leidnud Lääne teoreetikute postkolonialismi teooriale toetudes, et uus lähenemis aspekt võimaldab Nõukogude okupatsiooni Eestis näidata kolonialismina ning postkolonialismi teooria abil saab seletada eesti kujutava kunsti ajalugu Nõukogude okupatsiooni ajal ja järel: Jaak Kangilaski, Lisandusi postkolonialismi diskussioonile. – *Kunsteiaduslikke uurimusi* 2011, nr. 1–2 (20), lk. 7–25.

³¹ Ralf Bohnsack, Winfried Marotzki (Hrsg.), *Biographieforschung und Kulturanalyse. Transdisziplinäre Zugänge qualitativer Forschung.* Opladen: Leske + Budrich, 1998, lk. 7–8; Roswitha Breckner, Devorah Kaleki-Fischman, *Biographies and the Division of Europe. Experience, Action and Change on the „Eastern Side“.* Opladen: Leske + Budrich, 2000.

ühiskonna uurimisele uusi lähenemisaspekte.³² Kollektiivses mälus säilinud teave võimaldab täita dokumentaalsete materjalide lüngad ja on üks allika-kriitika võimalusi.

Nõukogude perioodil talletati Eesti Vabariigi ajalugu (1918–1940) pagu-laseestlaste publikatsioonidesse ja kodumaal põhiliselt rahva mällu talletatud suuliste mälestustena. Taasiseseisvumisele järgnenud aastail tõstsid eestlaste elulookirjutused päevakorda küsimuse eesti rahvuslikust kultuurist ja iden-titeedist II maailmasõja eelsel iseseisvuse perioodil, nõukogude perioodil ja poliitilise taasiseseisvumise alguses. Autobiograafilistes minevikutõlgendustes, mis sisaldavad ajaloolise tõe otsinguid, on kinnitatud rahvuslikkuse mõistmist kui poliitilist, sotsiaalset ja kultuurilist käitumismustrit.³³ Eestlaste autobiograa-filistes mälestustes hinnatakse ajaloolise tõe kriteeriumiks biograafilise ja kol-lektiivse tõe kooskõla.³⁴ Eeltoodu taustal on professor Voldemar Vaga oma pika eluea jooksul jaganud autobiograafilisi mälestusi vaid valikuliselt.³⁵ Seega säili-tavad arhiiviallikad minevikutõlgenduste kõrval olulise tähtsuse ka siis, kui osa „ajaloolisest tõest“ hakkab ununema või ajaloo ümberhindamisel hakkavad do-mineerima üldkäsitlused.

Poliitilise taasiseseisvumise aastail sai Eestis ajaloo ümberhindamise põhi-teguriks arhiivide avanemine, seejärel Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uuri-mise Riikliku Komisjoni (ORURK) töömaterjalide avaldamine, kus leidsid dokumentaalset tõestamist Nõukogude okupatsiooni aastail kõiki eluvaldkondi, sealhulgas kunstielu puudutavad küsimused.³⁶

---

³² Mike Wulf, Pertti Grönholm, *Generating Meaning Across Generations: The Role of Historians in the Codification of History in Soviet and Post-Soviet Estonia*. – *Journal of Baltic Studies* 2010, (40) 3, lk. 351–382. Vt. Eva-Clarita Pettai, *Memory and Pluralism in the Baltic States*. London, New York: Routledge, 2011.

³³ Eesti rahva elulood. I osa: sajandi sada elulugu kahes osas. Koost. Rutt Hinrikus. Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood. Tallinn: Tänapäev, 2000; Eesti rahva elulood. III osa, Elu Eesti NSV-s. Koost. Rutt Hinrikus. Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood. Tallinn: Tänapäev, 2003.

³⁴ Ene Kõresaar, *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. Eesti Rahva Muuseumi sari 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2005, lk. 198.

³⁵ Voldemar Vaga, *Tartu, augusti lõpp – septembri algus 1944. – Mälestusi Tartu Ülikoolist 1900–1944*. Koost. Sergei Issakov, Hillar Palamets. Tallinn: Olion, 1992, lk. 458–462; Mari Nõmmela, *Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu*. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 5. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008, lk. 347–352.

³⁶ Jaak Kangilaski, *Ene Lamp, Eesti kunstielu ja okupatsioonide repressiivpoliitika*. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Tallinn, 1994; Jaak Kangilaski, *Kunstielu. – Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991*. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005.

Esimeseks katseks eesti nõukogude kunstiajalugu ümber kirjutada oli raamatu „Lühike eesti kunsti ajalugu“ ilmumine 1999. aastal.³⁷ Käsitluse esimene osa sisaldas ülevaadet kunsti arengujärkudest kõige vanemast ajast kuni 1950. aastate lõpuni, teine osa oli esitatud teadlikult kaldega nõukogude perioodile. Sellise rõhuasetuse tingis võimalus kirjutada eesti kunstist vabana marksistlikust ajalookirjutusest. Erinevalt üldteosest „Nõukogude Eesti kunsti ajalugu“³⁸ sisaldab raamatus esitatud sõjajärgse kunsti arengupilt kodueesti kunsti-elu kõrval ka väliseesti kunsti. Faktoloogilist täiendust lisas mõni aasta hiljem ilmunud „Eesti kunsti ajaraamat 1523–1944“³⁹.

1990. aastatel Eesti kunstiteaduse refleksioonis alustatud teemad püsisid päevakorras ka järgmisel kümnendil. Diskursust pakkusid: 1) eesti kunsti mõiste,⁴⁰ mille piirid kunstiajaloo distsipliini globaliseerudes oluliselt laienesid; 2) eesti kunsti ja kunstiajaloo kontaktid,⁴¹ millest nõukogude perioodil kirjutamine oli keelatud või NSV Liidu ajaloo raamidega piiritletud, ja 3) Eesti kunsti-elu areng, mis marksistliku käsitluse järgi oli taandatud niinimetatud baasi ja pealisehituse vaheliseks filosoofiliseks teemaks. Kriitiline diskursusanalüüs lähiajaloo kunsti ja kunstikirjutuse probleemide üle on jätkunud.

Kunstiteadlase Jaak Kangilaski tähelepanu köitis kunsti-elu üldine areng, Eesti kunstikultuuri filosoofiline taust ja kunst lähiajaloo visuaalse väljenduse.⁴² Nõukogude kunstipoliitikaga seonduva lahtimõtestamisel oli tema positsioon lähedane Boris Bernsteini seisukohtadele⁴³, kelle kirjutised kunstiteoorias ja semiootikast sillutasid 1980. aastatel teed okupatsioonija kunstiteadvuse

---

³⁷ Sirje Helme, Jaak Kangilaski, Lühike eesti kunsti ajalugu. Samal aastal ilmus Volde-
mar Vaga „Üldine kunstiajalugu“ autori poolt täiendatud kordustrukiga.

³⁸ Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. kd. Nõukogude Eesti kunst 1940–1965. Eesti
NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1970. Üldteost täiendas
eraldi ilmunud Nõukogude Eesti kunsti-elu kroonika 1940–1965. Koost. Rein
Loodus ja Ene Lamp. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn:
Kunst, 1970.

³⁹ Rein Loodus, Juta Keevallik, Piia Ehasalu, Eesti kunsti ajaraamat 1523–1944.
Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002.

⁴⁰ Pagulaskriitikas päevakorda tõusnud Eesti kunsti suhet Lääne moodsa kunstiga on
1992. aastal analüüsinud Reet Varblane: Reet Varblane, 1940. aastad – Saksa oku-
patsioonist Rootsi pagulusele. – Kunst 1992, nr. 1, lk. 50–58; Mart-Ivo Eller, Eesti
kunst ja tema ajalised piirid. Historiograafiline ülevaade ja probleemiseade. – Eesti
Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused. 1996, 45, 3, lk.
306–311.

⁴¹ Eesti kunstikontaktid läbi sajandite 1.–2. Toim. Mart-Ivo Eller. Eesti Teaduste
Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1991; Mart-Ivo
Eller, 20. sajandi eesti kunsti ajalugu kodu- ja väliseesti kunstikriitikas Teisele
maailmasõjale järgnenud aastakümnel. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised.
Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1993, 42, 3, lk. 319–327.

⁴² Jaak Kangilaski, Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias.
– Kunstiteaduslikke uurimusi 2003, nr. 1–2 (12), lk. 11–28.

⁴³ Boris Bernstein, Kunstikultuuri ajaloolise tüpoloogია ülesehituse põhimõtted.
– Kunstiteadus ja kunstikultuur. Tallinn: Kunst, 1990, lk. 86–105.

laiemale mõistmisele. 1999. aastal on Jaak Kangilaski teinud katse perioodiseerida II maailmasõja järgset Eesti kunstiajalugu kunstiteadvuse arengu aspektidest lähtuvalt ning Boris Bernsteini pakutud kunstikultuuri teadvuse mõtet edasi arendades. Ta on näinud kunstielu arenguetappidest välja kasvanud kunstiteadvuse ja okupatsioonialajal ilmunud (meta)tekstide kujunemist järkjärgulise protsessina ja eristanud sünkroonselt toimunud nähtuste ja protsesside omavahelistes seostes kolm kunstidiskursust – võimumeelne, avangardismile suunatud ja rahvuslik-konservatiivne kunstiteadvus.⁴⁴

Esitatud seisukohalt on Voldemar Vaga kunstikirjutised lähiajaloo rahvuslik-konservatiivse kunstiteadvuse näide, mis oli poliitilise võimu poolt teatud piirini küll mõjutatav, kuid püsis okupatsiooniühiskonna ajalooaastaid konfliktis.

1990. aastatel nõukogude perioodi eesti kunstiajaloo historiograafiat ümber hindama asunud kunstiteadlane Mart-Ivo Eller on tõdenud, et eesti kunsti mõiste ja ajalised piirid sõltusid kahe maailmasõja vahelisel perioodil suures osas eesti, saksa ja rootsi kunstiajaloolaste erinevatest või sarnastest tõekspidamistest. Mart-Ivo Elleri mõistmiseks tuleb alustada ühest tema varasemast käsitlusest „Kunstiajaloo uurimine“⁴⁵. Kuigi nõukogude perioodil ilmunud uurimus sisaldab tsenseeritud kirjutisele iseloomulikke marksistlikke fraseologisme ja tsiteeringuid, ei vähenda see artikli historiograafilist väärtust.

1970. aastal on ta esitanud asjakohase ülevaate Eesti kunstiajaloo uurimise peasuundadest 19. sajandist kuni 20. sajandi II pooleni, olles allikakriitiline nii baltisaksa ajaloolaste kontseptsioonide kui marksistlik-leninliku kunstikriitilise mõtte vulgariseerivate seisukohtade suhtes. Siinkohal väärib tähelepanu ametlikku ajalookirjutust iseloomustav märkus: *Marksistlikule metodoloogiale teed rajanud materialistlike maailmavaatelite mõjude tulemusel hakkasid baltisakslaste idealistlik-eklektilised kontseptsioonid asenduma Tartu ülikooli kunstiajaloolaste koolkonna tegevuses õige mitmete nähtuste materialistliku nägemisega eesti kunsti küsimuses.*⁴⁶ Kirjutaja pole pidanud vajalikuks ideoloogilist tagamõtet rohkem selgitada. Artikli lõpp kinnitab aga Nõukogude historiograafia seisukohta: *Eesti kunsti ajaloo uurimist alustasid ajalukku kadunud baltisakslased, mil eesti rahvuslik kunst oli alles tekkimas [---] Marksistlik-leninlik metodoloogia juurdus pärast 1940. aastat ning sõjale järgnevail aastail.*⁴⁷

Kakskümmend aastat hiljem on Mart-Ivo Eller eesti kunstiajaloo historiograafia analüüsimisel käsitlenud 1970. aastate küsimusi vaid osaliselt. Poliitilise taasiseseisvumise järel oli võimalik arendada diskussiooni rahvusliku kunstiajaloo uurimissuundade üle nii kodu- kui väliseesti historiograafias. Kunstiteadlane on nimetanud väliseestlaste kirjutisi iseloomustava joonena eesti vaimumaailma kohanemist läänelike traditsioonidega. Kodueestlastele on ta

⁴⁴ Jaak Kangilaski, Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 1 (104), lk. 23–29.

⁴⁵ Mart Eller, Kunstiajaloo uurimine. – Leninlik etapp eesti ajalooteaduses. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Ajaloo Instituut. Koost. ja toim. Endel Laul. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk. 252–282.

⁴⁶ Samas, lk. 264.

⁴⁷ Samas, lk. 282.

omistanud püüde säilitada eesti kunstiajalugu formalismi ja kodanliku natsionalismi vastu võitlemise tingimustes. Veel on väidetud, et vaatamata erinevatele sotsiaalsetele ja geograafilistele ruumidele ning sellest tulenevalt kunstikriitika erinevatele ülesannetele kodu- ja välismaal ühendab 20. sajandi II poole kunsti-kriitikat aupaklik suhtumine eesti kunsti ajalukku kui rahvuslikku identiteeti.⁴⁸

Väidet eesti kunsti ajaloo säilitamise püüdest okupatsiooniaastatel kinnitab 1970. aastatel Voldemar Vaga 19. sajandi kunsti raamatute retseptsioon. Välis-eestlased osutasid kodueestlastest aktiivsemateks arvustajateks, kuigi mõlemal poolel suhtuti eesti kunstiajaloo kirjutamisesse kui rahvuslikku identiteeti.⁴⁹

Voldemar Vaga õpilase Mart-Ivo Elleri sulest on ilmunud õige mitu artiklit professori tegevusest.⁵⁰ Kodu-Eesti kunstiajaloo historiograafia iseloomustamisel on tema märkus professori tegevuse kohta hinnanguline: *Nimekatest kunstiajaloolastest jäi küll kodumaale Voldemar Vaga, kes aga oli sunnitud kapselduma järjest ahenevate uurimisvõimaluste ja pedagoogilise töö ringi.*⁵¹ 1980. aastal ilmunud artiklile „Professor Voldemar Vaga – kunstiajaloolane ja pedagoog“ lisatud teaduslike tööde loetelu (1923–1978) polnud täielik, kuid oli esimene katse esitada ülikooli kunstiajaloolase tööde bibliograafia.⁵²

Mart-Ivo Elleri kuulub tähelepanuväärne osa Tartu ülikooli kunstiajaloo õpetamise ajaloo jäädvustamisel.⁵³ Ta oli ka raamatu „Üldine kunstiajalugu“ kordustrüki vastutavaks sisutoimetajaks.⁵⁴ 1999. aastal postuumselt ilmunud üldise kunstiajaloo täiendatud kordustrükk pakkus professori õpilastele polee-

---

⁴⁸ Mart-Ivo Eller, 20. sajandi eesti kunsti ajalugu kodu- ja väliseesti kunstikriitikas Teisele maailmasõjale järgnenud aastakümnel, lk. 319–327.

⁴⁹ Vt. ptk. 5.2.1. Vaga 19. sajandi kunsti raamatute retseptsioon.

⁵⁰ Mart Eller, Professor Voldemar Vaga 70-aastane. – Kunst 1969, nr. 1 (33), lk. 57–59; Mart Eller, Professor Voldemar Vaga – kunstiajaloolane ja pedagoog. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt 1980, nr. 3, lk. 6–19; Mart Eller, Kolme sajandi mees. – Vana Tallinn XI (XV). Tallinn: Estopol, 2001, lk. 157–160.

⁵¹ Mart-Ivo Eller, 20. sajandi eesti kunsti ajalugu kodu- ja väliseesti kunstikriitikas Teisele maailmasõjale järgnenud aastakümnel, lk. 320.

⁵² Mart Eller, Professor Voldemar Vaga trüki avaldatud kunstiteaduslikud tööd 1923–1978. (Professor Voldemar Vaga, kunstiajaloolane ja pedagoog). – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt 1980, nr. 3, lk. 20–24. Mart-Ivo Eller on koostanud ka Voldemar Vaga lühibibliograafia Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafilisse leksikoni: Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia- kirjastus, 1996, lk. 559–560.

⁵³ Mart Eller, Kunstiteadlased Tartu Riiklikus Ülikoolis aastail 1944–1972. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi IV. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1977 (1), lk. 73–79; Mart Eller, Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail I. – Kunstiteadus. Kunstikriitika 1983, nr. 5, lk. 61–69; Mart Eller, Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail II. – Kunstiteadus. Kunstikriitika, 1986, nr. 6, lk. 159–173; Mart Eller, Kunstiajaloolased Tartu ülikoolis aastail 1940–1989. – Kunstiteaduslikke uurimusi 1994, nr. 7, lk. 63–110.

⁵⁴ Vaga, Voldemar. Üldine kunstiajalugu. Vastutav sisutoim. Mart-Ivo Eller. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Koolibri, 1999. (Kordustrüki 2004, 2006).

milist mõtlemisainet.⁵⁵ Professorist kunstiajaloolase akvarellide ja joonistuste näituste (1980–1999) retseptioon tugineb samuti põhiliselt tema õpilaskonna kirjutistele.

Uuel aastatuhandel on eesti kunstiajalookirjutuses eristatav teadlik distantseerumine Nõukogude Eesti kunstiajaloo suhtes.⁵⁶ Ühelt poolt on seda tinginud koos kunsti arenguliste muutustega muutunud kriitika, teiselt poolt on püsinud vabadus käsitleda eesti kunstiajalugu Euroopa kultuuriruumi kuuluvana. Uuest kuueköitelisest „Eesti kunsti ajaloo“ on ilmunud kolm köidet: 2. ja 5. osa,⁵⁷ ja 6. osa I raamat,⁵⁸ mille tekstides on märke möödunud sajandil töötanud kunstiajaloolase uurimustest.

„Eesti kunsti ajaloo“ teises osas on Voldemar Vaga uurimustest ajavahemiku 1520–1770 kohta säilinud paar viidet. 18. sajandi mõisaarhitektuurist kirjutades on kunstiteadlane Ants Hein ümber hinnanud Voldemar Vaga seisukoha Louis XV ja Louis XVI stiilis Põltsamaa lossi stukkdekoori kohta, nimetades need stukimeister Johann Michael Graffi saksapärase Preisi rokokoo mõjude näideteks.⁵⁹ Kaur Altoa on uut köidet retsenseerides leidnud, et peatükis „Linnaehitusest ja -kindlustustest Eestis uusajal“ on liiga vähe ruumi jäetud Narva ja Tartu käsitlusele, kusjuures suure osa Tartu andmestikust esitas Voldemar Vaga 1969. aastal.⁶⁰

„Eesti kunsti ajaloo“ viies osa sisaldab enam vihjeid. Voldemar Vaga seisukohad on kandunud edasi läbi kolme autori tõlgenduste. Kunstiteadlaste Ene

---

⁵⁵ Harry Liivrand, Vaga „Üldine kunstiajalugu“ jälle ilmunud. – Eesti Ekspress. Areen 1999, 1. juuli; Ants Juske, Väärt kunstilugu uues kuues. – Eesti Päevaleht 1999, 13. juuli; Jaak Kangilaski, Kuulsa raamatu taastulek. – Eesti Ekspress. Areen 1999, 23. detsember. Põhjalikult hindas professori elutööd kunstiteadlane Ene Lamp ettekandes „Professor Voldemar Vaga ja Eesti kunstiteadus“ kunstiajaloolase 100. sünniaastapäevale pühendatud konverentsil Tallinnas 1999. aastal: Ene Lamp, Professor Voldemar Vaga ja Eesti kunstiteadus. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 9–21.

⁵⁶ Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. kd. I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1975; Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. kd. II. Eesti kunst 19. sajandi keskpaigast kuni 1940. aastani. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1977; Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. kd. Nõukogude Eesti kunst 1940–1965. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1970.

⁵⁷ Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770. Peatoim. Krista Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005; Eesti kunsti ajalugu 5. 1900–1940. Koost. ja toim. Mart Kalm. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010.

⁵⁸ Eesti kunsti ajalugu. 6. 1940–1991. I osa. Peatoim. Krista Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2013.

⁵⁹ Ants Hein, Rokokoo. – Eesti kunsti ajalugu 2, lk. 249.

⁶⁰ Kaur Altoa, Eesti kunsti ajalugu 2 ja Tartu. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2007, nr. 3 (16), lk. 127.

Lambi ja Johannes Saare tähelepanu on väärinud uurimus „Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis kõige vanemast ajast meie päevini“⁶¹ ja aja hinnangule vastu pidanud faktid skulptorite Jaan Koorti⁶² ja Anton Starkopfi⁶³ loomingulisest teest. Veel on Johannes Saar jaganud Voldemar Vaga mõtteid Vene kroonutraditsioonide jätkumisest Eestis Vabadussõja monumentide rajamisel ja Amandus Adamsoni angažeeritud kunsti kohta.⁶⁴ Voldemar Vaga arvamus Vabadussõja mälestusmärkide kohta oli Nõukogude okupatsiooni aastatel tabuteema. Viienda osas leiab äramärkimist veel Voldemar Vaga kunstiajaloo kirjutamise kreedo. Ta oli väljenduse täpsuselt ja keele selguselt stilistiliselt frankofiilne, rõhutanud prantsuse impulsside kaudu Eesti kuulumist euroopalikku kultuuri ja suhtunud põlgusega saksapärasusse.⁶⁵ Voldemar Vaga suhe baltisaksa kunstiga jääb viienda osa põhjal vaid aimatavaks paari viite põhjal Carl Alexander von Winklerile peatükis „Hääbuv baltisaksa kunst“⁶⁶.

„Eesti kunsti ajaloo“ kuues osa sisaldab lähiajaloo kunstilugu. Stalini isikukultuse aastatel tegutsenud kunstnike ja kunstiteadlaste hulgas on Voldemar Vaga nimetatud „vaikijaks“⁶⁷ ja tema vaateid sotsialistliku realismi pealetungi ajastul seostatud positiivse suhtumisega impressionismi: *Eesti kunsti oli oluliselt mõjutanud impressionism, mida paljud kunstiteadlased ja kunstnikud, näiteks Tuulse, Voldemar Vaga ja Jaan Vahtra, püüdsid tõlgendada realismi liitlasena ja tunnistada sellisena väärtuslikuks*⁶⁸.

Kunstiteaduse uut paradigmaatilist algust kinnitab 1999. aastal Tallinnas toimunud professor Voldemar Vaga 100. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi kogumik⁶⁹, kus osa artikleid on pühendatud kunstiajaloo professorile tema seisukohtade ja kirjutiste kriitika kaudu (Juhan Maiste, Karin Hallas, Mart Kalm). Ülejäänud kriitilise diskursusanalüüsi objektiks on lähiajaloo kunsti kirjutus (Ene Lamp, Juta Keevallik, Harry Liivrand, Sirje Helme). Kogumikus leidis manifesteerimist uus lähenemissuund ikonograafia positsioonidelt ning tõstatati küsimus kunstiteaduse senistest eesmärkidest ja meetoditest. Läbi alli-

---

⁶¹ Voldemar Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini. [1.–6. vihik] Tartu-Tallinn: Loodus, 1940–1941, [7. vihik] Teaduslik Kirjandus, 1941.

⁶² Ene Lamp, Noor-Eesti kunst. – Eesti kunsti ajalugu 5, lk. 179.

⁶³ Ene Lamp, Protest ilusa vastu: ekspressionism. – Eesti kunsti ajalugu 5, lk. 240 ja 248.

⁶⁴ Johannes Saar, Kerkivad monumendid. – Eesti kunsti ajalugu 5, lk. 390.

⁶⁵ Ene Lamp, Kunstikultuur. – Eesti kunsti ajalugu 5, lk. 13–32.

⁶⁶ Mai Levin, Hääbuv baltisaksa kunst. – Eesti kunsti ajalugu 5, lk. 70 ja 72.

⁶⁷ Jaak Kangilaski, Sotsialistliku realismi uus algus. – Eesti kunsti ajalugu. 6, 1940–1991. I osa, lk. 122.

⁶⁸ Jüri Hain, Jaak Kangilaski, Sotsialistliku realismi esimesed tõlgendused eesti kunsti kirjutuses. – Eesti kunsti ajalugu. 6, 1940–1991. I osa, lk. 22.

⁶⁹ Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil (Estonian art history and art criticism in the 20th century). Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eds. T. Abel, P. Lindpere. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002.

kakriitika sai uue lähenemissuuna ka klassitsistliku kunsti käsitlemine.⁷⁰ 2009. aastal Tallinnas toimunud rahvusvahelisel konverentsil „The Geographies of Art History in the Baltic Region“ jätkus kriitiline lähenemine lähiajaloo produtseeritud kunstiajaloo narratiivile, nüüd juba Eesti, Läti, Leedu, Soome ajalooliste ja nüüdisaegsete raamistike võrdlemise kontekstis.⁷¹

Eesti kunstiteaduse eneserefleksioonis on oluline koht Nõukogude okupatsiooni perioodil paguluses töötanud kunstiajaloolaste professor Armin Tuulse⁷² ja professor Sten Karlingi⁷³ teadustööde väärtustamisel. 2009. aastast peale välja antava ajakirjaga *Baltic Journal of Art History*⁷⁴ jätkatakse professor Sten Karlingi algatatud kunstiteadusliku uurimistöö traditsioone. Tartu ülikooli kunstiajaloo õppetoolis tehtud teadustöö publitseerimise kõrval on tagasisivaates väärtustatud ka kunstiajaloolaste Villem Raami⁷⁵ ja Helmi Üpruse⁷⁶ elutööd.

Kokkuvõttes on kunstiteadusliku mõtte arengut 1990. aastatel alanud paradigmat vahetuses iseloomustanud nõukogude perioodi kunstiajalookirjutuse kriitiline analüüs Euroopa maade postsovetlike kultuuride kontekstis. Kriitika on rõhutanud marksistliku ajalookäsitluse erinevust eesti kunstiajalookirjutusest kahe maailmaõja vahelisel perioodil. Samas lubab uurimuslik lähenemine sõjajärgse modernismi ja avangardi probleemide kontekstuaalse käsitluse kaudu

⁷⁰ Klassitsism. Erinumbri koostaja prof. Juhan Maiste. Kunstiteaduslikke uurimusi 2008, nr. 1–2 (17).

⁷¹ The Geographies of Art History in the Baltic Region. Kunstiteaduslikke uurimusi 2010, nr. 3–4 (19). Inglisekeelne erinumber. Vt. Krista Kodres, Voldemar Vaga and Estonian Art History. – The Geographies of Art History in the Baltic Region. Kunstiteaduslikke uurimusi 2010, nr. 3–4 (19), lk. 161–163.

⁷² Kuhu lähed, Eesti kunstiteadus? Pühendatud Armin Tuulse 100. sünniaastapäevale. Kunstiteaduslikke uurimusi 2008, nr. 3 (17).

⁷³ Sten Karling and Baltic Art History. Sten Karling und Kunstgeschichte im Ostseeraum. Ed. by Krista Kodres, Juhan Maiste, Vappu Vabar. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 6. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999; Art and the church: religious art and architecture in the Baltic Region in the 13th–18th centuries. Conference dedicated to the centenary of Sten I. Karling in Tallinn, Sept. 6–9, 2006, Institute of Art History, Estonian Academy of Art, Tallinn University, Institute of History. Kunst und Kirche: kirchliche Kunst und Architektur in der baltischen region im 13.–18. Jahrhundert. Konferenz, dem hundertjährigen Jubeläum von Sten I. Karling gewidmet, in Tallinn, 6.–9. September, 2006, Kunsthistorisches Institut der Estonischen Kunstakademie, Historisches Institut, Universität Tallinn. Ed. by Krista Kodres, Merike Kurisoo. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2008; Karling, Sten, Tallinn. Kunstiajalooline ülevaade. Tallinn: Kunst, 2008. 2009. aastast ilmuma hakanud Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetooli ajakiri *Baltic Journal of Art History* jätkab professor Sten Karlingi algatatud kunstiteadusliku ajakirja traditsioone (1937–1940) eesmärgiga õppetoolis tehtavat teadustööd publitseerida ja rahvusvaheliselt levitada.

⁷⁴ 2009–2012 on ilmunud neli väljaannet.

⁷⁵ *Baltic Journal of Art History*. Villem Raam 100. Spring 2010. Institute of History and Archaeology University of Tartu. 2010.

⁷⁶ *Baltic Journal of Art History*. Helmi Üprus 100. Autumn 2011 – spring 2012. Institute of History and Archaeology University of Tartu, 2011.

näha eesti nõukogude kunstis kultuurilise ja poliitilist vastuseisu ning modernismi ilmingute kõrval ka sidet sõjaeelse kunstiga.⁷⁷

Nõukogude perioodi kunsti(ajaloo)kirjutuse seisukohalt on oluline märgata sõna ja teksti märgilist tähendust, mis lubab väita: *Kultuuridiskursuse muutusi ei saa määratleda üheselt poliitilisel koostöö-keeldumise-allumatuse-ükskõiksuse skaalal, mistõttu ka kohandamise mõiste pole samastatav kollaboratsioonismiga; nii loovisikute käitumine kui ka looming tervikuna on keerulise märgilise iseloomuga [---].*⁷⁸ Seega on võimalik tõlgendada 1940–1980 eesti vaimumaailmas toimunud protsesse nõukogude perioodi vaimukultuuri paratamatu osana ehk „kohandumisena“⁷⁹ ja „kohanevate tekstide“ autoritele ei saa läheneda ainult kollaboratsioonismi must-valge hinnanguskaala järgi.

Kirjandusingkondades toimunud eesti kirjanduspärandi ümberhindamises ja eesti nõukogude kirjanduse arendamises⁸⁰ on teatud analoogiad kunstielus toimunud protsessidega, mis lubab nimetada nõukogude perioodi kultuuri sovetiseerimisprotsessis rahvusliku kultuuri „juhtumiks“. Samas erineb Voldemar Vaga kunstiajalookirjutamise „juhtum“ ülikooli vene kirjanduse kateedri juhataja dotsent Valmar Adamsi „juhtumist“⁸¹ ja mitmete teiste nõukogude perioodil edukalt töötanud vaimuinimeste käekäigust.⁸²

Uurimismeetodi tutvustus ja käsitusaspektid

Eesti ajalookirjutus on läbinud 20. sajandi II poolel pika sundkohandamise. Kohanemine nõukogude ideoloogiaga tekitas kaitsemehhanismina erinevaid

---

⁷⁷ Sirje Helme, Sõjajärgse modernismi ja avangardi probleeme eesti kunstis. Problems of Post-War Modernism and Avant-Garde in Estonian Art. Dissertationes Academiae Artium Estoniae 12. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2013.

⁷⁸ Kohandamise märgid, lk. 7. Vt. ka: Kohanevad tekstid. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005.

⁷⁹ Kollaboratsioonismi on peetud mustvalges hinnanguskaalas pingutatult poliitiliseks, aga „kohanemist“ leplikuks passiivsuseks: Kohandamise märgid, lk. 7 ja 8.

⁸⁰ Tiit Hennoste, 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. pagulasaastad I. – Vikerkaar 2009, nr. 3, lk. 79–91; Tiit Hennoste, Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. Stalinistlik aeg II: ümberhindamine. – Vikerkaar 2010, nr. 10–11, lk. 137–138; Tiit Hennoste, Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. Stalinismist perestroikani: 1960. aastate kirjanikulood. – Vikerkaar 2011, nr. 7–8, lk. 145.

⁸¹ Rein Veidemann, Kohandamise kool. Valmar Adamsi juhtum. – Kohandamise märgid, lk. 40–54.

⁸² ENSV Arhitektide Liidu esimehe Mart Pordi „juhtumile“ on viidanud Krista Kodres: Vt. Krista Kodres, Modernismi kehtestamine ja klassikaline retoorika. – Kohandamise märgid, lk. 137–139.

kirjutamisviise, teemaotsinguid, marksistlike ettekirjutuste arvestamist ja neist ka loobumisi. Ideoloogilise polariseerumisega kaasnenud väärtushinnangud mõjutavad kultuuri üldist arengut. Voldemar Vaga publikatsioonid ja käsikirjalisi materjale, mis on sündinud nõukogude perioodi institutsionaalse ajaloo uurimise raamides, on mõistetud kui ideoloogiliselt suunatud protsessi tulemust. Eeskujuna on andnud selleks Kesk- ja Ida-Euroopas kultuuri- ja sotsiaalteadustes praktiseeritud uuringud.⁸³

Lähenedes narratiivselt professori uurimistööle, saab järk-järgult muutunud ajalookirjutust käsitleda poliitilistelt erinevatel ajajärgudel asetleidnud rea üksikjuhtumitena. Juhtumiuuring on lubanud kasutada ka erinevaid meetodeid.⁸⁴

Voldemar Vaga elukäigu rekonstrueerimisel on kasutatud okupatsiooni- ja taasiseseisvumisaastate konteksti – kunstiajaloolase kirjavahetust, vestlusi ja intervjuusid, mis aitavad selgitada seisukohti ja hinnanguid ning seletavad ajalookirjutuse teisenemise põhjusi. Kuigi piirid stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikti ja selle sotsiaalse konteksti vahel – eesti kunstiajaloolane *versus* Nõukogude ühiskond – pole selged, kõnelevad Voldemar Vaga kunsti- ja arhitektuuriajaloo tekstid eesmärgikindlast, kuid piiratud arengust. Tekstide võrdlev analüüs võimaldab luua pildi kunstiajaloolase ajalookirjutuse, uurimisorientatsiooni(de) ja käsitlusviisi(de) muutumisest. Retseptiooniline lähenemine keskaja ruumivormi probleemile ja baltisaksa kunstiajalookirjutusele laiendab historiograafiat Eestist väljapoole.

Ideoloogilisse konfrontatsiooni sattunud kunstiajaloolase uurimistöödega kaasneb veel rida sotsiaalseid probleeme, millele on püütud vastata. Kuna ajalookirjutamine oli Eesti NSV-s poliitilise võitluse arvestatavaks vahendiks, siis on püütud professori uurimistööd kirjeldada kontekstuaalselt, sotsiaalseid tegureid kirjeldades ja seletades. Mõisteid „marksistlik ajalookirjutus“ ja „rahvuslik kunstiajalookirjutus“, „kollaboratsioon“ ja „passiivne vastupanu“ on käsitletakse vastandlike paarismõistetena, kuigi vastandamisest hoolimata võisid nähtused olla ka korrelatsioonis. Töös, mis põhineb suurel hulgal empiirilisel materjalil, ei ole olnud kerge uuritavaid tunnuseid kvantifitseerida.

Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuse uurimisteema on lähenemisviisilt interdistsiplinaarne, sest keelt peetakse üheks oluliseks märgiliseks väljendusvahendiks sotsiaalsete tähenduste mõistmisel.⁸⁵ Eesti nõukogude perioodi kirjandusloo näitel sõltus eesti vaimuainete kohanemine dialoogioskusest või mudiskursusega, teiselt poolt keelekasutusest.⁸⁶

Käesoleva uurimuse ajalisteks piirideks on 20. sajandi II pool. Aluseks on võetud Nõukogude Liidu anneksioon 1940. ja Eesti taasokupatsioon 1944.

---

⁸³ Ralf Bohnsack, Winfried Marotzki, *Biographieforschung und Kulturanalyse. Transdisziplinäre Zugänge qualitativer Forschung*, lk. 7–8; Robert K. Yin, *Case study research. Design and methods*. 4. Thousand Oaks: SAGE, 2009.

⁸⁴ Robert K. Yin, lk. 25–47.

⁸⁵ Hennie Boeije, *Analysis in Qualitative research* Los Angeles: SAGE, 2010, lk. 8.

⁸⁶ Kohanevad tekstid, lk. 7.

aastal. Stalinistlik kultuurimudel⁸⁷ teiseses Stalini isikukultuse (1945–1953/1955), Hruštšovi sula (1956–1964) ja Leonid Brežnevi nimega seotud perioodideks (1964–1970), mis erinesid Eestis üksteisest nii poliitiliselt, majanduslikult kui sotsiaalselt. Poliitiliste ajajärgude eristamisel on 1970. ja 1980. aastaid peetud Nõukogude Liidu lagunemiseks.⁸⁸ Eesti kultuurile ja kunstiajaloo uurimisele tähendas okupatsioon võõra ideoloogia all elamist ja püüdeid säilitada oma indentiteeti kaotatud omariikluse kultuuri kaudu.

Sotsiaalsest aspektist hinnatuna on Voldemar Vaga elukäik, mille analüüs on uurimuse kõrvaltee, näide kodumaale jäänud eesti haritlase elust pärast II maailmasõda. Uurimuse tagamõtteks ei ole üleliiduliselt tunnustatud⁸⁹ ja 1976. aastal *eesti nõukogude kunstiajaloolaseks*⁹⁰ tituleeritud Voldemar Vaga negatiivne märgistamine, vaid soov mõista üksikisiku vastuolulist arengut sotsiaalses ja kultuurilises kontekstis pikema aja jooksul suhtes nõukogude keskkonnaga.

Kõige raskemaks perioodiks kunstiajaloo professori elukäigu rekonstrueerimisel olid sõja-aastad ja Stalini isikukultuse aeg, mille kohta napib arhiivimaterjale. Aastail 1947–1950 kateedri- ja sektorijuhatajana töötanud kunstiajaloolane vältis vestlustes ja intervjuudes tagasivaatamist neile aastatele,⁹¹ mis on iseloomulik mitmetele sel perioodil töötanud õppejõududele, partei- ja riigiametnikele. Osa Voldemar Vaga mälestustekatkeist on publitseeritud⁹² ja osa leidnud kajastamist meedias.⁹³ Kunstiajaloolane on tagasivaatavalt kommenteerinud ka EÜS Veljesto liikmete Harri Moora ja Richard Kleisi tegevust 1945. aasta kevadel seoses Peeter Tarveli arreteerimisega.⁹⁴

Andmekogumisel on tulnud käesolevas töös arvestada nõukogude perioodi allikate tõepärasuse küsimusega:

---

⁸⁷ Stalinistlik kultuurimudel eksisteeris Nõukogude Liidus 1920. aastate II poolest kuni 1980. aastate lõpuni: Карл Аймермахер. Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917–1932, lk. 10.

⁸⁸ Erinevalt käesolevast uurimusest on Nõukogude Liidu kultuuripoliitikat aastail 1970–1985 (NLKP KK peasekretäri Leonid Brežnevi valitsemisaeg 1964–1982) ja sellele järgnenud võimuvahetusi kuni Mihhail Gorbatšovi „perestroikani“ (1985–1991) hinnatud mitte lagunemise, vaid stagnatsioonina: Дирк Кречмар, Политика и культура при Брежневe, Андропове и Черненко 1970–1985 гг, lk. 214–216.

⁸⁹ Справочник членов Союза художников СССР: по состоянию на 1 октября 1972 года. Союз художников СССР. Москва: Советский художник, 1973, lk. 137; Справочник членов Союза художников СССР: по состоянию на 29 марта 1982 года. Союз художников СССР. Москва: Советский художник, 1982, lk. 207.

⁹⁰ Eesti nõukogude entsüklopeedia. 8. kd. Tallinn: Valgus, 1976, lk. 254.

⁹¹ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 347–352.

⁹² EAA 5358, n. 1, s. 18: Voldemar Vaga, Tartu, augusti lõpp – septembri algus 1944. – Mälestusi Tartu ülikoolist, lk. 458–462.

⁹³ EFA, F. 379 – arhivaal 2112; „Episoodid Tartu kunstnike ja kunsti elust 1985–1989“. Stsenarist Maie Raitar, režissöör ja operaator Andres Sööt, muusika Jaak Elling. Tartu Linna Täitevkomitee, Tartu Kunstimuseum. Eesti Reklaamfilm 1989.

⁹⁴ EAA 5358, n. 1, s. 18: Harry Moora, Minu elulugu. – Üliõpilasleht 1990, nr. 1 (aprill), lk. 12–14.

1. Nõukogude perioodi publikatsioonid kuulusid GLAVLITI⁹⁵ poolt tseenseerimisele. Stalini isikukultuse aastatel ilmunud trükisõnale oli iseloomulik allikate puudumine ja küsitav autorlus. Historiograafiline üldpilt muutub 1950. aastate II poolel, kui hakati publitseerima bibliograafilisi nimestikke. 1980. aastal trükitud avaldatud Voldemar Vaga teadustööde loetelust (1923–1978) on välja jäetud Eesti Vabariigi, Saksa okupatsiooni ja Stalini isikukultuse aastatel ilmunud töid.

2. Voldemar Vaga oli kaasatud mitme üldteose koostamisse. Tema kui toimetuse- ja redaktsioonikomisjoni liikme või kaasautori seisukohti peeti ilmselt määravaks, mis andis talle sisulistes küsimustes kaasarääkimise võimaluse. Samas ei tarvitsenud eesti kunstiajaloolase nimi üleliidulistes üld- ja teatmeteostes kajastuda. Uurimusest on professori üleliidulised kaastööd kõrvale jäetud kaheldava autentsuse tõttu.

3. Voldemar Vaga kunstiteaduslike tööde retseptsioon kujunes välja nõukogude perioodil publikatsioonide põhjal. Tutvumine käsikirjalise pärandiga, sealhulgas doktoridissertatsiooni materjalidega sai võimalikuks pärast 1999. aastat. Publikatsioonide ja käsikirjade võrdlemisel nähtus, et stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse vastuoksused esinesid Stalini isikukultuse aastate kunstikirjutistes, hilisemas akadeemilises teadustöös ja vene keeles publikatsioonides.

4. Monograafia sisuliseks teljeks on professori ajalookirjutuse strateegia jälgimine stiiliajaloolise ja marksistliku käsitlusviisi rakendamise kaudu. Poliitilisest aegruumist sõltunud kirjutusviisi peegeldab ajajärgu väärtushinnanguid, tolleaegne keelekasutus on sotsiaalsest aspektist tõlgendatav inimliku kommunikatsioonina.

Töö ülesehitus

Voldemar Vaga kunstiajalooline uurimistöo algas kahe maailmasõja vahelisel perioodil ja lõppes Eesti poliitilise taasiseseisvumise alguses. Uurimuses keskendutakse kitsamale ajateljele, mil kunstiajaloolane tegeles marksistlik-leninlik-stalinlike metodoloogiliste küsimuste lahendamisega. Ajalookäsitluse arengut kinnitavad kunstiajaloo tekstid võimaldavad kontrollida algselt püstitatud väidete paikapidavust, kirjutusviisi muutusi põhjendatakse peatükkide lõpus aruteludes.

Kunstiajalookirjutamise probleemide mõistmiseks on eelnevalt pöördutud 1940. aastal kaotatud omariikluse kultuuriruumi (1918–1940), milles Voldemar Vaga oli alustanud oma uurimistööd. Tema positsioon enne Nõukogude okupat-

---

⁹⁵ GLAVLIT – 1929–1990. Poliitiline ja ideoloogiline tsensuur, mis keelustas kontr-revolutsioonilise kirjanduse leviku, Vene NFSV Rahvakomissaride Nõukogu 6. juuni 1929 dekreediga loodud parteilise tsensuuri organ kirjanduse ja kirjastustegevuse juhtimiseks ning jälgimiseks. Tegevuses lähtuti Nõukogude Liidu riiklikest ja sõjalistest eesmärkidest: Литературная энциклопедия терминов и понятий. Российская академия наук, Институт научной информации по общественным наукам; главный редактор и составитель А. Николюкин. Москва: Интелвак, 2001, lk. 1182–1183.

siooni saab mõistetavaks varasemate vaadete ja uurimisorientatsiooni tutvustamise kaudu. Peatükis „Eellugu: Nõukogude okupatsioon *versus* eesti kunstiajaloolane“ leiavad kirjeldamist Tartu ülikooli kunstikabineti uurija V. Vaga ette kerkinud konflikti põhjused.

Ajaliselt kattuvast teises ja kolmandast peatükis „Kohanemine nõukogude kunstikäsitlusega: Voldemar Vaga publikatsioonide ideeline verbalism 1941–1952“ ja „Kohanemine nõukogude ajalooteadusega: uurimisobjekti otsinguid 1947–1950. Ideed ja seisukohad“ käsitletakse paralleelselt Stalini isikukultuse aastate aegruumis valminud publikatsioonide ja avaldamata jäänud käsikirju. Kunstiajaloolase otsingud uue uurimisteema leidmiseks on jälgitavad põhiliselt käsikirjaliste materjalide põhjal. Seni kui püsis päevakorras stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt, püsis ka sotsiaalne konfrontatsioon.

Neljandas peatükis „Kohandumine nõukogude ajalooteadusega: uurimismeetodika otsinguid 1950–1964“ keskendutakse V. Vaga ajalookirjutuse küsimustele tema doktoridissertatsioonis. Niinimetatud metodoloogiline areng lõppes Hruštšovi sula aastail. Lähtutud on väitest, et marksistliku käsitlusega doktori-dissertatsioon „Eesti keskaja arhitektuur“ jäi sisuliselt deskriptiivseks stiiliajalooliseks käsitluseks. Selle tõestuseks on laiendatud variant 2009. aastal ilmunud artiklist „Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajalooos Voldemar Vaga näitel“⁹⁶. Väitekirja temast välja kasvanud teadusartiklite retseptsioon on kõrvalteema.

Viimases peatükis „Stiililoolise ja marksistliku käsitluse kompromiss: 1964–1980“ tutvustatakse kahe ajalookirjutuse kooskasutuse teljelt vaadatuna kunsti-teaduste doktori kraadiga V. Vaga artikleid, retsensioone ja raamatuid. Nõukogude Liidus oli Hruštšovi sula periood vahetunud Leonid Brežnevi võimule-tulekuga, mis tõi kaasa poliitilise stagnatsiooni ja majandusliku kriisi süvenemise, valmistades ette teed kommunismi-impeeriumi üha kiirenevale lagunemisele. Ideologiseeritud ühiskonna kasvava võõrandumisprotsessi taustal on peateemaks Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo professori uurimistööd 19. sajandi kunstist ja kõrvalteemaks baltisaksa kunsti retseptsioon. Kuna uurimuslik narratiiv näitab, et professori pärast 1980. aastat ilmunud kirjutised ei sisaldanud enam marksistliku käsitlusviisi märke, on tema viimaseid kirjatöid puudutatud vaid riivamisega. Kõrvalteema on jäetud ka professori hilisem näituse-tegevus ja publitsistika.

Uurimus tugineb allikateabes monograafia „Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu“⁹⁷.

---

⁹⁶ Mari Nõmmela, Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajalooos Voldemar Vaga näitel. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1–2 (127–128), lk. 197–212.

⁹⁷ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu.

I. EELLUGU: NÕUKOGUDE OKUPATSIOON VERSUS EESTI KUNSTIAJALOOLANE

Tänapäeval on üldtunnustatud, et pole olemas marksismi kui ühtset filosoofilist süsteemi või ühiskonnateooriat ja 19.–20. sajandi ideedeajaloos on võimalik rääkida paljudest marksismidest.⁹⁸ Tagasivaates ei hinnata Jossif Stalini isikukultuse aastatel kultiveeritud mõtteviisi leninlik-trotskistlikku marksismi kõrval marksismiks-leninismiks.⁹⁹

Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikti juured ulatusid II maailmasõja eelsesesse ajajärku ja kaugemale. Vastuolu pinnaseks kujunes eri ühiskondade maailmavaatelite põhimõtete rakendamine ajalookirjutuses. Voldemar Vaga enne 1940. aastat ilmunud kirjutised ei haakunud Eestisse imporditud marksistliku meetodiga. Sotsialistliku realismi järgi sõltusid esteetilised hinnangud inimestele ja sündmustele, mida kunst peegeldas, ning kunstniku esteetiline ideaal tema klassiühiskonnast. Järelkult pidi kunst olema parteiline ja väljendama ühete või teiste ühiskondlike jõudude, klasside huve.

Esimestel nõukogude aastatel ilmunud Voldemar Vaga artiklitest nähtub, et kunstiajaloolase arusaam kunstist ei sobinud kokku uue ideoloogiaga, millest oli saanud juunikommunistide poolt kehtestatud riigikorra ja uue ajaloo kirjutamise lähtealus.

I.1. Konflikti tagamaad

Pärast juunipööret, mida on nimetatud ka „rahvarevolutsiooni“ lavastamiseks¹⁰⁰, ja sellele järgnenud Eesti arvamist Nõukogude Liidu koosseisu 6. augustil 1940 niinimetatud Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigina asuti marksismi-leninismi levitama üldriikliku doktriinina. See oli *ühiskondlik-poliitiliste, majanduslike, filosoofiliste, õiguslike, eetiliste vaadete süsteem, töölisparteide ideoloogia ja teooria, mis käsitles ühiskonna arenemise seadusi sotsialistlikust revolutsioonist kommunismini proletariaadi diktatuuri abil*.¹⁰¹ Doktriini käsitati maailmavaatena, metodoloogiana ja teadusena, mille ülesandeks oli maailma mitte üksnes seletada, vaid ka muuta.¹⁰²

Kommunistliku Venemaa suhe kodanliku Eesti kultuuri oli olnud juba enne II maailmasõda negatiivne. I maailmasõja järgselt iseseisvunud Balti väikeriigis nähti mandunud kodanlikku ühiskonda, selle rüpes teostatud fašistlikku diktatuuri ja kodanluse rahvavaenulikku kultuuripoliitikat.¹⁰³ Survemeetmetega ellu

⁹⁸ Jaak Kangilaski, Kohanemised marksismidega, lk. 11.

⁹⁹ Samas, lk. 15–16.

¹⁰⁰ Jelena Zubkova, Baltimaad ja Kreml 1940–1953, lk. 248.

¹⁰¹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959, lk. 633–649.

¹⁰² Filosoofia leksikon. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 260.

¹⁰³ Eesti NSV ajalugu. (Kõige vanemast ajast tänapäevani), lk. 455.

viidud nõukogude majanduskava esimesel stalinlikul viisaastakul 1946–1950¹⁰⁴ leidsid äramärkimist vaid need eesti kirjanduse ja kunsti edusammud, mis olid seotud võitlusega kodanliku natsionalismi vastu: [---] üksikutes kirjandus- ja kunstiteostes leiavad väljendust kodanliku kultuuri ees orjameelse lõimitamise faktid, natsionalistlikud igandid, vene rahva ja teiste NSV Liidu rahvaste kultuuri kosmopoliitilise halvustamise faktid, ideetuse ja ükskõiksuse faktid nõukogude poliitika suhtes.¹⁰⁵ Ametlikule seisukohale olid eelnevalt teed tasanud ÜK(b)P¹⁰⁶ 1946.–1948. aasta otsused ideoloogiaküsimustes. Nõukogude ühiskonna poliitilised, majanduslikud ja ideoloogilised muudatused algasid NLKP Keskkomitee ametlikest suunistest Moskvast. Kodanliku Eesti Vabariigi ajalugu jäi järgmise poole sajandi kestel vaenuteemaks, millega okupatsioonivõim ennast demagoogiliselt õigustas.

Kui hinnata eesti kunstiajalookirjutuse ja Voldemar Vaga ette kerkinud konfrontatsiooni objektiivseks põhjuseks okupatsioonirežiimi, siis subjektiivne tegur kasvas välja järk-järgult nõukogude ideoloogiaga vastuollu sattunud kunstiajaloolase sotsiaalsest taustast, tema kodanlikust haridusest, maailmavaatest, elukogemusest ja hoiakuist.

Voldemar Vaga sündis 1899. aastal Tallinnas, omaaegses Vene kubermangulinnas, endiste mõisateenijate perekonna neljanda lapsena.¹⁰⁷ 19. sajand oli eestlastele tähendanud ühtviisi nii rahvusliku liikumise kui linnastumisprotsessi algust. Pärast 1905. aastat oli keskhariduse omandamine talupojaseisusest gümnaasiumi- ja kreiskooliõpilaste hulgas võtnud laiema ulatuse, saades Eesti akadeemilise haritlaskonna kujunemise üheks peamiseks eelduseks.¹⁰⁸ I maailmasõja ajal õppinud eesti peredest pärit gümnaasistide mällu jättis Venemaal toimunud revolutsioon tugeva jälje. Sellest said alguse paljude noorte eestlaste valikud pahem- või parempoolsuse suunas, mis edaspidi kasvasid üle maailmavaateliseks konfliktiks.¹⁰⁹

Voldemar Vaga lõpetas Tallinna Nikolai I nimelise vene kroonugümnaasiumi 1917. aastal. Võib oletada, et tema maailmavaatelised tagamaad olid Noor-Eesti liikumisest lähtuva mõttemaailmaga ühiskonnas isiklikud ja emotsionaalsed, kuid kindlasti oli selles oma osa vanemate vendade ja Nikolai

---

¹⁰⁴ NSV Liidu rahvamajanduse arendamise plaani täitmise viieaastane ajavahemik, mis üleliidulises plaanis oli arvult neljas viisaastak.

¹⁰⁵ Eesti NSV ajalugu. (Kõige vanemast ajast tänapäevani), lk. 455.

¹⁰⁶ ÜK(b)P – Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei (1925–1952); aastast 1952 Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, lühend NLKP.

¹⁰⁷ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 21.

¹⁰⁸ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed. 1850–1917, lk. 154–155.

¹⁰⁹ Marju Lauristin, Punane ja sinine. Peatükke kirjutamata elulooraamatust. Valik artikleid ja intervjuusid 1970–2009. Tallinn: Eesti Ajalehed, 2010, lk. 22–41. Peterburi ülikoolis õppinud pahempoolsete vaadetega August Rei, Jaan Rappo ja teiste hulgas olid ka 1907.–1912. aastal juristiksi pürginud Jaan Anvelt ja 1917. aastal ülikooli lõpetanud Viktor Kingissepp.

gümnaasiumis õppinud koolikaaslaste ettevõtmistel¹¹⁰. Vanem vend August Vaga oli jätkanud õpinguid Tartu (Jurjevi) ülikoolis loodusteaduste osakonnas¹¹¹. Teine vend, hilisem vabadussõdalane ja kunstikriitik Alfred Waga oli asunud kunsti õppima Ants Laikmaa ateljeekoolis.¹¹² Voldemar Vaga valis gümnaasiumi lõpetamise järel 1917. aastal edasiõppimise kohaks Peterburi ülikooli õigusteaduskonna.

Peterburi peeti eesti haritlaskonna esimeseks kasvulavaks, kus 19. sajandil õppis või täiendas end arvukalt eesti õigusteadlasi, arste, insenere, muusikuid, kunstnikke, sõjaväelasi ja üldhariduslike koolide õpetajaid.¹¹³ Voldemar Vaga koolikaaslastest õppisid 1916.–1917. aastal Peterburi ülikoolis Peeter (Treiberg) Tarvel, Richard Kleis ja Ado Anderkop.¹¹⁴ Klassivend Hillar Saha oli otsustanud keemiat õppida.¹¹⁵ Voldemar Vaga õpinguplaane võis motiveerida ka Alfred Waga eeskuju, kes oli kasutanud sõjaväeteenistuse aega Peterburis Alexandr Benois' maaliateljee ja Zubovi kunstiajaloo instituudi külastamiseks.¹¹⁶ I maailmasõda ja enamlik revolutsioon sundisid aga noorema venna kõrghariduse omandamise plaane pooleli jätma.

Pärast jurisprudenti erialast loobumist katsetas Voldemar Vaga kunstiõpingutega Pariisis ja Tartus.¹¹⁷

Tema edasist elukäiku hakkas 1920. aastail kujundama Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond. Rahvusülikoolis valitud prantsuse keele eriala omandamise kaudu lootis õpihimuline noormees haridusministeeriumi stipendiumi toel majanduslikke raskusi ületades omandada õpetajakutse.¹¹⁸ Prantsuse keel vahetus peagi kunstiajalooaga. Voldemar Vaga esimene kunstikirjutis ilmus 1923. aastal,¹¹⁹ sellele lisandusid järgmised.

---

¹¹⁰ Tallinna Nikolai I gümnaasiumi kuldaurahaga lõpetanud August Vaga kuulus koos Peeter (Treiberg) Tarveliga, Artur Kleisiga, Artur Luhaga ja Arnold Allisoniga gümnaasiumi eestlastest õpilaste pörandaalusesse ringi „Lindanisa“, kus levitati eesti autorite teoste kõrval ka venekeelset sotsiaaldemokraatlikku kirjandust: August Vaga mälestused „Viis aastat pörandaaluse ühingu tööd“ (erakogu). Vt. ka: Jüri Kivimäe, Peeter Tarveli elu ja töö, lk. 1915–1916.

¹¹¹ TÜA n. 6/64, s. 278, l. 5.

¹¹² Enne Vabadussõda ajakirjaniku tööd alustanud Alfred Vaga on nooreestlaste seisukohti toetavat positsiooni väljendanud ühes hilisemas artiklis: A. Waga, Kriis kujutavas kunstis. – Looming 1924, nr. 2, lk. 118–123 ja nr. 3, lk. 187–192.

¹¹³ Raimo Pullat, Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estapol, 2004.

¹¹⁴ Jüri Kivimäe, Peeter Tarveli elu ja töö, lk. 1916.

¹¹⁵ Avo Hirvesoo, Mitmekülgne Hillar Saha (29. XI 1899 – 12. XI 1981). – Teater. Muusika. Kino 2000, nr. 1, lk. 56.

¹¹⁶ Mari Nõmmela, Uusi andmeid Alfred Wagast. – Aeg ja lugu. Scripta ethnologica 5. Esseid eesti kultuuriloost. Ajaloo Instituut. Tallinn, 2003, lk. 146.

¹¹⁷ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 29.

¹¹⁸ Samas, lk. 30.

¹¹⁹ Voldemar Vaga, Eesti Rahva Muuseumi kunsti- ja kultuurilooline osakond. – Odamees 1923, nr. 7, lk. 221–223.

Voldemar Vaga kolmes artiklis, mis ilmusid 1941. aasta kevadel ajakirjas Looming, sisalduvad juba Nõukogude okupatsiooni algusaastatele iseloomulikuks saanud „vana vaimu“ ja „uue võimu“ konfrontatsiooni alged. Voldemar Vaga ajalookirjutuse probleem oli alanud kahe maailmasõja vahelisel perioodil välja kujunenud ajaloo ja kunsti mõistmisest.

Pärast sõda hoogustunud sovetiseerimisprotsessis asuti marksismi-leninismi seisukohalt avastama kunstiajaloolase kirjatööde puudujääke. Ühiskondliku kriitika tähelepanu püsis alguses uurimisteemal, pöördudes seejärel käsitluseaspektidele ja kunstiajaloo kirjutamise meetodile. Ideoloogilised vastuolud muutusid selgemalt eristatavaks. Nõukogude kriitika rõhuasetused kasvasid või kahanesid vastavalt partei päevapoliitikale, viimane sõltus omakorda NLKP Keskkomitee¹²⁰ poolt välja töötatud suunistest aastatel 1950–1980. Konfrontatsiooni kestus, ulatus ja sügavus tulenesid totalitaarse riigi arengujärkudest Eestis, mis kulgesid sünkroonselt Nõukogude Liidu sise- ja välispoliitiliste protsessidega.

Kui Karl Marxi ühiskonna- ja kultuuriuurimine ning maailmamuutmise vajadused olid kasvanud välja saksa filosoofiatraditsioonist, siis Vladimir Lenini poolt edasi arendatud marksismitõlgendusest kujunes totalitaarne ideoloogia, mida Venemaal katsetati ühiskonnaõpetusena ja riikliku valitsemiskorrana. Ajaloo liikumapanevaks jõuks peeti klassivõitlust, mis pidi viima sotsiaalsele revolutsioonile ja ülemaailmsele kommunismile. Sotsialistliku revolutsiooni-teooria järgi oli 1917. aastal alanud Venemaal proletariaadi diktatuuri tingimustes kommunistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni madalama faasi, sotsialismi ülesehitamine.¹²¹ Teesi, et sotsialismi võiduga kaovad klassid ja klassivõitlus, asuti „konkreetsetest ajaloolistest tingimustest“ tulenevalt ellu viima klassivõitluse teravdamise abil.¹²² Klassivõitlust kasutati ettekäändena inimeste massiliseks represseerimiseks ja deporteerimiseks.

Marksistlikku metodoloogiat rakendati Nõukogude Liidu eri teadusharudes, sealhulgas ka ajalookirjutamises nii uurimisvõtte kui teadusliku tunnetuse küsimusena: *Marksistlik-leninlikuks metodoloogiks oli materialistlik dialektika, mis on nii üldiseks tunnetusmeetodiks kui ka tunnetuses kasutatavate meetodite teaduslikuks teooriaks.*¹²³ Selle järgi sai ainult materialistliku metodoloogia tunnetusmeetoditega mõista ja käsitleda objektiivse maailma seadusi, kuna idealistlikud filosoofiad seletasid maailma vaimu, ideede seaduste või inimeste loodud reeglite kogumina.

Positivismi käsitati *kodanliku filosoofia laialdaselt levinud subjektiivideaalistliku suunana, mis eitas filosoofia maailmavaatelist iseloomu ja pidas teadvuse ja olemise vahekorra küsimust metafüüsiliseks ning kogemuslikult mittekontrollitavaks.*¹²⁴ Marksismi ja positivismi suhe laienes humanitaar- ja sotsiaal-

---

¹²⁰ NLKP Keskkomitee oli partei kõrgeim organ kongressidevahelisel ajal.

¹²¹ NLKP XXVII kongressi materjale. Tallinn: Eesti Raamat, 1986, lk. 154.

¹²² Jossif Stalin, Leninismi küsimusi. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1945, lk. 198–204.

¹²³ Filosoofia leksikon, lk. 273.

¹²⁴ Samas, lk. 330.

teadustes metodoloogiliseks küsimuseks ning jäi 20. sajandi alguses marksistliku kriitika objektiks.¹²⁵ Samas on marksismi ja positivismi ühendanud arusaam, et kunsti arenemist ei saa seletada kunstile ainuomaste ja eriliste arenguseadustega, vaid ühiskonna olemise ja muutumise kaudu.¹²⁶

Pärast II maailmasõda Eestis valitsema pääsenud marksismi-leninismi hinnanguskaala järgi olid Voldemar Vaga enne 1940. aastat ilmunud kunstikirjutised kodanlikult formalistlikud. Tema käsitlustes oli valitsenud vorm sisu üle ehk esteetiline ideoloogilise üle, mida kokkuvõttes sai taandada vastaspoolel asuvaks positivismiks ja eitamist nõudvaks formalismiks.¹²⁷

1920. aastail oli Voldemar Vaga Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas omandanud 20. sajandi alguse euroopalikus mõttekultuuris ja võrdlevas kirjandusteaduses laialdaselt kasutatud võrdlev-ajaloolise käsitluse. Rahvuslik-euroopalike kultuuride diskursuses peeti tol ajal tähtsaks laenude ja mõjude arvestamist. Komparativismi abil sai uurida kultuuridevahelisi seoseid ja üldistada arengulugusid ajaloolisele järgnevusele tuginedes. Võrdlev käsitlus võimaldas analüüsida ka üksikasjalikult kompositsiooni, vormi ja stilistilist struktuuri. Kunstinähtuste võrdlemist ja kaardistamist kasutati vastastikuste kunstikontaktide süstematiseerimiseks. Ühiste elementide leidmine koos deskriptiivse ja komparatiivsega kujunes mitte ainult vaimse, vaid ka 19.–20. sajandi materiaalse kultuuri ja teadmislade uurimise lähtepunktiks.

19. sajandi kirjandusteaduse kaudu oli võrdlev-ajalooline meetod levinud ka Venemaale,¹²⁸ kuid Eestis oli komparativism arenenud aastatel 1930–1940

---

¹²⁵ 1908. aastal on Lenin nimetanud „positiivsest teadmisest“ lähtuvat positivismi „põlastusväärseks keskparteiks filosoofias“, kuivõrd kõik selle eriliigid preteederisid materialismist ja idealismist „kõrgemale“ tõusmisele: Lühike filosoofia leksikon. Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk. 243–244.

¹²⁶ Tänapäeval on konkureerivate filosoofiliste suundade vastandumiste algpõhjuseks peetud eelkõige poliitilisi motiive: Evaldas Nekrašas, Pozityvizmas ir marksizmas. – Problemos: filosofijos leidyns. Vilniaus universitetas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, nr. 73, lk. 166. Tuleb nõustuda seisukohaga, et 19.–20. sajandi ideedeajaloo põhjal on võimalik rääkida paljudest marksismidest: Jaak Kangilaski, Kohanemised marksismidega, lk. 11.

¹²⁷ Formalism on mõistetav nii kunstisuuna, koolkonna kui meetodina. Formalismiks on hinnati ka Heinrich Wölfflini (1864–1945) algatatud kunstiteoste käsitlemist välise vormi ja stiili seisukohalt: Eesti nõukogude entsüklopeedia. 2. kd, lk. 340.

¹²⁸ 19. sajandi vene võrdlevat kirjandusteadust (Aleksandr Vesselovski, Aleksandr Vostokov, Filipp Fortunatov) rikastati 20. sajandil marksistliku historismiga, et uurida sarnastes ajaloolistes oludes tekkinud tüpoloogiliselt sarnaseid kultuurinähtusi ja nende suhteid vastastikuses toimes (geneetilised ja kontaktsuhted). Kultuurielu avaldusi käsitati tervikuna, minevikust tänapäevani ühiskonnaellu kuuluvatena. 1950. aastate vulgaarsotsioloogilistele suundadele järgnenud pööre 1970. aastate nõukogude sotsioloogias tõi endaga kaasa metodoloogiliste aspektide mitmekesisustumise ja historismi vormide laiema kasutuse humanitaarteadustes:

Светлана Минц, Формы историзма в социогуманистике нового и новейшего времени. – Особенности российского исторического процесса: сборник

põhiliselt faktoloogilise distsipliinina, mõjutades oluliselt Noor-Eesti põlvkonda kuulunud kirjandusteadlasi.

Enne II maailmasõda oli Voldemar Vaga lisaks mitmetele artiklitele jõudnud koostada kaks kunstiajalugu – ühe käsiraamatuna ja teise monograafilise ülevaatenähtena.¹²⁹

I.2. Voldemar Vaga vaated ja uurimisorientatsioon enne 1940. aastat

Voldemar Vaga kunstiajaloolaseks kujunemise teel tuleb määravaks pidada õpingu- ja tööaastaid Tartu ülikoolis aastail 1920–1940. Tema akadeemilise studiumi algus oli langenud kokku ülikooli reorganiseerimisega rahvusülikooliks Vabadussõja lõpujärgus. Eesti üliõpilaskonna maailmavaatelisse tausta kuulusid rahvusliku intelligentsi enesemääratlus, kultuuriprobleemidest rääkimine ja kirjutamine. Sel ajal püüti Noor-Eesti mõttelaadist lähtudes analüüsida eestlaste etnilist territooriumi laiemas ajaloolises kontekstis ning mõtteliselt kaardistada Euroopasse kuulumist. Väikerahva kultuuriorientatsioon oli seni kujunenud kahe suurriigi, Saksa ja Vene mõjude risttules. Uue kultuuripoliitika välisorientatsiooni eesmärgiks sai distantseerumine saksa ja vene kultuurist ning lähenemine inglise ja prantsuse kultuurile.¹³⁰

Enam kui pool sajandit hiljem on Voldemar Vaga tagasivaates tsariaegse ülikooli reorganiseerimisele rõhutanud filosoofiateaduskonna avamist humanitaarteadustele vastava ainesüsteemi, rahvusteaduslike õppetoolide loomise ja uute õppejõudude tööle kutsumisega.¹³¹ 1. detsembril 1919 avatud Eesti Vabariigi rahvusülikooli filosoofiateaduskonna õppejõududeks oli kutsutud mitmeid soome ja rootsi teadlasi,¹³² kelle loenguid käis ka Voldemar Vaga kuulamas. Iseäranis Lundi ülikooli kunstiajaloo ja -teooria professori Tor Helge Kjellini Tartusse tööle asumine tõi tema eriala otsingutesse pöörde. Kui Eesti ja Põhjamaade ajaloo professorit soomlast Arno Rafael Cederbergi võib nimetada Tartu

---

статей памяти академика Л. В. Милова: к 80-летию со дня рождения. Москва: РОССПЭН, 2009, lk. 369–378.

¹²⁹ Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu. Tartu: Loodus, 1937–1938; Voldemar Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini.

¹³⁰ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940, lk. 350.

¹³¹ Voldemar Vaga, Kunstiajaloolase mälestusi Tartu Ülikoolist. 1. oktoober 1989, lk. 1 (erakogu).

¹³² Üliõpilane V. Vaga oli kuulnud Tartu ülikoolis alamastme ainetest Gustav Suitsu erikursusi saksa ja prantsuse kirjanduse ajaloost, keskastmes Arno Rafael Cederbergi loenguid Eesti ja Põhjamaade ajaloost, osalenud arhiivinduse seminarides, läbinud Aarne Michaël Tallgreni arheoloogiakursuse, kuulnud Ilmari Mannineni loenguid etnoloogiast ja Peeter Tarveli (Treiber) kursust Prantsusmaa ajaloost: Voldemar Vaga, Kunstiajaloolase mälestusi Tartu Ülikoolist. 1. oktoober 1989 (erakogu).

ülikooli filosoofiateaduskonnas ajaloo uurimise koolkonna rajajaks,¹³³ siis rootsi kunstiajaloolane jõudis lühikese aja jooksul panna aluse Eesti kunstiajaloo teaduslikule uurimisele, asutada kunstiajaloo kabineti, millest sai erialase õppe- ja uurimistöö baas, võtta osa Eesti Rahva Muuseumi kunsti- ja kultuuriloolise osakonna korraldamisest ning algatada siinsete muinsuste ja kunstivarade süstemaatilise uurimise. Professor Tor Helge Kjellin pärandas Eesti kunstiajaloolastele ajaloolis-võrdleva uurimismetoodika, mis oli samm edasi võrreldes baltisaksa ajaloolaste käsitlustega Vana-Liivimaa keskaegsetest ehitismälestistest ja Õpetatud Eesti Seltsi väljaannetes levinud faktoloogilistest kirjeldustest.

1. Professor Tor Helge Kjellin üliõpilastega, u. 1923–1924. Viimases reas vasakult esimene Voldemar Vaga. Foto erakogust.

Helge Kjellini õpilaste hulka kuulus ka 1920. aastal ülikoolis õpinguid alustanud Voldemar Vaga, kes 1923. aastast peale töötas Tartu ülikooli kunstiajaloo kabinetis professori abilisena, saates rootslast ehitismälestiste uurimise ringkäikudel mööda Eestit. Ülikooli lõpetamise järel omistati Voldemar Vagale 1926. aastal uurimuse „Die Architekten der Dorpater Universität“ eest filosoo-

¹³³ Jüri Kivimäe, Tiit Rosenberg, Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevusest (1920–1941). – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XVI. Tartu, 1985, lk. 134–143; Tiit Rosenberg, Professor Arno Rafael Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 2, lk. 79–90.

fiamagistri kraad ning ta jäi ülikooli tööle professori näpunäidete järgi kunsti-ajaloo kabineti kogusid täiendama. Professor Pärtel Haliste hinnangul oli üli-
kooli kunstiajaloo kabineti kogude sisuliseks täiendajaks kuni 1940. aastani
Voldemar Vaga.¹³⁴

Sel perioodil tihedalt Euroopa kunstikeskusi külasthanud noore kunstiaja-
loolase tegevusplaane hakkas üha enam mõjutama kohaliku kultuurielu kliima.
Voldemar Vaga eesti kunsti- ja kultuuriloolase tegevuse artiklite sisuks said muuseumid,
kunstikogud ja näitusekunst¹³⁵. Arvukad kaastööd näitavad, et ta jõudis kunsti-
elu sündmuste kajastamise kõrval dokumenteerida rahvuskultuuri ajalugu, koos-
tades Eesti kunsti- ja kultuuriloolase bibliograafiat¹³⁶, ülevaateid jätkväljaannetesse¹³⁷, entsüklo-
peedia märksõnu ja elulugusid teatmeteoste¹³⁸. Voldemar Vaga koostatud on
ka Eesti kunsti artiklid „Leedu Entsüklopeediale“¹³⁹ ja „Eesti Entsüklopeedia“
täiendusköitele¹⁴⁰.

Eesti Vabariigi aastail ilmunud publikatsioonidest nähtub kunstiajaloolasele
iseloomulik dokumenteerimise püüd, faktoloogiline täpsus ja materjalide süste-
matiseerimise oskus, mis kandub ülevaadete koostamiselt üle ka tema uurimus-
tele. Faktirohke materjali esitamise oskus jääb Voldemar Vagale omaseks nii
üldise kunstiajaloo koostamisel (1937–1938) kui ka eesti kunstiajalooost uuri-
must kirjutades (1940–1941).

---

¹³⁴ EAA, F. 5311, n. 5, s. 1.

¹³⁵ Voldemar Vaga, Eesti Rahva Muuseumi kunsti- ja kultuurilooline osakond. – Odamees 1923, nr. 7, lk. 221–223; Voldemar Vaga, Pariisi sygissalong 1928. – Taie 1929, nr. 4–5, lk. 70–71; Voldemar Vaga, Tallinna Eesti Kunstimuuseumi välismaade kunsti osakond. – Olion 1930, nr. 6, lk. 32; Voldemar Vaga, J. D. Ingres. – Olion 1930, nr. 11, lk. 20 ja 26; Voldemar Vaga, Anton Starkopf. – Varamu 1939, nr. 7, lk. 734–737; Voldemar Vaga, Kunstiühing „Pallase“ XXII järjekorraline kunstinäitus Tartus 7. IV – 21. IV 1940. a. – Varamu 1940, nr. 5, lk. 555–557.

¹³⁶ Voldemar Vaga koostatud algupärane Eesti kunsti- ja kultuuriloolase bibliograafia „Kunstgeschichte“ Õpetatud Eesti Seltsi väljaandes „Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaated“ (1933–1938) sisaldab Eesti kunsti- ja kultuuriloolase ülevaadet (üldist, kunstinäitused, mälestus-
märgid, muuseumid) ajavahemikust 1921–1925 ja 1929–1931.

¹³⁷ Voldemar Vaga, Saaremaa ehitismälestised. – Eesti VI. Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1933–1934, lk. 350–364; Voldemar Vaga, Läänemaa ehitismälestised. – Eesti VIII. Läänemaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1938, lk. 310–312; Voldemar Vaga, Viljandimaa ehitismälestised. – Eesti IX. Viljandimaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939, lk. 302–303.

¹³⁸ Voldemar Vaga kaastööd: Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Toim. R. Kleis. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932; Eesti biograafiline leksikon. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised II. Tartu: Loodus, 1926–1929; Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised X. Tartu-Tallinn: Loodus, 1940; Eesti Entsüklopeedia. 2.–8. kd, Tartu: Loodus, 1933–1937.

¹³⁹ Voldemar Vaga, Voldemar. [Estija] estų menas. – Lietuviškoji Enciklopedija VII. Leidejas „Spaudos Fondas“. Kaunas: Varpas, 1939, lk. 1130–1136.

¹⁴⁰ Eesti kunst. – Eesti Entsüklopeedia täiendusköide. 1–4. Tartu: Loodus, 1940, lk. 314–317.

Raamatu „Üldine kunstiajalugu“¹⁴¹ kirjutamise üheks tõenäoliseks põhjuseks võis olla fakt, et varasem kaheosaline tõlge Heinrich Bergneri kunstiajaloo¹⁴² ei rahuldanud noore ühiskonna kultuurilise arengu vajadusi. 1939. aastal alustatud Eesti kunstiajaloo kirjutamine teenis aga rahvusliku kunstikultuuri jäädvustamise eesmärki. Tolleaegses sotsiaalses aegruumis valminud ja kahe autori-kollektiivi poolt avaldatud Eesti ajaloo¹⁴³ ja Voldemar Vaga „Eesti kunsti“¹⁴⁴ vahele võib tõmmata mentaalseid paralleele. Ajalookirjutuse eesmärgiks oli kindlasti eestluse identiteeti ja kultuuri.

Kokkuvõttes on Voldemar Vaga enne Nõukogude okupatsiooni ilmunud kirjutised jagatavad kahte teemavaldkonda – klassitsismiajastu kunst ja eesti rahvuslik kunst. Eesti kunsti ajaloos oli 19. sajand olnud ühe ajastu lõppemise ja teise alguse periood. Kunstiajaloolase arusaam eesti rahva ja rahvuse ajaloo seostus eeskätt etnilis-kultuuriliste ja eetiliste aspektidega. 1920.–1930. aastate üliõpilasorganisatsioonide, akadeemiliste seltside ja ühingute vaimne kliima oli kasvatanud tema kodanikutunnet ja püüet kuuluda Euroopa kultuurrahvaste hulka.¹⁴⁵

Voldemar Vaga oli rahvusülikoolis õppinud Eesti ja Põhjamaade ajalugu professor Arno Rafael Cederbergi juures, kelle juhtimisel asus Tartu ülikooli ajaloo uurimise uus suund rõhutama Eesti ajaloo tihedat sidet Põhjamaadega.¹⁴⁶

Levisid katsed teaduslikult põhjendada Eesti alade kuulumist Põhjamaade regioonile.¹⁴⁷ Ülikooli geograafiakabineti juhtimisel asuti kaardistama Eesti vabariigi asendit, piire ja eluruumi. Eestlaste kuulumist Baltoskandiasse põhjendati ajaloolistest, kultuurilistest ja rahvuspsühholoogilistest aspektidest lähtuvalt.¹⁴⁸ Geograafiamagister, hilisem majandusgeograafia professor Edgar Kant jõudis 1931. aastal Eesti geopoliitilise asendi küsimuses järeldusele, et idanaabri püüde taga läbi Eesti Läänemerele pääseda *võivad olla vaid kratopoliitilised kihud, mitte aga reaalsed geograafilised või geoökonomilised vajadused.*¹⁴⁹

---

¹⁴¹ Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu. 1937–1938.

¹⁴² Heinrich Bergner, Lühike kunstiajalugu I–II. Felix Becker'i täiendatud saksakeelse neljanda trüki järele tõlkinud Arma Kristen; toim. Hanno Kompus ja Bernhard Linde. I osa, Tallinnas: Varak, 1925; II osa, Tallinnas: Varak, 1927.

¹⁴³ Eesti rahva ajalugu I–III. Tartu: Loodus, 1932–1937; Eesti ajalugu I–III. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936–1940.

¹⁴⁴ Voldemar Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini.

¹⁴⁵ Voldemar Vaga kuulus aastail 1921–1940 Eesti Üliõpilaste Seltsi Veljesto, 1922–1941 Tartu Prantsuse Teaduslikku Instituuti, 1924–1941 Akadeemilisse Kirjandusühingusse ja 1926–1928 ühingu kujutava kunsti toimkonda, 1927–1940 Eesti Kirjanduse Seltsi ajalootoimkonda, 1926–1941 Õpetatud Eesti Seltsi. Voldemar Vaga astumise kohta kunstühingu Pallas liikmeks aprillis 1940 puuduvad kirjalikud andmed.

¹⁴⁶ Tiit Rosenberg, Professor Arno Rafael Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis, lk. 84.

¹⁴⁷ Ott Kurs, Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. – Akadeemia 1990, nr. 6, lk. 1252–1258.

¹⁴⁸ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940, lk. 345.

¹⁴⁹ Edgar Kant, Eesti geopoliitilisest ja geoökonomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. – Eesti nädala album. Tartu: Postimees, 1931, lk. 34–41.

Rootsi kunstiajaloolase professor Tor Helge Kjellini uurimissuunaks oli Skandinaavia arhitektuur ja selle välismõjude probleemistik Läänemere maade kultuuriruumis. Uurimisteema kaasatoomine ülikooli õppetöösse tegi temast Tartu tööaastail 1922–1924 kaasmaalase ja kolleegi Johnny Roosvali ideede realiseerija Eestis.¹⁵⁰ Selle taustal ilmunud noore kunstiajaloolase Voldemar Vaga erinevate kunstikirjutiste hulgas leidub kolm artiklit Eesti keskaja kunstist.¹⁵¹

Keskaja kunsti teema oli tollal aktuaalne, sest baltisaksa ja rootsi ajaloolaste dialoog Läänemere maade keskaja kunsti kontaktidest oli 1920.–1930. aastail kujunenud üheks suuremaks diskussiooniteemaks.¹⁵² Samal ajal jätkusid eesti, rootsi ja baltisaksa kunstiajaloolaste erimeelsused kunsti alguse üle Eestis, sest omariikluse süünd oli tõmmanud eraldusjoone Eesti ja teiste maade, iseäranis Saksa kunsti vahele. Mõisted *eesti kunst* ja *Eesti kunst* ning nende piirid ja põlvkonnad jäid kunstirahvale vaieldavateks teemadeks. Üksmeelselt tõmmati võrdusmärk eesti kunsti ja eesti rahvusliku kunsti nähtuste vahele 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul.

Professor Tor Helge Kjellini ja professor Arno Rafael Cederbergi arhiivindusliku kallakuga uurimistöo eeskujusid järginud Voldemar Vaga oli kasutanud juba arhitektuuriloolise kallakuga magistritöös võrdlevat analüüsi, mis lubab teda hinnata eesti kunstiajaloolaste hulgas esimeseks võrdlev-ajaloolise suuna järgijaks. Armin Tuulse on nimetanud Voldemar Vaga „Kjellini uuest koolist“

---

¹⁵⁰ Kersti Markus, Eesti kunstisuhetest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. – Eesti kunsti kontaktid läbi sajandite 1. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1991, lk. 4–25; Kersti Markus, Kultuuri regiooni probleem Eesti vanema kunsti uurimisel. Rootsi ja saksa kunstiajaloolaste erinevusest 1920.–1940. aastatel. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1993, 42, 3, lk. 301–308. Mart Elleri hinnangul oli keskaja sakraalarhitektuuriga tegelenud professor Kjellin tol ajal mõjustatud ka Heinrich Wölfflini kunstiajaloo käsitlustest, kuid ei pööranud vaimu- ja kultuuriajaloolisele koolkonnale eriti tähelepanu: Mart Eller, Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail, I, lk. 69.

¹⁵¹ Voldemar Vaga, Valjala kirik. – Kultuuri ja teaduse teilt. Eesti Üliõpilaste Selts „Veljesto“ Toimetised II. Tartu: Loodus, 1932, lk. 121–129; Voldemar Vaga, Kaarma kirikust ja selle kunstivaradest. – Meie Maa 1937, 19. juuni; Voldemar Vaga, Une œuvre présumée de l'école de Claus Berg en Estonie. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Litterarum societatis esthonica 1838–1938. Liber saecularis I–II. Tartu: 1938, lk. 786–791.

Voldemar Vaga 18.–19. sajandi kunsti uurimistöo taustal jäävad kirjutised Valjala kirikust ja Kaarma kiriku tiibaltarist siiski fragmentaarseks. Teda kui ülikooli kunstiajaloo kabineti uurijat võis ajendada Valjala kirikust ehitusloolist ülevaadet andma keskaja kunsti laiem probleematika, kohaliku muinsuskaitsealase töö päevakajalisus või ka Alfred Waga huvi ajavahemikul 1928–1933 keskaja kunsti vastu Tartus.

¹⁵² Vt. Kersti Markus, Eesti kunstisuhetest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 4–25; Kersti Markus, Kultuuri regiooni probleem Eesti vanema kunsti uurimisel, lk. 301–308.

võrsunuks.¹⁵³ Kuigi enne 1940. aastat ilmunud publikatsioonide loetelus on kirjutisi nii eesti vanemast kui kaasaja kunstist, lubab Voldemar Vaga kunstilooline tervikpilt (1923–1999) pidada sõjaeelseks uurimisorientatsiooniks klassitsismiajastu kunsti.

Klassitsistliku kunsti küsimusi oli ta asunud uurima magistritöös Tartu ülikooli arhitektidest, käsitlenud Õpetatud Eesti Seltsis peetud ettekannetes¹⁵⁴ ja seltsi aastaraamatu artiklites¹⁵⁵. 1928. aastal on kunstiajaloomagister V. Vaga nimetanud Prantsusmaale sõidu eesmärgiks uurimistöö „Uusklassitsism Eestis ja Lätis“ lõpuleviimise.¹⁵⁶ Süvenemine klassitsismiajastu kunsti arengusuundadesse, prantsuse ja vene klassitsismi erinevustesse viis analoogiate otsimiseni Eesti- ja Liivimaal. Ta jõudis 1930. aastatel tõdemuseni: *Klassitsistlik ajastu on olnud Eestis äärmiselt produktiivne, eriti (mõisa)arhitektuuri alal, (kuid) [...] XIX saj. teisel poolel valitsenud eklektilised suunad pole Eestis andnud midagi eriti väärtuslikku.*¹⁵⁷ Samas leidis Voldemar Vaga 19. sajandi maali ja skulptuuri käekäigu olevat arhitektuuri arengust erineva ning jätkas balti kunsti materjalide korjamist. Uurimissuuna jätkumist kinnitavad arhiiviallikad: 1942. aastaks olid valminud käsikirjad „Eesti 18. sajandi ehituskunst“ ja „Tartu kunstilinnana“ („Tartu maalijad 19. sajandil“).¹⁵⁸

I.3. Arutelu

Voldemar Vaga oli kunstiajaloolaseks kujunenud rahvusülikooli akadeemilises keskkonnas, kus uute suundade elluviimisel Eesti, Põhjamaade ja üldajaloo õpetamises¹⁵⁹ pidi arvestama 19. sajandi venestamispoliitika järelmõjusid ja baltisaksa ajaloolaste koolkonna orientatsiooni. Eesti Rahva Muuseumist, rahvusraamatukogust ja arhiivist said eestlaste vaimset iseseisvust toetavad alustalad, mis olid noore rahvusriigi kultuurielu rajamisel nii sama enesest-

---

¹⁵³ Armin Tuulse, Kunstiajalugu (Lühike tegevus-ülevaade). – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Litterarum societatis esthonica 1838–1938. Liber saecularis I–II. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1938, lk. 44.

¹⁵⁴ Wilhelm Wiget, Aasta-aruanne. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1931, lk. 209; Wilhelm Wiget, Aastaraanne. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932, lk. 223.

¹⁵⁵ Voldemar Vaga, Das Schloss Pöltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1931, lk. 19–24; Voldemar Vaga, Denkmäler der Plastik des Klassizismus in Estland. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1931, lk. 45–49.

¹⁵⁶ EAA, F. 2100, n. 2, s. 1288, l. 35.

¹⁵⁷ Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu, lk. 743.

¹⁵⁸ EAA, F. 2100, n. 5, s. 286c, l. 32.

¹⁵⁹ Tartu ülikoolis töötasid Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor Arno Rafael Cederberg, arheoloogia professor Aarne Michaël Tallgren, kunstiajaloo professor Tor Helge Kjellin, etnograafiadotsent ja Eesti Rahva Muuseumi direktor Ilmari Manninen.

mõistetavad nagu Eesti kunstielu edendamine. 1923. aastal ülikooli kunstiajaloo kabinetis tööle asunud Voldemar Vaga püüdest edendada rahvuskultuuri räägivad ta arvukad publikatsioonid Eesti kunstielust ja -mälestistest.

Akadeemilisse ringkonda kuulunud kunstiajaloolane oli seotud ülikoolilinna kunsti- ja kirjandusnimestega ja ametialase suhtlemise kaudu ka Tallinnas asuvate institutsioonidega.

Asudes 1925. aastal ülikooli kunstiajaloo kabinetis lugema kunstiajalugu Kõrgema Kunstikooli Pallas õpilastele, jätkas ta loengutega Tartu Kõrgemas Muusikakoolis ja Tartu rahvaülikoolis, leidis uurimistöö kõrvalt väljundi ka lektoritöös.¹⁶⁰ Voldemar Vaga on pidanud eesti kunstnike loomingulisel kujunemisel üheks olulisemaks teguriks õpinguaastate keskkonda. Ülikooliaastate keskkond sai määravaks tema enda edasises käekäigus.

Voldemar Vaga noorusaateid ja väärtushinnanguid oli mõjutanud nooreestlaste algatatud Euroopa-idee, mis toitis Eesti rahvuslikku vaimumaaailma enne II maailmasõda. Võib oletada, et *mag. phil.* Voldemar Vaga teadmisi ja maailmavaadet rikastasid veelgi professor Tor Helge Kjellin, kunstiajaloo õppetooliga seotud olnud prantsuse kirjanduse ja keele professor Lucien Rudrauf, hiljem õppetooli juhtinud professor Sten Ingvar Karling. Nõukogude okupatsiooni aastatel sidus Voldemar Vaga nende ja Armin Tuulsega aastatepikkune kirjavahetus.

2. Tartu ülikooli kunstiajaloo õppejõud ja üliõpilased 1940. aastal. Ees keskel professor Sten Ingvar Karling, paremalt teine Voldemar Vaga. Foto erakogust.

---

¹⁶⁰ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 39–40. ERA, F. R-1665, n. 3, s. 398, l. 2.

Tartu ülikoolis õppinud kunstiajaloolased on sageli oma mälestustes rõhutanud professori frankofiiliat. Voldemar Vaga prantsusehuvi soodustajaks võib pidada gümnaasiumist pärit head ladina ja prantsuse keele oskust, mitmekülgeid teadmisi Prantsusmaa ajaloost ja kultuurist. 1924. aastal kuulas kunstiajaloo üliõpilane prantsuse keele ja kirjanduse lektori Lucien Rudraufi loenguid prantsuse realistlikust maalikunstist, hiljem assisteerides tema loenguid. Voldemar Vaga koostööd professor Lucien Rudraufiga võib pidada oluliseks teguriks.¹⁶¹

Erialased täiendusreisid Euroopasse viisid noore kunstiajaloolase äratundmisele eestlaste kultuurilisest mahajäämusest. Euroopaliku vaimsure toomine kodumaale ilma baltisaksa ja Vene vahenduseta jäi kultuuriteoreetilise ja -poliitilise päevaprobleemina püsima Eesti Vabariigi lõpuni. Veljestolase Voldemar Vaga prantsuse kultuuri orientatsioon ei olnud tol ajal erandlik.¹⁶² Eesti kirjanduslik esseistika seadis otseseks eeskujuks prantsuse neoklassitsistliku kultuuri ja kunstikäsitluse, milles hinnati olulisemate märksõnadena looduslähedust ja rahvuslikkust.¹⁶³ 1939. aasta kevadel Tallinna Kunstihoones korraldatud Prantsuse kunsti näitus¹⁶⁴ näis kinnitavat jätkuvat toetust Eesti kunstielus levinud prantsuse vaimulaadile.

Eesti kunstielu arengu vajadusest välja kasvanud kunstikriitika tegeles üha enam eesti uuema kunstiga, hoides peatähelepanu rahvusliku kunsti narratiivil. Voldemar Vaga enne sõda ilmunud publikatsioonide ja arhiivmaterjalide võrdlev analüüs näitab, et 1920. aastatel valitud uurimissuund klassitsismiajastu kunstinähtustest jääb püsima, kuigi tema 1930. aastatel ilmunud publikatsioonid seda otseselt ei kinnita. Võib öelda, et lühikese poliitilise iseseisvusvõitluse tõttu lükkus eesti vanemast kunstist, sealhulgas 18.–19. sajandi kunstinähtustest kirjutamine tulevikku.

Samaaegselt toetasid Tartu ülikoolis ajaloouurimisele teed rajanud ja oma maa uurimistraditsioonidest lähtunud Skandinaavia ajaloolased, erinevalt kitsalt keskajast huvitunud baltisakslastest, laiema tähelepanu pööramist vanemale kunstile. Saksa ja Skandinaavia teadlaste mõjuväljas kujunenud rahvusliku teadusmõtte arengujoon mõjutas ka kunstikabinetis töötanud Voldemar Vaga. Klassitsistliku kunsti ajalised ja ruumilised piirid vajasisid päevakajalise rahvusliku kunsti kõrval täpsustamist. Ida ja lääne kultuuri piir oli Voldemar Vaga käsitluses kulgenud seni mööda eestlaste etnilist piiri. Ta jagas 1939. aastal

---

¹⁶¹ Voldemar Vaga ja Lucien Rudrauf olid koos tegevad Tartu Prantsuse Teaduslikus Instituudis 1922–1939: Veronika Viiret, Romaani filoloogi meenutusi. – Akadeemia 1989, nr. 8, lk. 1697–1708.

¹⁶² Prantsuse kultuuriorientatsiooni toetajaks oli olnud ka Tartu ülikooli üldise ajaloo professor ja Eesti Üliõpilaste Seltsi Veljesto liige Peeter (Treiberg) Tarvel: Jüri Kivimäe, Peeter Tarveli elu ja töö, lk. 107–108.

¹⁶³ Reet Varblane, Mõttelaadi muutumine 1930. aastate eesti kunstikäsitluses. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1993, 42, 3, lk. 309.

¹⁶⁴ Rein Loodus, Juta Keevalik, Piia Ehasalu, Eesti kunsti ajaraamat 1523–1944, lk. 219.

seisukohta, et rahvusliku identiteedi kinnistumiseks on vajalik piiritõmbamine baltisaksa ja eesti kunsti vahele.¹⁶⁵

Voldemar Vaga enne sõda ilmunud kunstiajaloolistest kirjutistest on kaalukamad „Üldine kunstiajalugu“ ja „Eesti kunst“. Esimese raamatu kirjutamisel oli autoril eesmärk anda rahvale üldhariv teatmeteos. Rohke pildimaterjaliga heas trükis väljaanne vastas tolleaegse kunstipubliku ootustele, kuigi kunstkriitika märkis rohket eeskujude kasutamist.¹⁶⁶ Kriitikale kinnitust otsides võib arvata, et tõenäoliselt on Voldemar Vaga üldise kunstiajaloo koostamisel võtnud eeskujuks Tartu ülikoolis kunstiajaloo õppimisel kohustusliku kirjanduse hulka kuulunud Anton Springeri „Handbuch der Kunstgeschichte“ täiendatud kordustrukid.¹⁶⁷ Sisulises jaotuses on teatud sarnasus Karl Woermanni kunstiajaloo „Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker“ ja „Geschichte der Malerei“¹⁶⁸. Voldemar Vaga on vaadelnud „Üldises kunstiajaloo“ kunstide arengut ajastute kaupa, käsitlenud iga ajastut stiilide ja maade järgi. Iga ajastu peatükis on kunstialad esitatud järjekorras ehituskunst, maalikunst, skulptuur, kunstikäsitöö või on muudetud järjekorda vastavalt sellele, millist osa üks või teine kunstiala mängis teataval ajastul, määrates selle maa kunsti või stiili üldilme. Tähelepanu väärib autori oskus valitseda mahukat faktoloogilist materjali ja esitada see süsteemse üldistatud ülevaadena.

Voldemar Vagale iseloomulikku „lineaarset“ ajalookäsitlust kinnitab monograafiline „Eesti kunst“. Stiili mõistest lugu pidav kunstiajaloolane on kirjutanud rahvusliku kunsti arenguloost kui loominguliste põlvkondade poolt kantud kunstistiilide järkjärgulist vaheldumisest.¹⁶⁹ Kümnekond aastat hiljem tõi

---

¹⁶⁵ 1939. aastal valminud käsikirja „Eesti kunst“ eessõnas on selgitatud mõiste „eesti kunst“ tähendust. V. Vaga on eesti kunstina mõistnud Eestis tehtud kunsti peaarõhuga eesti rahvusest kunstnike loomingul ning pidanud vajalikuks raamatu dispositiooniga tõmmata mõtteline piir niinimetatud balti kunsti ja eesti rahvusliku kunsti vahele: Voldemar Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini, lk. 5.

¹⁶⁶ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga „Üldise kunstiajaloo“ retseptioon. – Kunstiteaduslikke uurimusi 11. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 376. Kunstiajaloolane August (Ajas) Kruus on „Üldise kunstiajaloo“ 1. vihiku ilmumise järel heitnud autorile ette rohket eeskujude kasutamist: August Kruus, V. Vaga „Üldine kunstiajalugu“. – Varamu 1939, nr. 22, lk. 85–86. Seevastu „Eesti kunsti“ ajalookirjutuses on kiidetud heaks rahvusliku kunsti käsitlemine baltisaksa kunstist eraldi: August Kruus, Voldemar Vaga: „Eesti kunst“. – Uudisleht 1940, 31. märts, lk. 8.

¹⁶⁷ Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte I–V. Leipzig: Seemann 1899–1906. Voldemar Vaga „Üldise kunstiajaloo“ 18.–19. sajandi kunsti dispositiooniline käsitlus ja periodiseering on võrreldav Anton Springeri „Handbuch der Kunstgeschichte“ viienda osaga „Das neunzehnte Jahrhundert“.

¹⁶⁸ Karl Woermann, Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. Bd. 1–6. Leipzig, Wien: Bibliographisches Institut, 1915–1922; Karl Woermann, Alfred Woltmann, Geschichte der Malerei. Bd. 1–3. Leipzig: Seemann, 1879–1888.

¹⁶⁹ Professor Tor Helge Kjellini õpilasena oli Voldemar Vaga kursis formaalse kunsti-suuna (formalism) esindaja Heinrich Wölfflini võrdleva stiilianalüütilise meetodiga:

selline ajalookäsitus eesti kunstiajaloolasele kaasa ideoloogilisi pahandusi. Nõukogude kunstiteadus nägi käsitusviisis Saksa kunstiteaduse traditsioonide järgimist.

Kokkuvõttes iseloomustab Voldemar Vaga Eesti Vabariigi perioodil (1918–1940) ilmunud kunstikirjutisi meetodikindel süvenemine ainesse, oskus eristada Eesti kunsti ajaloos peamisi uurimisprobleeme ja neid lahendada. Professor Tor Helge Kjellini suunamisel omandatud arhiivi- ja välitööde kogemused olid andnud hea ettevalmistuse baltisaksa ajalooallikate kriitiliseks analüüsiks, samuti lähtepunkti eesti kunsti välismõjude edasisel käsitlemisel. Voldemar Vaga asus järgima võrdlev-ajaloolist meetodit. Ta oskas lahendada keerukaid uurimisprobleeme, tema kirjutusstiil oli selge ja täpne.¹⁷⁰ Voldemar Vagale iseloomulikku deskriptiivsust¹⁷¹ võib siduda baltisaksa ajalookirjutuse mõjuga, kuid prantsuse kunstikäsitust järginud kunstiajaloolasele jäid võõraks saksa ja vene kunsti arusaamad, kus kultuurinähtusi seostati ametliku mõtteviisiga.

Eesti riigi ajaloolise seisundi muutumisega 1940. aastal asendus rahvuskultuuri areng murega rahvusliku identiteedi ja kultuuri püsijäämise pärast. II maailmasõja järel võinuks kunsti üheks arenguteeks olla rahvuslike traditsioonide järgimine. Peale tunginud nõukogude ideoloogia sundis Eesti kultuuriringkondi senistest tõekspidamistest lahti ütlema.

3. Erich Leps. Voldemar Vaga portree. Õli, lõuend. U. 1931. Erakogu.

Heinrich Wölfflin, *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe: das Problem der Stilenwicklung in der neueren Kunst*. München: Bruckmann, 1923.

¹⁷⁰ Eesti kunstiteaduses on alla kriipsutatud professori keelelist täpsust stiilide määratlemisel: Krista Kodres, 16.–18. sajand Eesti kunstiteaduse huviobjektina, lk. 22–45.

¹⁷¹ Mart-Ivo Eller on sidunud faktoloogilis-kirjeldava meetodi leviku 20. sajandil ülikoolidistsipliiniks kujunenud kunstiteaduse eripäraga Saksamaal: Mart Eller, *Kunsti-ajaloo uurimine*, lk. 253.

2. KOHANEMINE NÕUKOGUDE KUNSTIKÄSITUSEGA: VOLDEMAR VAGA PUBLIKATSIOONIDE IDEELINE VERBALISM (1941–1952)

Eesti annekteerimine Nõukogude Liidu poolt tõi koos iseseisvuseaegse riikluse lammutamise ja uute võimustruktuuride ülesehitamisega kaasa vajaduse uue ajalookäsitluse järele. Nõukogude võim ei jõudnud 1940–1941 omariikluse kaotanud rahva minevikupilti süsteemikindlalt veel muutma hakata, küll asuti kiiresti uut kultuurisüsteemi rajama. Nõukogude perioodil ilmunud „Eesti kunsti ajalugu“ on iseloomustanud seda aega järgmiselt: *Nõukogude valitsus näitas kohe, et ta suhtub kunstnikkonna nõudmistesse tähelepanelikult ja toetavalt. Uue haridussüsteemi teaduse ja kunsti osakond kutsus 25. juulil 1940 kokku kujutavate kunstnike kongressi, kus arutati üksikasjalikult reformide programmi. [...] Põhjendati ümberkorralduste vajadust kunstihariduses, muuseumiasjanduses ja kunstnikkonna materiaalse kindlustamise alal. Kongressi seisukohad jäid esialgu 1940.–1941. aastal läbiviidavate reformide aluseks.*¹⁷²

Eesti kunsti arenguteed jälginud Ene Lamp¹⁷³ on hinnanud esimesi nõukogude aastaid „omapärase ajana“, kui *kodanliku ühiskonna tingimustes kujunenud arusaamad ristusid sotsialistliku realismi kunstile iseloomulike tõekspidamistega.*¹⁷⁴ Poliitilisel pöördeastal avaldatud kunstikirjutisi on mõistetud läbi organisatsiooniliste ümberkorralduste, mis toimusid selle osa kunstnikkonna osavõtul, kes polnud Eestis rahul 1930. aastate kunstipoliitika kitsaskohtadega. Ene Lambi hinnangul oli 1940.–1941. aasta olnud nõukogude kunstimeetodi – sotsialistliku realismi mõistmiseks liiga lühike periood, kuna uue suuna sisu, tähendus ja raamide ulatus hakkasid järk-järgult oma esimesi piirjooni omandama.¹⁷⁵

Nelikümmend aastat hiljem on kunstiteadlane Harry Liivrand hinnanud esimesi nõukogude kunsti aastaid kollaboratsiooni geneesina.¹⁷⁶ Otsides vastust

¹⁷² Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. kd. Nõukogude Eesti kunst 1940–1965, lk. 10. Vt. ka: Rein Loodus, Ene Lamp, Nõukogude Eesti kunsti kroonika 1940–1965.

¹⁷³ Ene Lamp, Kunstielu organisatsioonilistest ümberkorraldustest 1940.–1941. aastal. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1965, 15, 2, lk. 188–198; Ene Lamp, Eesti kunsti esimesel nõukogude aastal. – Kunst 1965, nr. 2–3. Tallinn: Kunst, lk. 12–15; Ene Lamp, Sotsialistliku realismi küsimuste käsitlemisest 1940.–1941. a. Eesti NSV-s ilmunud kirjutistes. – Töid kunstiajaloo alalt. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 229. Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk. 22–32; Ene Lamp, Kunst ja kunsti esimesel nõukogude aastal (1940–1941) ja Suure Isamaasõja ajal (1941–1945). – Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. kd., lk. 9–41.

¹⁷⁴ Ene Lamp, Eesti kunsti esimesel nõukogude aastal, lk. 12.

¹⁷⁵ Ene Lamp, Sotsialistliku realismi küsimuste käsitlemisest 1940.–1941. a. Eesti NSV-s ilmunud kirjutistes, lk. 22.

¹⁷⁶ Harry Liivrand, Eesti kunstiteadus esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal: kollaboratsiooni geneesist. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil, lk. 111–120.

küsimusele, miks Eesti loovintelligents läks ikkagi kaasa uue ideoloogia ja reformidega, on Harry Liivrand 1995. aastal saanud Voldemar Vagalt eeltooduga analoogse vastuse: Konstantin Pätsi 1930. aastate režiim soosis võõrandumist kunstnikkonna ja riigi vahel.

1940. aastal juunikommunistide algatatud poliitilised sündmused määrasid ära Nõukogude Liidu uues liiduvabariigis hariduse ja kultuurielu arenguperspektiivid. Anneksiooni vormistamise järel asuti Moskvas kohalikku kultuuri- ja hariduselu reformima, luues ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b) Keskkomitee juurde sovetiseerimise tugipunktideks propaganda- ja ideoloogiaosakonnad. Senised kunstiorganisatsioonid likvideeriti 15. novembril 1940 kui nõukoguliku kunstieluga sobimatud.¹⁷⁷ Sama aasta sügisel moodustati Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu Orgbüroo, millest sündis kaks aastat hiljem Jaroslavlis vasakpoolne Eesti Nõukogude Kunstnike Liit.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Kunstide Valitsuse etteotsa astunud Tartu ülikooli õppejõu, magistrikraadiga kirjandusloolase ja kirjaniku Johannes Semperi ja tema kaastöölise, kunstiajaloolase Leo Soonpää ülesandeks sai kunstnike liidu loomine ja Nõukogude Eesti kunstidekaadi korraldamine Moskvas. Kultuurielu ümberkorralduste käigus tõusid kunstielu tippjuhtideks Tallinnas rakenduskunstikoolis Anton Starkopf ja kunstimuseumis Villem Raam, Tartus kõrgemas kunstikoolis Juhan Nõmmik. Vastloodud Tartu kunstimuseumi etteotsa astus mõni aeg hiljem kunstiajaloolane Voldemar Erm.¹⁷⁸ Ka ajakirjandustööle värvatud loovintelligentsist olid osa Eesti Vabariigi perioodil tuntud loovisiksused. Ajalehe Sirp ja Vasar kunstiosa eest hakkas vastutama Adamson-Eric, kunstnike ja kirjanike ajakirja Looming juhtima Friedebert Tuglas¹⁷⁹, Loomingu kunstiosa toimetama kunstiajaloolane Armin Tuulse ja nii edasi.

Nõukogude võimu algus rahvuskeskses Tartu ülikoolis kujunes paljudele ülikooli töötajatele katsumuste ajaks ja eetilises plaanis ettearvatust komplitseeritumaks. Ülikooli õppetöös algasid kiired ümberkorraldused üleminekul nõukogude kõrgkooli standardile: kaotati õppetoolid ja ainesüsteem, loodi kateedrid ja kursustesüsteem, kunstiajaloo professori kujundati ümber Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedriks. Kunstiajaloo kabineti töötaja-abijõud *mag. phil.* Voldemar Vaga kinnitati tagasiulatuvalt alates 10. novembrist 1940 ENSV Riikliku Ülikooli rektori otsusega kunstiajaloo õpetajaks.¹⁸⁰ Veebruaris 1941 kunstiajaloo professori ametikohalt vallandatud Sten Karlingi asemele määrati

¹⁷⁷ Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. kd. Nõukogude Eesti kunst 1940–1965, lk. 11.

¹⁷⁸ Voldemar Erm, Isiklikke ja ametlikke kokkupuuteid. – J. Semper elus ja kirjanduses. Koost. Ilmar Sikemäe. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk. 362–365.

¹⁷⁹ Vt. Looming pöördelaastal 1940–1941. Koost. Endel Sõgel. Tallinn: Perioodika, 1980, lk. 299–310.

¹⁸⁰ EAA, F. 2100, n. 2, s. 289, l. 109. Voldemar Vaga vanem vend, bioloogiaprofessor August Vaga (1893–1960) töötas 1944. aastast peale Tartu Riikliku Ülikooli taimesisüsteematika ja geobotaanika kateedri juhatajana. Alfred Waga (1895–1980) oli septembris 1944 lahkunud sõjapõgenikuna Saksamaale.

alates 1. aprillist Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedri hooldajaks *mag. phil.* Armin Tuulse.

3. jaanuaril 1941 on ajaleht *Sirp* ja *Vasar* avaldanud üleskutse „Sotsialistliku kultuuri töölistel on sõna: meie kavatsusi aastaks 1941“,¹⁸¹ kus Hans Kruusi, Nigol Andreseni, Adamson-Ericu, Tuudur Vettiku ja Richard Sagritsa nime all tutvustati kavandatavaid sotsialistlikke ümberkorraldusi hariduse- ja kultuurielus. Eesti kirjanike kaasaminekut võõrvõimuga on tagasivaatavalt kirjeldatud järgmiselt: *Mõned inimesed asusid ideoloogilistesse ametitesse ja võtsid juhtivalt osa uue võimu tegemistest (Nigol Andresen, Johannes Semper, Oskar Ugart, Karl Taev, Villem Altoa), põhiosa püsis ideoloogilises mõttes võimalikult vait, kuigi võttis vastu uue võimu loodud uued töökohad.*¹⁸²

Eesti vaimu- ja teadusringkondades toimunud poliitilise pöörde efekti peegeldab eredalt ajakiri *Looming*, mille veergudel 1941. aasta kolmes esimeses numbris on avaldatud ka kunstiajaloolase Voldemar Vaga artiklid. Okupatsiooni algusaastate kunstikirjutust on iseloomustanud kunstiteadlane Mart-Ivo Eller: *1940/41. aastal pettekujutelm, et kunstist saab võrdlemisi mõistlikult kirjutada, näis korduvat esimestel sõjajärgsetel aastatel. Siis võtsid sageli sõna Voldemar Erm, Helmi Üprus, Ella Vende, Ama Tõnisson jt. – seega mõnevõrra noorem põlvkond. Kuid sageli (aastail 1947–1948) tõrjuti nad kõrvale Kunstnike Liidu funktsionääride (Boris Lukats, Eduard Einmann jt.) ja uue võimu nõuetega kohanejate (Leo Soonpää) või kunstivõhiklike parteifanaatikute poolt, nagu seda olid Ida Keerdo ja K. Arba (Kaarel Ird).*¹⁸³

Eeltoodud iseloomustuse täienduseks tuleb öelda, et võrreldes 1940.–1941. aastaga ahenes kunstist kirjutajate ring edaspidi, tõmbudes pärast 1947. aastat veelgi koomale. Samas on neil aastail Voldemar Vagalt ilmunud üheksa kirjutist (1941 ja 1945–1952) kordi väiksem Julius Genssi, Rasmus Kangro-Pooli, Leo Soonpää, Voldemar Ermi ja mitmete teiste eesti kunstiajaloolaste stalinismi-ajastu produktsioonist.

Sel ajajärgul kujundati marksistlikku ajalookirjutust institutsionaalsel pinnal ja pandi alus Eesti nõukogude kunstiteadusele.

2.1. Marksistliku ajalookäsituse algus

Nõukogude anneksiooni ja vahetult sõjale järgnenud aastail on Voldemar Vaga suhteliselt vähe avaldanud, enamik kirjatöid ilmus ajakirjanduse veergudel. Tolleaegse ametliku ajalookirjutuse näiteks saab Tartu ülikooli toimetiste seerias avaldatud uurimuslik ülevaade „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis“, mis läkitati 1947. aastal Moskvasse.

¹⁸¹ Sotsialistliku kultuuri töölistel on sõna: meie kavatsusi aastaks 1941. – *Sirp* ja *Vasar* 1941, 4. jaanuar.

¹⁸² Tiit Hennoste, *Hüpped modernismi poole II... Stalinistlik aeg I: institutsioonid, inimesed ja ideoloogia*, lk. 91.

¹⁸³ Mart-Ivo Eller, 20. sajandi eesti kunsti ajalugu kodu- ja väliseesti kunstikriitikas *Teisele maailmasõjale järgnenud aastakümnel*, lk. 320–321.

Professori esimene kaastöö pärast sõda on 1952. aastal arhitektuuriülevaate koostamine brošüürile „Ülikoolilinn Tartu“.¹⁸⁴ Peale 1950. aastate teisel poolel valminud doktoridissertatsiooni fragmentide pole rohkem käsikirju säilinud.

Nõukogude aeg sünnitas uue, arvukate sovetismidega rüütatud ajaloo-kirjutuskeele. Ka eesti kunsti(ajaloo)kirjutust hakkasid iseloomustama vene keelest laenatud stampväljendid. Teiseks vajab Stalini isikukultuse aastate ajalookirjutus põhjalikku allikakriitilist lähenemist, kuna autorlus võib olla kollektiivne. Marksistlik propaganda nõudis teksti keelelist kohandamist tseensuurile sobivaks, toimetaja redigeerimine võis muuta kirjutise eesmärki ja sisulist väärtust. Lisaks keelele võis olla ka töö autori sõnade ja tegude vahekord erinev.

Nõukogude võimu esimesel aastal ajakirjas Looming (1941, nr. 1–3) avaldatud Voldemar Vaga kolmest artiklist esimene oli näitusearvustus, teine nõukogude kunstiajaloolase artikli retsensioon ja kolmas historiograafiline ülevaade Eesti maalikunstist. Vaatamata erinevatele eesmärkidele sisaldavad kõik kolm kirjutist nõukogulikke loosungeid ja tsitaate, peegeldades ühiskondlikes väärtustes alanud mentaalset pöördet. Marksistliku semantika tekkimine Voldemar Vaga kunstikirjutusse näitab stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikti algust.

Näitusearvustuse pealkiri „Seitsmes kunstnike kooperatiivi näitus Tartus“¹⁸⁵ ütleb, et tegemist oli Tartu kunstnike kooperatiivi liikmete tööde väljapanekuga, mis toimus 1941. aasta jaanuaris. Nõukogude ümberkorralduste tulemusena likvideeritud kunstiihingu Pallas liikmed kuulusid nüüdsest peale ENSV Kunstnike Kooperatiivi Tartu osakonda. Nõukogude võim oli andnud loomeühendustele ülesande majandada kunstielu, sealhulgas korraldada müügigalerii eesmärki teenivaid näitusi.¹⁸⁶ Tartu kunstnike tegevusest „kultuurmajas“ Kompanii tänav 2 asuvate näitusruumide saamisel püsigaleriiks ja paljust muust võib lugeda ajakirja lõpust.¹⁸⁷ Voldemar Vaga ülesandeks oli näituse tutvustamine.

Tuleb öelda, et võrreldes aasta varasema Pallase näitusega on arvustaja 1941. aastal tunduvalt napisõnalisem, kuigi tegemist oli enam-vähem sama esinejate seltskonnaga.¹⁸⁸ Teema sissejuhatusena annab Voldemar Vaga hinnangu Lääne-Euroopa kunstigaleriide tegevusele: *Kahjuks oli aga ka moodsa kunstiga kauplemine Lääne-Euroopas rajatud ekspluateerimise põhimõttele. [---] Säärane ekspluateerimise moment puudub loomulikult meie kooperatiivides, kus ei ole*

---

¹⁸⁴ Voldemar Vaga, Ehitismälestusmärgid ja monumendid. – Ülikoolilinn Tartu. Koost. Karl Laigna, Endel Varep, Voldemar Vaga. Tartu Riiklik Ülikool. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952, lk. 31–38. Kordustrükk: Ülikoolilinn Tartu. Tartu: Tartu Ülikool, 1956.

¹⁸⁵ Voldemar Vaga, Seitsmes kunstnike kooperatiivi näitus Tartus. – Looming 1941, nr. 1, lk. 109–110.

¹⁸⁶ 1940. aasta augustis-septembris Tallinnas ja Tartus moodustatud kunstnike kooperatiivi ülesandeks oli varustada kunstnikke tellimuste ja materjalidega.

¹⁸⁷ Ringvaade. – Looming 1941, nr. 1, lk. 128.

¹⁸⁸ Voldemar Vaga, Kunstiihing „Pallase XXII järjekorraline kunstinäitus Tartus 7. IV – 21. IV 1940. a., lk. 555–557.

*vahekasu saajat – kõik müügist või tellimisest saadud tulu läheb kooperatiivile, s.t. kunstnikele.*¹⁸⁹

Artiklist saame teada veel, et kunstnike kooperatiivi näitusel Tartu galeriis esines 26 kunstnikku – skulptorit, maalikavat ja graafikut. Arvustaja on valinud ajastu vaimu tutvustavateks töödeks Johannes Võerahansu ja Eerik Haameri eepilised maalikavandid, mida kavatseti edaspidi Moskva näitusel eksponeerida. Samas on vaikides mööda mindud pahempoolsete vaadete pooldest tuntud kunstielu aktivisti Andrus Johani maalidest.¹⁹⁰ 1940. aasta Pallase näitusel oli Voldemar Vaga nimetanud Andrus Johanit kahepalgeliseks Januseks, kes ainulaadsete, täiuslike maastikupiltide kõrval loob veel teoseid,¹⁹¹ mis mõjuvad nagu „suurvene“ orkester peale Debussy aristokraatseid palasid.¹⁹²

Napisõnaline kriitik on loobunud igasugustest kunsti metafooridest, tõenäoliselt teades, et nõukogude kunstikriitika eeldas selget ideelist positsiooni kunstinäituse eesmärgi tutvustamisel. 1940.–1941. aastal ette antud mõttestambid tõstsid esikohale ideoloogilised hinnangud, tõrjudes kõrvale kunstispetsiifilised probleemid. Ülikooli õppejõuna pidi Voldemar Vaga ka teadma uue riigivõimu suhtumist Eesti kunsti, mis ametlikus ajalookirjanduses fikseeriti tagantjärele: *Kodanliku Eesti muutmine imperialistlikest riikidest sõltuvaks poolkoloniaalseks maaks ja fašistliku diktatuuri kehtestamine Eestis kutsus esile [---] eesti rahvusliku kultuuri mandumise.*¹⁹³

Seega oli Pallase ringkonnaga tihedalt lävinud kunstikriitiku verbaalne ettevaatlikkus igati põhjendatud. Valitseva ideoloogia leninlik seisukoht kahest kultuurist – proletaarsest-demokraatlikust ja kodanlikust-reaktsioonilisest ning nendevahelisest võitlusest oli kuulutanud eesti kunstnike loominguliseks loosungiks parteilisuse, ideelisuse ja sotsialistliku realismi.¹⁹⁴ Kõigest sellest sai kunstiajaloolane põhjalikumalt teada küll alles pärast sõda marksismi-leninismi õhtuülikoolis õppides.

Voldemar Vagalt ilmunud teine artikkel „Üks kunsti ülevaade“¹⁹⁵ on retsensioon Veera Sidorova artikli kohta, mis ilmus üleliidulises kunstiajakirjas *Tvortšestvo* (oktoober 1940). Selles käsitletud Balti liiduvabariikide kunstist on Voldemar Vaga võtnud retsenseerida Eesti kunsti osa. Võimalik, et NSVL Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi töötaja kirjutise retsenseerimine oli Tartu Riikliku Ülikooli õppejõule ka ülesandeks antud.

¹⁸⁹ Voldemar Vaga, Seitsmes kunstnike kooperatiivi näitus Tartus, lk. 109.

¹⁹⁰ 1940–1941 oli Andrus Johani olnud innukas nõukogude kunstielu korraldaja ja Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu organiseerimistoimkonna liige. Kuuludes rahva-kaitsevähke, langes ta sakslaste kätte vangiks ja mõrvati 1941. aasta augustis Tartu lähistel.

¹⁹¹ Andrus Johani figuraalkompositsioonid „Rahvapidu“, „Poiss punase baretiga“ ja „Etüüd: Voorimehed“.

¹⁹² Voldemar Vaga, Kunstiühingu „Pallase“ XXII järjekorraline kunstinäitus Tartus 7. IV – 21. IV 1940. a., lk. 555.

¹⁹³ Eesti NSV ajalugu. (Kõige vanemast ajast tänapäevani), lk. 366–367.

¹⁹⁴ Eesti nõukogude entsüklopeedia. 4. kd, lk. 229–230.

¹⁹⁵ Voldemar Vaga, Üks kunsti ülevaade. – Looming 1941, nr. 2, lk. 251–252.

Retsensioon algab kirjatüki eesmärgi sõnastamisega – tutvustada eesti lugejale nõukogude autori käsitlust Eesti kunsti ajaloost ja anda sellele hinnang. Voldemar Vaga seisukohalt on Veera Sidorova¹⁹⁶ segamini ajanud baltisaksa ja eesti kunstnikud, vaikides mööda läinud Johann Kölerist, August Weizenbergist, Amandus Adamsonist, pole teinud vahet Kristijan ja Paul Raua loomingul ja nii edasi. Tõlgendust 1920. aastate Eesti kunsti kohta on arvustaja pidanud huvitavaks: [---] *ekspressionistlikud tendentsid, futurism ja konstruktivism tähistavat eesti kunsti loosungi „kunst kunsti pärast“ kummardamist, kuid formalism ei suutvat süiski lämmitada realistlikke tendentse (Nõmmik, Liimand, Johani, skulptoritest Sannamees).*¹⁹⁷ Artiklist sisu- ja faktivigu leides ei saa eesti kunstiajaloolane kriitikat endale hoida, hinnates nõukogude teadlase käsitluse ühekülgselt, otsused vähe läbikaalutuks, hinnangud puudulikeks ja pinnalisteks (autor ei näinud eesti skulptuuri suurt osatähtsust ja graafika kõrget taset, ülehindas Eesti Kunstnikkude Rühma osa, läks vaikides mööda August Janseni, Aleksander Vardi, Adamson-Ericu loomingust). Arvustaja tunnistab, et nõukogude autori artikkel pole saavutanud täit eesmärki – tõsta esile Baltimaade kunsti iseloomulikke jooni. Voldemar Vaga arvustuse lõpp on kantud nõukogulikust mõtlemisviisist: *Ometigi väärrib see [Sidorova] artikkel suurt tähelepanu kui täiesti uuelaadilise sünteesi katse, kui katse hinnata eesti kunsti elu avaldusi marksistliku maailmavaate seisukohalt; sellisena võib ta olla tõhusaks abiks ja eeskujuks meie ümberorienteeruvale kunstikriitikale.*¹⁹⁸ Vajalikuks on peetud alla kriipsutada nõukogude autori seisukohta: *Läti, eesti ja leedu kunst [---] kujunes välja väga mitmesuguste maade ristlevate mõjutuste all, kuid kõige sügavama pitseri on vajutanud vene kunst.*¹⁹⁹

Mõte Vene kunsti ajaloolisest mõjust hakkab Voldemar Vaga kunstikirjutistes korduma.

Kolmas artikkel „Maastik eesti maalikunsti“²⁰⁰ on pikem käsitlus eesti maastikumaali arengusuundadest (13 lk.) koos Johann Köleri, Karl Ludwig Maibachi, Ants Laikmaa ja Nikolai Triigi teoste reproduktsioonidega. Kogu ajakirjas on rohkelt pilditahvleid eesti kunstnike maastikumaalidest ja linnavaadetest.

Voldemar Vaga annab ülevaate Johann Kölerist kuni 1930. aastate pallaslasteni läbi maastikumaali arenguloo. Historiograafiline käsitlusprintsip, teoste stiilikriitiline analüüs koos teksti illustreerivate pilditahvlitega sobinuks enam 1940. aastal vihikute kaupa trükkimisele antud monograafiasse „Eesti kunst“²⁰¹

¹⁹⁶ Nõukogude kunstiajaloolaselt Veera Sidorovalt on ilmunud veel käsitlus Peterburi Kunstide Akadeemia lõpetanud läti maalikunstniku ja graafiku Janis Tilbergsi elust ja loomingust: Вера Сидорова, Янис Тильбергс. Москва: Искусство, 1952.

¹⁹⁷ Voldemar Vaga, Üks kunsti ülevaade, lk. 252.

¹⁹⁸ Samas.

¹⁹⁹ Samas.

²⁰⁰ Voldemar Vaga, Maastik eesti maalikunsti. – Looming 1941, nr. 3, lk. 281–293.

²⁰¹ Alguses vihikute kaupa ilmunud ja hiljem raamatuna planeeritud monograafia väljandmine jäi pooleli 1940/1941. aastal. Kirjastus Loodus jõudis kümnest vihikust seitse välja anda.

kui nõukogude aja algusaastate publitsistikasse. Kunstnike loomingukäekirjade tutvustamisel tuuakse välja ka erinevused looduse nägemises ja kujutamiseviisis. Samas on tekstis vahele kirjutatud marksistliku sisuga lõike.

Sissejuhatuses on kunsti arengulugu seostatud poliitiliste revolutsioonidega, maastikumaaližanri kujunemist 19. sajandil põhjendatud Lääne-Euroopa linnastumisprotsessiga, urbanisatsiooni hinnatud kapitalistlikust ühiskonnast tulenevaks negatiivseks teguriks.

Autori arvates on Eesti kunsti välisorientatsioonis (1917–1930) olnud suur mõju Saksamaa kunstil. 1920. aastate eesti kunsti iseloomustus algab mõttega: *Umbes tosin aastaid, mis järgnevad Oktoobrirevolutsioonile, on eesti kunstis olnud rahutu ja killustatud murrangu ja otsingute ajajärk. Läänes juba enne esimest imperialistlikku sõda päevakorrale kerkinud ekstreemsed suunad – futurism, kubism, ekspressionism jt. hakkavad nüüd ka eesti kunstis tugevaid laineid lööma.*²⁰² Sellele järgneb rida nimesid: Ado Vabbe, Märt Laarmann, Arnold Akberg jt. Kunstiajaloolane loetleb maastiku dekoratiivseid stiliseerijaid (Ants Murakin, Günther Reindorff, Andrei Jegorov, Villem Ormisson) ja prantsuse koolkonna eeskujude järgijaid (Adamson-Eric, Aleksander Vardi), kirjeldab Albert Kesneri, Juhan Nõmmiku, Kristjan Tederi, Karl Pärsimäe, Andrus Johani loomingut. Lõpuks leiavad ära märkimist veel mitmed eesti vanema ja noorema generatsiooni kunstnikud, kelle loomingus on maastikumaal ja linna-vaated etendanud olulist osa.

Artikli lõpp on kui nõukogude ajastu oomen: *Heites üldpilku eesti maastikukunsti arengule, võib konstateerida, et selles on seni domineerinud ühekiilne huvi formaalsete probleemide vastu; ka on sellel puudunud tihedam side laiemate rahvamassidega. Alles Eesti ühinemine Nõukogude Liiduga on loonud soodsad eeldused uueks, jõuliseks arenguks; alles nüüd võib tekkida õige rahvuslik kunst, nimelt kunst, mis on esmajoones r a h v a kunst, s.t. mille kandepind on kõige laiemad rahvamassid.*²⁰³

Küsimusele, kas maastikumaali artikli redaktsioon koos sissejuhatavate, vahe- ja lõpulõikudega kuulus autorile, ajakirja Looming vastutavale toimetajale Friedebert Tuglasele, kunstiosa toimetajale Armin Tuulsele²⁰⁴ või mõnele kolmandale isikule, jääb vastamata, kuid kahtlemata jõudis selline kirjatöö trükki kõigi kolme teadmisel ning tsensuuri poolt läbi vaadatuna.

Voldemar Vaga 1941. aasta artiklid kõnelevad kohanemisest nõukogude mentaliteediga, dateerides marksistlikult positsioonilt kunstikirjutuse algust. Tõenäoliselt ei teadnud autor isegi veel täpselt, mida uus kunstikäsitlus Eestis

²⁰² Voldemar Vaga, Maastik eesti maalikunstis, lk. 293.

²⁰³ Samas.

²⁰⁴ Uue kunstiteooria lahtimõtestamist Eesti kunsti näitel oli tol ajal sunnitud praktiseerima ka Armin Tuulse, kes ei pääsenud sotsialistliku realismi töötemaatikast, formalismi mõiste käsitlemisest ega etteantud ideoloogiliste formuleeringute kasutamisest. Vt. Armin Tuulse, Töö eesti kunstis. – Looming 1941, nr. 1, lk. 31–40; Armin Tuulse, Impressionismist ja impressionistidest. – Looming 1941, nr. 4, lk. 425–433; Armin Tuulse, Kristjan Raua loomingu põhijooni. – Looming 1940, nr. 8, lk. 891–900.

sotsialistliku realismina kujutama hakkab. Marksistlike tsitaatide ja parteiladviku refereeritud seisukohtade lisamine kirjutistele räägib sellest, et nõukogude võimu ideoloogiliste eesmärkide mõistmine, sealhulgas kunstist marksistlikult kirjutamine võttis veel aega. Nõukogude kunstiteadlase Veera Sidorova artiklit retsenseerides jäi Voldemar Vaga lootma, et uue võimu tingimustes on kunsti-diskursuse algatamine vajalik ning võimalik.

1941. aasta jaanuaris asutatud Tartu Riikliku Ülikooli kaadriosakonna²⁰⁵ üheks eesmärgiks määratleti kõrgkooli puhastamine mittesobivast sotsiaalsest elemendist, mis tähendas rahvusliku teadlaskaadri kõrvaleheitmist.²⁰⁶ Voldemar Vagalt oli selleks ajaks ajakirjas Looming ilmunud esimene nõukogulikus vaimus kunstikirjutis, avaldamisjärge ootasid veel kaks. Poliitiline terror kohaliku elanikkonna hulgas Eesti sundsovetiseerimisel laienes. 1941. aasta 14. juuni küüditamislaine käigus deporteeriti üle 10 000 inimese. Tartu ülikooli õppejõud August Vaga ja Voldemar Vaga jäid küüditamisest kõrvale, kuid Alfred Wagal tuli Tallinnas redus olla. Juuli alguses Eestisse jõudnud II maailmasõda koos sakslaste pealetungiga tõi kaasa punavägede taandumise itta. Selleks ajaks oli rahvusülikooli järjepidevus juba katkenud. 1940.–1941. aasta oli jõudnud tekitada teadlaskaadri hulgas ideoloogilise polariseerumise. Koos itta taandujatega evakueerus Nõukogude Liidu tagalasse ENSV Tartu Riikliku Ülikooli kollaboratsioonistlik juhtkond.

Sõja-aastail kodumaale jäänud kunstnikkond taastas Saksa okupatsiooni ajal iseseisvusaja kunstielu traditsioonid, kuigi Saksamaa kultuuri- ja rassipoliitikasse suhtuti eitavalt.²⁰⁷ Elavnenud kirjastamistegevuse taustal ilmus kirjastusühisuselt Loodus raamatu „Üldine kunstiajalugu“ kordustrukk.

Nõukogude anneksiooni aastal ENSV Tartu Riikliku Ülikooli Eesti ja üldise kunstiajaloo õpetajaks nimetatud Voldemar Vaga²⁰⁸ töötas Saksa okupatsiooni ajal, ajavahemikul 10. juunist 1941 kuni 1. jaanuarini 1943 Tartu ülikoolis kunstiajaloo kateedri õpetajana, seejärel noorema abijõuna töökoormusega kolm tundi nädalas.²⁰⁹ Vähenenud õppetöö kõrval oli tal volitus mööda Eestimaad ringi käia ja teostada koos mälestiste inventeerimisega muinsuskaitse järelevalvet. Mälestiste plaanistamise kaugemaks eesmärgiks oli professor Armin Tuulse poolt algatatud kogumiku „Eesti ehitis- ja kunstimälestised“ koostamine.²¹⁰

Voldemar Vaga töölepingud ülikooliga olid tähtajalised²¹¹ ja kehtisid ülikooli rektori kohusetäitja Edgar Kanti poolt allkirjastatuna 1944. aasta

²⁰⁵ Universitas Tartuensis 1632–2007, lk. 428.

²⁰⁶ Lembit Raid, Tartu Ülikool stalinistlikus parteipoliitikas aastail 1949–1952. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXV. Tartu Ülikool. Tartu, 1991, lk. 13.

²⁰⁷ Kaalu Kirme, Eesti sõjaaegse kunsti emotsionaalne tonaalsus. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944, lk. 31–41.

²⁰⁸ EAA, F. 2100, n. 2. s. 1288, l. 99.

²⁰⁹ ERA, F. R-1665, n. 3, s. 398, l. 2.

²¹⁰ EAA, F. 2100, n. 5, s. 286 c, l. 32.

²¹¹ ERA, F. R-1665, n. 3, s. 398, l. 2.

lõpuni.²¹² Nõukogude lennukite pommirünnaku ajal Tartule sai Voldemar Vaga raskelt vigastada. Kolmekuuline ravi ei taastanud ühe silma nägemist. 1943. aasta kevadel pöördus ta tööle tagasi, et jätkata baltisaksa kunsti materjalide uurimist, asendades vajadusel „ajutise asetäitjana“ professor Armin Tuulset viimase pikemaajaliste ülikoolist eemalolekute aegadel.²¹³

1944. aasta kevadtalvel liikus sõjarinne tagasi läände. Sakslastest vabastatud Eesti aladel asusid tegutsema partei- ja nõukogude organisatsioonid. Professor Armin Tuulse oli otsustanud läheneva Punaarmee eest minna koos perekonnaga Rootsi. 1944. aasta suvel põgenesid Eestist Voldemar Vaga abikaasa Klarissa Tompson-Vaga, mõni aeg hiljem vennatütar Linda Vaga ja seejärel Alfred Waga.²¹⁴ Voldemar Vaga ja August Vaga jäid kodumaale.

Septembris jõudsid laskurkorpuse väed Tartusse ja kuigi linn, sealhulgas paljud ülikoolihooned, oli veel varemeis, algas 17. novembril 1944 ENSV Tartu Riiklikus Ülikoolis õppetöö.²¹⁵ Mõned päevad varem avati kunstikooli Pallas õigusjärgne õppeasutus Tartu Riiklik Kunstiinstituut.

2.2. Voldemar Vaga ajaleheartiklid (1945–1952)

Voldemar Vaga ajaleheartiklitele, mis ilmusid sõjajärgsetel aastatel, ei pööranud Nõukogude Eesti kunstiteadus tähelepanu, üheks tõenäoliseks põhjuseks 1956. aastast kehtinud parteiline kriitika Stalini isikukultuse aastatel toimunu kohta.

Sõja üle elanud Voldemar Vaga ennistati ülikoolis tööle õppejõu ametisse.²¹⁶ 25. oktoobril 1944 tegi Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna dekaan professor Peeter Tarvel rektor Hans Kruusile, kes pürgis sel ajal juba ENSV välisasjade rahvakomissariks,²¹⁷ kirjaliku ettepaneku kinnitada Voldemar Vaga

---

²¹² Tartu ülikooli kiri nr. 29 (4124) 12. jaanuar 1943 (erakogu). 10. juulil 1941 Tartu ülikooli rektori kohusetäitjaks kinnitatud majandusgeograafia professor Edgar Kant tundis ülikooli ringkonda kuulunud Voldemar Vaga ja August Vaga. 1933.–1934. aastal oli Edgar Kant kokku puutunud Eesti Vabadussõdalaste Liidu tegevuse raames Alfred Wagaga. Vt. Mari Nõmmela, Miks ei järgnenud Alfred Waga raamatule „Eesti kunsti ajalugu I“ teist ja kolmandat osa? – Tuna 2002, nr. 4, lk. 47–58.

²¹³ EAA, F. 5358, n.1, s. 18.

²¹⁴ Mari Nõmmela, Uusi andmeid Alfred Wagast, lk. 156.

²¹⁵ Rein Loodus, Ene Lamp, Nõukogude Eesti kunstielu kroonika 1940–1965, lk. 7. Taasavatud nõukogude ülikooli tööd asusid juhtima rektor Hans Kruus, hiljem Alfred Koort, õppeprorektor Harald Haberman ja teadusprorektor Karl Taev. Ajaloo-keeleteaduskonna dekaaniks määrati professor Peeter Tarvel, edaspidi professor Harri Moora: Tartu ülikooli ajalugu III. Koost. Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk. 248; Universitas Tartuensis 1632–2007, lk. 455–157.

²¹⁶ Erinevalt Hans Kruusist ei olnud Eestist lahkunud Peeter Tarvel, Richard Kleis, Harri Moora ja mitmed teised ülikooli töötajad.

²¹⁷ Universitas Tartuensis 1632–2007, lk. 478–479.

dotsendina Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedri juhatajaks.²¹⁸ Peeter Tarveli ettepanek kinnitati.²¹⁹ 26. juulil 1945 on Voldemar Vaga pöördunud kirjaliku palvega ülikooli juhtkonna poole lubada tal töötada kunstiajaloo õppejõuna Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis. Rektor Alfred Koortil ja ajaloo-keeleteaduskonna uuel dekaanil professor Richard Kleisil vastuväiteid ei olnud. Pärast sõda valitses erialasest kaadrist suur puudus.²²⁰ Voldemar Vaga ENSV Kunstnike Liidu ankeet kinnitab tema töötamist Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis kateedrijuhataja ja professorina 1944. aasta augustist peale.²²¹

1940.–1941. aastal teostatud esimesed nõukogude võimu organisatsioonilised ümberkorraldused olid kandnud kaugeleulatuvaid sovetiseerimise eesmärke. Kultuurielu reorganiseerimisega määrati ära nõukogude teaduskorralduse süsteem, mille institutsionaalseteks pidepunktideks said pärast sõda ümber korraldatud õppetööga kõrgkoolid ja 1946. aastal taasasutatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Nõukogulikus teadustöös asuti juurutama tsentralismi ja plaanimajandust, humanitaarteadustes ideoloogilise aruandluse põhimõtteid. Tartu Riikliku Ülikooli ajalookateedrite kõrvale loodi juurde kaks ajaloo uurimise keskust: Tartus asutatud ja 1950. aastal Tallinna üle viidud ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut ja EK(b)P Partei Ajaloo Instituut.²²²

Pärast sõda asus Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei juhtkond suurt tähelepanu pöörama marksistlikult „õige“ Eesti ajaloo kirjutamisele. Küsimused partei ajaloost said selles suunda andvaks. Juba jaanuaris 1945 oli EK(b)P esimene sekretär Nikolai Karotamm sõnastanud eesti haritlaskonna ette seatud ülesanded ja marksistliku ajalooteaduse eesmärgid.²²³ Varasemad ajalookirjutised tuli võtta marksistlik-leninliku uurimise alla ja eesti ajaloole tuli anda marksistlikust aspektist õige periodiseering. Uus ajalookirjutus pidi tuginema neljale komponendile – partei- ja töölisliikumise ajaloole, sakslaste ja eestlaste sajandeid kestnud võitluse kajastamisele, eestlaste ja venelaste põlise sõpruse uurimisele ja kodanliku iseseisvusperioodi „eitamisele“. Kuna Venemaa püüdi laiendada oma territooriumi Balti mere äärde oli realiseerunud alles 18. sajandil, siis ei saanud Baltikumi liiduvabariikide iseseisvus 20. sajandil eraldi käsitlus-teemana kõne alla tulla.

---

²¹⁸ EAA, F. 5311, n. 5, s. 6, l. 9.

²¹⁹ ERA, F. R-1665, n. 3, s. 398, l. 2.

²²⁰ TÜA, n. 134, s. 195, l. 30–31.

²²¹ ERA, F. R-1665, n. 3, s. 398, l. 2.

²²² 1947. aastal Tallinnas asutatud Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Ajaloo Instituut oli NLKP KK Marksismi-leninismi Instituudi filiaal.

²²³ Nikolai Karotamm, Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril 1945. a. – Nõukogude Eesti kultuuri küsimusi. Kõnesid ja kirjutisi 1942/1947. a. Tallinn: Poliitiline Kirjastus, 1947, lk. 38.

Üheks marksistliku ajalookäsitluse näiteks sai 1945. aastal Leningradis ilmunud raamat „Русь и Прибалтика (IX–XVII вв.)“²²⁴. Aasta hiljem ilmus Leningradi ülikooli ajaloolaste poolt ümber kirjutatud versioon „Vene rahva ajaloolised sidemed Baltimaade rahvastega IX–XVII sajandil“ juba eesti keeles, koos juurde lisatud visandliku ülevaatega Eesti ajaloost 19.–20. sajandil.²²⁵ Venemaa-keskset kontseptsiooni Eesti-Vene suhete kohta asuti juurutama koos niinimetatud marksistliku metodoloogiaga. Seni kui kirjutasid ajalugu Eesti Vabariigi aegsed ajaloolased, püsisid ajalookirjutuse ideoloogilised probleemid, sest marksistlik ajalookäsitlus tähendas nii ideoloogiat kui teadust. Eesti ajaloo asendamine Vene ajaloo keskse kontseptsiooniga tähendas eesti ajaloolastele lahtiütlemist varasematest teadustöödest ja rahvuslikust identiteedist.

Algselt Hans Kruusi juhtimisel alustatud uue Eesti ajaloo esimesteks autoriteks kinnitati Ajaloo Instituudi ajaloo sektori juhataja Artur Vassar²²⁶, arheoloogia sektori juhataja Harri Moora ja kunstiajaloo sektori juhataja Voldemar Vaga. Valminud käsikirja retsenseeriti korduvalt,²²⁷ üheks retsensendiks Stalini isikukultuse ajal aktsepteeritud ja Eesti ajaloo diskussioonides osalenud Igor Šaskolski.²²⁸

1940. aastatel Tallinna ja Tartu ajaloo uurimiskeskustes laienenud konflikt Eesti ajaloo kirjutamise küsimustes kahe erineva identiteediga kirjutajate – Tartu ülikoolis hariduse omandanute ja pärast sõda Eestisse tulnud Leningradi taustaga ajaloolaste vahel võis nurjata pärast sõda päevakorda kerkinud Eesti kunsti ajaloo kirjutamise idee. Lisaks suunati ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi sektorid tegelema Eesti-Vene ajaloo uurimisega, mille põhjal pidi valmima marksistlikus käsitluses üleliiduline publikatsioon. 28. jaanuaril 1950 toimunud Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee büroolangesid ülikooli ajaloolased Hans Kruus, Richard Kleis, Harri Moora ja Voldemar Vaga ajalookirjutajatena terava kriitika alla, mis lõppes nende „rahvavaenlaseks“ kuulutamise ja kaadrivahetusega Ajaloo Instituudis. Pärast seda täitis ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut kiiresti ülesande kirjutada Eesti ajalugu. 1952. aastal ilmus Gustav Naani toimetatud stalinistlik „Eesti NSV ajalugu“²²⁹.

---

²²⁴ Наталья Казакова, Игорь Шаскольский, Русь и Прибалтика (IX–XVII вв.). Ленинград: Госполитиздат, 1945.

²²⁵ Igor Šaskolski, Vene rahva ajaloolised sidemed Baltimaade rahvastega IX–XVII sajandil. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946.

²²⁶ Anti Selart, Kuidas Artur Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas. – Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1997, 4 (22), lk. 32–35; Anti Selart, Vene ike ja muistne priius. Eesti-Vene suhete historiograafiast. – Vikerkaar 2000, nr. 8–9, lk. 98–104.

²²⁷ Olaf Kuuli, Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 22–23.

²²⁸ Igor Šaskolski, Tallinna algajaloo võltsimiste vastu. – Eesti Bolševik 1952, nr. 5, lk. 29–35; Igor Šaskolski, Kaasaegsete Eesti ajaloo võltsijate manipulatsioonid. – Eesti Kommunist 1953, nr. 8, lk. 37–47.

²²⁹ 1952. aastal valminud esimene nõukogulik üldkäsitlus „Eesti NSV ajalugu“ oli aluseks kolmeköitelise Eesti NSV ajaloo loomisele: Eesti NSV ajalugu. I kd. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Peatoim. Gustav Naan. Toim. A.

Aastate 1945–1952 poliitilises kliimas ja Eesti ajaloo kirjutamise probleemide taustal on Voldemar Vagalt ilmunud kolm artiklit Tartu ajalehtedes Postimees²³⁰ ja Tartu Riiklik Ülikool. Vene ja nõukogude kunsti populariseerivad kunstikirjutised peegeldavad Stalini isikukultuse aastatele iseloomulikke kultuurikäsitust. Neljas artikkel – „Kodanlike igandite vastu kunstiajaloo“ ilmus parteilises keskajalehes Rahva Hää! ja kõneleb kunstiajaloolase sundkohanemisest Nõukogude okupatsioonirežiimiga.

Voldemar Vaga esimene ajaleheartikkel „Nõukogude maali ja graafika näitus“ kõneleb 11. novembril 1945 Tartus Suurturg 12²³¹ avatud rändnäitusest kui ülikoolilinnas toimunud poliitilisest sündmusest.²³²

Temaatilise kunsti väljapanekuga Kunstnike Maja teisel ja kolmandal korrusel tähistati sõjas saavutatud võitu fašistliku Saksamaa üle. Näituse avamisele olid saabunud Nõukogude agitatsiooni- ja propagandatöötajate kõrval ülikooli õppeprorektor Harald Haberman, Tartu Riikliku Kunstiinstituudi direktor Anton Starkopf, Tartu kunstimuseumi direktor Voldemar Erm, kunstnike esindajana Elmar Kits ja mitmed teised. Nädal hiljem ilmus kohalikus ajalehes Voldemar Vaga joonealune arvustus.

Kunstiajaloolane alustab sissejuhatavalt: *See näitus aitab [---] hajutada neid absurdseid jutte, mida on levitatud Nõukogude Liidu vaenlaste poolt nõukogude kunsti kohta üldse ja eriti Nõukogudemaaal viljeldava sotsialistliku realismi kohta. Võime konstateerida, et nõukogude kunstis ei ole sallimatust ega kitsarinnalisust, pole kammitsaid kunstnikele, vaid et siin valitseb täielik vabadus.*²³³

Artiklis loetletakse ekspositsioonis esindatud nõukogude kunstnike töid, esi-nejad jaotatakse enne oktoobrirevolutsiooni tegutsenud meistriteks (Mihhail Nesterov, Igor Grabar, Konstantin Juon, Pjotr Kontšalovski jt.) ja nõukogude võimu ajal esile kerkinud loovisikuteks (Aleksandr Gerassimov, Pjotr Vassiljev, Mitrofan Grekov jt.) ning tutvustatakse lühidalt nende loomingut.

Voldemar Vaga peatub pikemalt Igor Grabaril,²³⁴ nimetades viimast üheks esimeseks vene impressionistiks ja nimekaks kunstiteadlaseks. Igor Grabar oli

---

Vassar. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955; Eesti NSV ajalugu. II kd. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Peatoim. J. Saat, tegevtoim. A. Vassar, E. Jansen, H. Kruus, A. Päss. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963; Eesti NSV ajalugu. III kd. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.

²³⁰ Aastail 1948–1990 nime all Edasi.

²³¹ Raekoja plats 12.

²³² Voldemar Vaga, Nõukogude maali ja graafika näitus. – Postimees 1945, 18. november.

²³³ Samas.

²³⁴ Igor Grabar (1871–1960) õppis Peterburi Kunstide Akadeemias ja Anton Ažbè kunstikoolis Münchenis, kuulus rühmitusse Mir Iskusstva, Tretjakovi galerii direktor (1913–1925), Peterburi Kunstide Akadeemia liige (1913), NSVL Teaduste Akadeemia akadeemik (1943) ja tegevliige (1947). Voldemar Vaga tutvus Igor Grabariga sai alguse 1947. aastal seoses uurimusega „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis“.

enne revolutsiooni koostanud kuuekõitelise „Vene kunsti ajaloo“²³⁵ ja pärast sõda asunud juhtima uue Vene kunsti ajaloo koostamist.²³⁶ Lugejale tuletatakse meelde, et vene puugravüüride meistri Aleksei Kravtšenko loomingut oli Eestis nähtud aastaid tagasi nõukogude graafika näitusel. Kirjutaja näib kahetsevat, et Tartu näitusel on Aleksandr Deinekalt väljas ainult üks väheütlev teos. Teiste liiduvabariikide kunstnikest nimetab Voldemar Vaga tuntuimaks armeenlast Martiros Sarjani.

Näitusetutvustuses ei saadud mööda minna ka isamaasõja temaatikast. Kokkuvõttes hinnati eksponeeritud maali ja graafika tase kõrgeks ja kogu väljapanek tähelepanuväärseks sündmuseks.

Järgmine kunstiartikkel on valminud kaks aastat hiljem, kui dotsent Voldemar Vaga ootas 1947. aastal ees VNFSV Kõrgharidusministeeriumi Atestatsioonikomisjonis VAK²³⁷ teaduskraadi küsimuse arutelu²³⁸. Tol ajal valitses Tartu ülikooli juhtkonnas kunstiajaloo professori kraadi osas kaks seisukohta: ühed pidasid *mag. phil.* Voldemar Vaga enne 1940. aastat tehtud teadustöid Nõukogude Liidu teaduste doktori kraadi vääriliseks, teised juhtivatel ametipostidel olevad parteifunktsionäärid pidasid vajalikuks kirjutada uus doktori-dissertatsioon ja kaitsta see avalikult nõukogude teadustööna. Viimast põhjendati ideoloogiliselt päevakajalise teadustöö olulisusega, sest Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo kateedri ülesanne oli valmistada ette nõukogude kunstiajaloolaste kaadrit.

Artikli pealkiri „I. N. Kramskoi (kunstniku 110. sünnipäeva puhul)“²³⁹ viitab, et kirjutisega tähistati vene maalikunstniku Ivan Kramskoi (1837–1887) sünniaastapäeva. Voldemar Vaga tutvustab sissejuhatavalt olukorda 19. sajandi pärisorjuslikul Tsaari-Venemaal, kirjeldab ajakirja *Sovremennik* ümber koonduvad vene intelligentsi vaateid ja võitlust tsarismi vastu. Tema hinnangul ei olnud *Sovremenniku* ringkonda kuulunud sügavalt ideeline Ivan Kramskoi mitte ainult kunstnik, vaid ka ideoloog ja organisaator. Ideelist realismi viljenud kunstnik oli terve oma elu pühendanud selle propageerimisele. Seejärel antakse lühike ülevaade maalikunstniku elust ja loomingust, õpingutest Peterburi Kunstide Akadeemias, sealt lahkumisest enne võistlustöö sooritamist ja edasisest tegevusest Rändnäituste Ühingu. Äramärkimist leiab fakt, et 1911. aastal eksponeeriti ühingu ühte näitust ka Tallinnas. Artikli lõpus on marksistlik kokkuvõte: *Kramskoi realism ei ole vaba teatud piiratusest, mis on tingitud valgustajate esteetika piiratusest. See piiratus avaldub kõigepealt liialdatud tähelepanus individualiteedi vastu ja neis traagilistes nootides, mis kõlavad Kramskoi loomingus. Kramskoi realism on kahtlemata ainult kriitiline realism.*

²³⁵ История русского искусства. Т.1–6. Москва: Кнебель, [191-?]

²³⁶ История русского искусства. Т. 1–12. Под общ. ред. акад. И. Э. Грабаря. Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1954–1961.

²³⁷ VAK/BAK – Всесоюзная Аттестационная Комиссия.

²³⁸ 28. juunil 1947 toimus Moskvast VAK-i koosolek, kus päevakorra ühe punktina arutati Voldemar Vaga teaduskraadi küsimust.

²³⁹ Voldemar Vaga, I. N. Kramskoi (kunstniku 110. sünnipäeva puhul). – Postimees 1947, 8. juuni.

*Ometigi ei vähenda need puudused Kramskoi tähtsust. Tema julge võitlus tõe ja rahvuslikkuse eest kunstis, selle õilis tendentslikkus, sügav ideelisuus ja rahvapärusus – need kindlustavad Kramskoile alati aukoha vene kunstiajaloos. Vene realistliku koolkonna paremate traditsioonide kandjana omab ta kunst ka suurt aktuaalset väärtust. Tema kunst võib veel nüüd eeskujuks olla ja innustada meie aja meistreid uue suure kunsti – sotsialistliku realismi ja nõukogude klassika loomisel.*²⁴⁰

Kui jätta kõrvale ajalehes Rahva Hääln ilmunud Voldemar Vaga enese-kriitiline avaldus, siis pärast 1947. aastat tekib kunstikirjutistesse pikem vahe. Viimane vene kunsti populariseeriv artikkel „K. Brjullovi (1799–1852)“²⁴¹ ilmub 1952. aastal. Selleks ajaks on kunstiajaloo kateeder ülikoolis juba likvideeritud²⁴² ja kateedri juhataja on üle viidud NSV Liidu ajaloo kateedrisse tööle poole koormusega professori ametikohale.

1952. aastal prantsuse-saksa päritolu Karl Brüllovi loomingust ülevaadet andes on Voldemar Vaga alustanud tavapäraselt sissejuhatuses. Ta tutvustab Brüllovi kui vene kunstnikku, selgitab vene 19. sajandi rahvusliku kunsti mõistet ja määratleb kunstniku ajaloolise koha selles: *Ta elas ja töötas aja-järgul, mida V. I. Lenin nimetab aadlike-revolutsionääride ajajärguks vene vabadusvõitluses.*²⁴³ Kunstniku eluloole järgneb Leningradi Vene Kunsti Muuseumis eksponeeritud maali „Pompei viimne päev“ (1883) tõlgendus, mis moodustab artikli ülejäänud osa. Voldemar Vaga leidis, et ajaloo-, portree- ja žanri-maalide suurmeistril Karl Brüllovil ei olnud 1830.–1850. aastail Euroopa portreemaalijate seas võrdset, kuigi isiklikult hindas kunstiajaloolane enam tema graafilisi töid, eriti rahvatüüpe kujutavaid joonistusi.

Nii nagu varasemate ajaleheartiklite puhul lõpeb ka 1952. aasta ajalehekirjutis loosunglikult, seekord Andrei Ždanovi tsitaadiga, kes 1948. aastal nõukogude muusikategelaste nõupidamisel Moskvast oli kutsunud kunstnikke üles leppimatule võitlusele formalismi vastu ja sotsialistliku realismi eest: *Partei [---] taastas täies ulatuses Repini, Brjullovi, Vereštšagini, Vasnetsovi, Surikovi klassikalise pärandi tähtsuse.*²⁴⁴

Voldemar Vaga ajaleheartiklid on kompilatsioonid vene ja nõukogude kunstiajaloo kohta koos ideelise verbalismiga. Sõjajärgsesse publitsistikasse kuulunud kunstitekstidel oli Stalini isikukultuse aastatel kindel tellijaskond. Eesti ühiskonda lõhestanud sovetiseerimispoliitikat iseloomustasid psühholoogiline terror kodanliku natsionalismiga hirmutamise abil ja massilised repressioonid, mis kordusid 1940–1941, 1944 ja 1949, kuid kõrgajaks tuleb pidada ajavahemikku 1949–1951.

Voldemar Vaga elukäigus võib lugeda repressiivseks juba 1940. aastat, kui ilmusid esimesed keelustavad otsused Eesti Vabariigi ajal ilmunud trükiste

²⁴⁰ Voldemar Vaga, I. N. Kramskoi (kunstniku 110. sünnipäeva puhul).

²⁴¹ Voldemar Vaga, K. Brjullovi (1799–1852). – Tartu Riiklik Ülikool 1952, 28. juuni.

²⁴² Universitas Tartuensis 1632–2007, lk. 500.

²⁴³ Samas.

²⁴⁴ Samas.

kohta, pooleli jäi monograafia „Eesti kunst“ trükkimine. Pärast sõda üleliidulises ajakirjanduses ilmuma hakanud ideoloogiline propaganda viis olukorrani, kus kodanliku Eesti Vabariigi perioodil töötanud ülikooli õppejõududelt asuti lisaks ideoloogilisele ümberkasvamisele nõudma varasema teadusloomingu avalikku enesekriitilist ümberhindamist, lähtudes marksismi-leninismi teoreetilistelt alustelt. Teiste hulgas ei pääsenud ideoloogilisest kampaaniast Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedri juhataja Voldemar Vaga,²⁴⁵ kel tuli aastail 1946–1949 NSV Liidu Kõrgharidusministeeriumile ja selle juures tegutsenud VAK-ile korduvalt tõestada oma teaduslikku kraadi ja ametikohta.

Marksistliku kunstiajaloo kirjutamisel pidi arvestama ideoloogiliste seisukohtadega „Eesti kodanluse rahvavaenulikust kultuuripoliitikast“, „kurnajate klassihuvide teenistuses olnud eesti kunstist“, „dekadentlikust Noor-Eesti rühmitusest, kes Esimese maailmasõja ajal oli lagunenu, kuid jätkanud oma laostavat tegevust“ ja paljust muust.²⁴⁶ ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi 1952. aasta väljaanne „Eesti NSV ajalugu“ sisaldas eeskujul andvat marksistlikku hinnangut Eesti Vabariigi aegsele kunstile. Teadmine, et ametliku seisukoha järgi on Pallase koolkonna looming *rahvusliku kunsti realistliku pärandi halvustamine, lääne-euroopa kunstnike-formalistide veiderduste orjalik järeleahvimine, äärmine individualism, müstika ja avalik pornograafia*²⁴⁷, ei motiveerinud Voldemar Vaga enam eesti kunstist ajakirjanduse veergudel kirjutama, kuigi seda temalt kui ülikooli professorilt jätkuvalt nõuti.

2.3. Kirjutised kunstiajaloo

Voldemar Vaga sõjajärgsetel aastatel avaldatud kirjutistest vajab enam tähelepanu uurimus „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis“²⁴⁸, mis ilmus eraldi trükisena märtsis 1947. Rohkete pilditahvlitega, kirjanduse loetelu, vene- ja prantsuskeelse resümeeaga varustatud uurimuslik artikkel oli esimene omataoline, mis avaldati pärast sõda Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetiste väljaandes nr. 1 sarjas „Ajalugu“. Trükise ilmumist on põhjust seostada kunstiajaloolase teaduskraadi kinnitamisega Moskvast.²⁴⁹

Kuna eesmärk oli anda uurimus Vene arhitektide ja skulptorite teostest Eestis (ca 1720–1840), siis langes sisuline rõhuasetus Kadrioru lossi ehitusloole

²⁴⁵ Voldemar Vaga töötas Tartu Riikliku Ülikooli Ajaloo- ja Keeleteaduskonna Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedri juhatajana 1944–1950: ERA, F. R-1665, n. 3, l. 2.

²⁴⁶ Eesti NSV ajalugu. (Kõige vanemast ajast tänapäevani), lk. 368–369.

²⁴⁷ Samas, lk. 369.

²⁴⁸ Voldemar Vaga, Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis. – Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Ajalugu I. Tartu: Teaduslik Kirjastus, 1947.

²⁴⁹ Voldemar Vaga, I. N. Kramskoi (kunstniku 110. sünnipäeva puhul)

Niccolò Michettist Mihhail Zemtsovini.²⁵⁰ Voldemar Vaga oli seda teemat varem käsitlenud kokkuvõtlikult raamatus „Eesti kunst“. Kirjanduse loetelust nähtub, et ülevaate koostamisel oli kasutatud ka varasemaid uurimusi, sealhulgas Õpetatud Eesti Seltsis peetud ettekandeid.²⁵¹ 1947. aastal on juurde lisatud näiteid Lätist. Moskvasse saadetud uurimuses peab Voldemar Vaga Kadrioru barokkstiilis lossi ehitusloo ja kaunistuste juures oluliseks rõhutada: [---] *loss on ainuke NSVL-s säilinud Michetti monumentaalehitis, kuna meistri suurim ehitis – loss Strelnas – on täiesti ümber ehitatud.*²⁵² Moskvasse saadetud trükise sissejuhatus ja lõppsõna on esitatud Vene kunsti ülistamise vaimus. Baltikumi liitmisest Venemaaga Põhjasõja järel sai viljastav tegur Vene arhitektide ja skulptorite loomingule. Eestis baroki- ja klassitsismiperioodil loodud arhitektuuri võrreldakse vastuhelgiga Peterburi ainulaadsetest monumentaalehitistest. Allakriipsutamist leiab mõte: [---] *vene skulptorite tööd on ainukesed, mis omavad tol perioodil kunstiväärtust – saksa ja kohalikud meistrid on andnud vaid tühiseid, käsitööliku laadiga asju.*²⁵³ Lõpuks märgitakse, et Vene kunstnike tegutsemine Eestis või Eesti jaoks on ainult üks aspekt Vene kunsti ekspansiooni võimsas protsessis. Tsiteerimist väärrib lõppsõna: *Vahest veel tähtsam ja revolutsioneerivam meie maa kunstielus on vene kunsti mõju kohalike meistrite loomingule, vene stiili, vene kunstilise maailmavaate, maitse ja kunstikäsituse levik kõnesoleval ajajärgul. Ennenähtamatu öitseng vene kunstielus klassitsismiperioodil (u. 1770–1840), mil Venemaa sammus esirinnas kogu Euroopas, võisteldes koguni Prantsusmaaga, ja vene meistrite hoogus ning ülimalt omapärane looming sundisid paratamatult alistuma vene mõjule ka Baltikumis tegutsenud teistest rahvastest kunstnikke, seda enam, et sinnamaani Baltikumi mõjutanud Saksamaa ei suutnud kuidagi võistelda Venemaaga.*

Lõpetuseks on leitud, et probleem nõuab edasist põhjalikumat ja üksikasjalisemat uurimist.²⁵⁴

Voldemar Vaga oli käsikirjaga tegelnud peaaegu aasta. Augustis 1946 tegi Richard Kleis Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna nimel ülikooli rektorile ettepaneku kinnitada V. Vagale professori koht.²⁵⁵ Voldemar Vaga on 1946. aastal ENSV Riigi Keskarhiivi lugemissaali külastades toonud uurimistöö

²⁵⁰ Krista Kodres on leidnud, et nimetades Niccolò Michettit eelkõige dekoraatoriks, on Voldemar Vaga püüdnud pisendada tema osa Kadrioru lossi valmimisel, Mihhail Zemtsovist on aga kunstiajaloolase kirjutusviisi järgi saanud lossi tegelik ehitaja: Krista Kodres, 16.–18. sajand eesti kunstiteaduse huviobjektina. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil, lk. 32.

²⁵¹ 1929. aastal „Mõningatest klassitsistliku skulptuuri teostest Eestis“ (Wilhelm Wiget, Aasta-aruanne. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929, lk. 209–210) ja 1930. aastal „Vene kirikukunst Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alul“ (Wilhelm Wiget, Aastaraanne. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930, lk. 223–224).

²⁵² Voldemar Vaga, Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis, lk. 7.

²⁵³ Samas, lk. 3.

²⁵⁴ Samas, lk. 21.

²⁵⁵ TÜA, n. 134, s. 195, l. 40–43.

põhjustuseks teema „Vene arhitektide ja skulptorite töid Eesti NSV-s“ võtmise kunstiajaloo kateedri teadusliku uurimistöo plaani.²⁵⁶ Trükise toimetajaks sai Richard Kleis, vastutavaks toimetajaks Harri Moora ja peatoimetajaks Karl Taev. 15. aprillil 1947 lähetati uurimus Moskvasse koos Tartu Riikliku Ülikooli rektori Alfred Koorti kaaskirjaga, milles paluti VAK-il kinnitada kunstiajaloo professorile teadusdoktori kraad ilma väitekirja kaitsmata.²⁵⁷ Veel samal aastal ilmus Tartu ülikooli kunstiajaloolase uurimuse kohta retsensioon üleliidulises ajakirjas Советская книга,²⁵⁸ kus tõstatati mõte uurimistöo laiendamisest.

Voldemar Vaga sõjajärgsete aastate (1941–1952) tööde loetelu lõpetab ülevaade „Ehitismälestised ja monumendid“ ülikooli taasavamise 150. aastapäevale pühendatud trükises „Ülikoolilinn Tartu“.²⁵⁹

1952. aastal on Voldemar Vaga Tartu arhitektuuri tutvustamist alustanud niinimetatud feodaalse killunemise perioodist pärinevate keskaegsete linnakindlustuste ja muude hoonete kirjeldamisega, teises osas jätkanud klassitsistliku arhitektuuri näidetega ja kolmandas osas tutvustanud linna vaatamisväärsusi pärast II maailmasõda. Ülevaatest puuduvad ehituskunsti saavutused aastatest 1918–1940. Märgilise tähendusega fakt näitab, kuidas nõukogude ajalooteadus lahendas hinnangu andmise Eesti Vabariigi arhitektuurile. Ajajärgust möödaminek ehk mahavaikimine illustreerib Stalini isikukultuse aastatel kehtinud suhtumist ajaloosse ja rahvuslikku minevikupärandisse.

2.4. 1947.–1949. aasta konflikt

Kuigi Voldemar Vaga oli populariseerinud ajakirjanduse veergudel vene ja nõukogude kunsti, puudus Eesti akadeemilistes ringkondades üksmeel tema ajaloo-kirjutuse ideelis-teadusliku taseme kohta. Kohanemine nõukogude võimuga oli kujunenud kunstiajaloolasele ettearvatust raskemaks, sest ülikoolielu hakkasid mõjutama Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee otsused ideoloogiaküsimustes.

Uue struktuuri ja õppekavadega nõukogude kõrgkoolile olid saanud iseloomulikuks vene keel, dubleerivate dokumentide rohkus ja bürokraatia. Tartu

²⁵⁶ EAA, F. R-271, n. 2, s. 2366, l. 2.

²⁵⁷ TÜA, n. 134, s. 195, l. 50.

²⁵⁸ Наталия Коваленская, Учёные записки Тартуского государственного университета. История. 1. Вольдемар Вага. Вене arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis. С резюме: Произведения русских архитекторов и скульпторов периода барокко и классицизма в Эстоний. Тарту. 42 стр. XXXIV таблицы. – Советская книга 1947, № 8, lk. 117–120. Natalja Kovalenskaja (1892–1969) – vene kunstiteadlane, 1929–1935 Tretjakovi Galerii vana-vene kunsti osakonna rajaja; kunstiteaduste doktor (1945), Moskva Riikliku Ülikooli professor, kelle ennesõjaaegne uurimistegevus põhines feodalismi perioodi kunstil: Наталия Коваленская, Путеводитель по искусству феодализма. Вып. 1. Государственная Третьяковская Галерея. Ленинград: Гос. изд. изобразительных искусств, 1934.

²⁵⁹ Voldemar Vaga, Ehitismälestised ja monumendid, lk. 31–38.

Riikliku Ülikooli juhtkonna otsused kinnitati üle haridusministeeriumis Tallinas ja Moskvas. Nõukogude kõrgkoolis peeti oluliseks vanade õppejõudude ideoloogilist ümberkujundamist. See toimus enne nõukogude võimu taaskeh-testamist Eestis omandatud teaduskraadide ümberatesterimise teel. Ideoloogilise ümberkujundamise nõuete hulka arvati marksismi-leninismi aluste õppimine koos eksamite sooritamisega. NLKP Keskkomitee suuniseid propageerinud ajakirjanduses tuli kunstiajaloolastel populariseerida nõukogude kunsti, mõtestada sotsialistlikku realismi loomingulise meetodina, kirjutada marksistlik-leninliku kunstiteooria, esteetika ja publitsistika teemalisi artikleid. Eesti kunstnikkonnale pakkus selles küsimuses eeskuju eesti kirjanikkond, teiste hulgas aastail 1941–1948 Kunstide Valitsuse tööd juhtinud Tartu ülikooli prantsuse kirjanduse õppejõud Johannes Semper.²⁶⁰

Voldemar Vaga tööle vormistamine ENSV Tartu Riiklikus Ülikoolis oli aega võtnud ligi poolteist aastat: esimene kord augustis 1944 ülikooli käskkirjaga, teine kord mais 1945 ENSV hariduse rahvakomissari käskkirjaga Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedri juhatajaks-dotsendiks, kolmas kord veebruaris 1946 NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi juures tegutseva VAK-i otsusega „dotsendiks kunstiajaloo kateedri juures“²⁶¹ ja neljas kord 6. mail 1946 NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi käskkirjaga, mil kateedrijuhataja V. Vagale kinnitati veel kord dotsendi kutsenimetuse.²⁶² 1947. aastal nimetati Voldemar Vaga ümber professoriks²⁶³ ja sellele järgnes magistrikraadiga kunstiajaloolase varasemate teadustööde ümberhindamine. 1946. aastal Harri Moora ja Hans Kruusi poolt alustatud doktorikraadi taotlemine ülikooli kunstiajaloo kateedri juhatajale Voldemar Vagale senise teadustöö tulemuste põhjal²⁶⁴ oli lõppenud Moskva eitava vastusega. VAK-i protokoll nr. 13 väljavõttest 28. juunil 1947 nähtub, et Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo professori kunstiteaduste doktori kraadi otsustati ilma väitekirja kaitsmata mitte kinnitada, mis tähendas komisjoni 1946. aasta seisukoha – kunstiteaduste kandidaadi kraadi juurde jäämist.²⁶⁵

1. oktoober 1947 tähistab Voldemar Vaga elukäigus pedagoogilise töö lõppu Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis kateedrijuhataja-professorina²⁶⁶ ja ülikooli kõrvalt tööd ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis kunstiajaloo sektori juhatajana. Instituudi direktorina alustas tööd ajalooteaduste kandidaat Richard Kleis.²⁶⁷

---

²⁶⁰ Vt. Johannes Semper, Suur Oktoober ja meie haritlaskond. – Looming 1940, nr. 9, lk. 958–965; Johannes Semper, Eesti nõukogude kunst sotsialistliku realismi teel. – Looming 1945, nr. 5–6, lk. 531–542; Johannes Semper, Marksistlik-leninlik kunstiõpetus. – Looming 1948, nr. 12, lk. 1497–1517.

²⁶¹ TÜA, n. 134, s. 195, l. 13 ja 32.

²⁶² TÜA, n. 134, s. 195, l. 51. Ametikoha atestaat anti Moskvas välja 19. septembril 1947: ERA, F. R-1665, n. 3, s. 398, l. 8.

²⁶³ TÜA, n. 134, s. 195, l. 59–60.

²⁶⁴ TÜA, n. 134, s. 195, l. 35–39.

²⁶⁵ TÜA, n. 134, s. 12, s. 195, l. 53 ja l. 80.

²⁶⁶ TÜA, n. 134, s. 195, l. 55 ja 62.

²⁶⁷ ERA, F. R-2343, n. 1, l. 1–2.

27. septembril 1947 on Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna dekaan Richard Kleis teinud ülikooli rektorile avalduse, milles palutakse professor Voldemar Vaga vabastada 1948. aasta kevadsemestril kunstiajaloo loenguist „doktori väitekirja lõpuleviimise otstarbel“²⁶⁸. Rektor on küsinud arvamust prorektoritelt Karl Taevilt ja Harald Habermanilt. Vastuväiteid ei tulnud, küll arvas Harald Haberman, et Voldemar Vaga teadustööle tuleks anda lõplik tähtsuse.

Doktoritööga seonduvat 1947.–1948. aasta arhiiviallikad rohkem ei kajasta. Aastaid hiljem on Voldemar Vaga oma väitekirja küsimust valgustanud kirjas Armin Tuulsele, kel oli valminud artikkel „Tartu kunstikeskusena möödunud sajandil“.²⁶⁹ Ta on kirjutanud, et tema dissertatsiooni teema oli 19. sajandi kunst, kuid töö jäi sõjajärgsetel aastatel lõpetamata.²⁷⁰ Voldemar Vaga oli korjanud Tartu 19. sajandi kunsti kohta materjale alates Saksa okupatsioonist ja 1944. aasta kevadsuvel lasknud Eesti Rahva Muuseumis pildistada kõik baltisaksa kunstnike teosed. Muutlikele poliitilistele oludele vaatamata jätkas ta baltisaksa kunstiga tegelemist ning 1947. aastal valmis doktoridissertatsioon „Tartu koolkond 19. sajandil“. Moskvas kaitstav dissertatsioon tuli tõlkida vene keelde. Ka selle tarvis oli vajalikke samme astunud. Ta oli käinud kahel korral NSV Liidu Kunstide Akadeemia Vene kunstiajaloo kateedri juhatajale professor Issakovile käsikirja näitamas, sai viimaselt heakskiidu ja 1948. aastal põhimõttelise töö kaitsmise loa. Käsikirja tõlkimise ajal vene keelde oli „nõukogude aastatel poliitiliselt kindel sm. Amanda Tõnisson“²⁷¹ teatanud, et kavatseb kirjutada kandidaaditöö Tartu Ülikooli Joonistuskoolist, keelates Voldemar Vagal selle teemaga edasise tegelemise. 1937. aastal oli Ama[nda] Tõnisson kirjutanud Tartu ülikoolis auhinnatöö baltisaksa kunstist ja arvas endal olevat eesõiguse uurimisteemale.²⁷² Nii jäänud isikukultuse aastail käsikirja tõlkimine pooleli ja doktoridissertatsioon kaitsmata.

1948. aasta aprillis Tallinnas kokku kutsutud Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu nõupidamise päevakorras olid eesti kunsti „vormiline külg“, kodanliku kunsti mõju ja senise kunstikriitika liigne teoreetilisus. Nõupidamist juhtinud funktsionäärid-kollaborandid leidsid Moskvast saadetud Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee otsuse Vano Muradeli ooperi „Suur sõprus“ kohta (10. veebruarist 1948) valguses: [---] *kunstiteadlaste sektsioonil*

---

²⁶⁸ TUA, n. 134, s. 195, l. 58.

²⁶⁹ Armin Tuulse, Tartu kunstikeskusena möödunud sajandil (Tartu som konstcentrum under 1800-talet) – Tulimuld 1959, nr. 1, lk. 12–20.

²⁷⁰ Mari Nõmmela, A. Tuulse ja V. Vaga kirjavahetus. – Artiklite kogumik. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 9 (16). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002, lk. 194 ja 201.

²⁷¹ Amanda Peri-Tõnisson oli Jaan Tõnissoni vanema poja Ilmar Tõnissoni abikaasa: Vt. Arno Raag, Kõuepilvede saatel. Mälestusi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1971.

²⁷² Mari Nõmmela, A. Tuulse ja V. Vaga kirjavahetus, lk. 194 ja 201.

(esimees sm. L. Soonpää) tuleb samuti otsustavalt astuda võitlusse formalismi vastu oma liikmete töömeetodeis.²⁷³

Kodanliku kunsti ümberhindamine oli aktuaalne teema.²⁷⁴ Nüüd oodati ideoloogiliselt vastutusrikkal ametikohal töötavalt ülikooli professorilt sotsialistliku realismi mõiste lahtimõtestamist ajakirjanduses, koos hinnangu andmisega kodanliku Eesti kunstile.

29.–30. oktoobril 1948 Tartu ülikoolis toimunud teaduslik-metoodilisel konverentsil hinnati õppejõudude ideelis-poliitilist, teaduslikku ja metoodilist taset. Professor Voldemar Vaga loengutes leiti nii mõndagi laiduväärset – apoliitilisust, kodanlikke seisukohti, natsionalismi.²⁷⁵ Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei V kongressil detsembris 1948 kõlas Tartu ülikooli rektori professor Alfred Koorti kõnes kriitika Hans Kruusi ja Richard Kleisi kõrval ka Voldemar Vaga aadressil.²⁷⁶ Mõni kuu hiljem, 28. jaanuaril 1949 Tartu ülikoolis toimunud kõrgemate õppeasutuste õppejõudude nõupidamisel kõlas taas kriitika õppejõudude madala ühiskondlik-poliitilise aktiivsuse aadressil: *Ja meie kunstiajaloo kateedril (juh. prof. Voldemar Vaga) on oodatud seni asjatult oma kaaluvat ja asjatundlikku sõna ja kaasabi eesti kujutava kunsti ümberhindamise töös. [---] Tartu Riikliku Kunsti-instituudi poolt on täie õigusega juhitud tähelepanu sellele asjaolule, et meie ülikooli [kunsti]ajaloo kateedril puudub kontakt nii Kunsti-instituudiga kui ka Eesti Nõukogude Kunstnike Liiduga.*²⁷⁷

15. veebruaril 1949 Tartus ENSV Teaduste Akadeemia väikeses saalis toimunud Ajaloo Instituudi ja Tartu ülikooli ajaloo osakonna töötajate koosolekul tuli Voldemar Vagal sõnavõtus kinnitada, et kunstiteadlaste arengut pidurdavad „ebateadlikud kodanlikud kontseptsioonid“.²⁷⁸ Kuu hiljem, 15. märtsil 1949 märkis Ajaloo Instituudi direktor Richard Kleis instituudi teaduslike töötajate üldkoosolekul, et kunstide ajaloo (kunstiajaloo) sektor peaks paremini koordi-

---

²⁷³ Eesti kunstnike nõupidamiselt. – Sirp ja Vasar 1948, 10. aprill.

²⁷⁴ Vt. Boris Lukats, Kunstiküsimusi. – Viisnurk 1940, nr. 2, lk. 150–154; Leo Soonpää, Formalismist. – Viisnurk 1941, nr. 5–6, lk. 501; Richard Sagrits, Kodanliku päranduse põhjalik ümberhindamine. – Sirp ja Vasar 1941, 4. jaanuar; Boris Lukats, Märkmeid kujutava kunsti arenguteelt. – Looming 1947, nr. 10/11, lk. 1365–1370; Boris Lukats, Järjekindlamalt võidelda formalistlike pärimuste vastu. – Sirp ja Vasar 1948, 13. märts; Leo Soonpää, Kujutava kunsti minevikupärandi ümberhindamisest. – Sirp ja Vasar 1948, 15. mai; Ida Keerdo, Formalistlike tendentside kahjustav mõju meie kujutava kunsti arengule. – Looming 1948, nr. 8, lk. 994–1001.

²⁷⁵ Alfred Koort, Tartu kõrgemate õppeasutuste 1948/1949. õppeaasta esimese semestri tööst ja nende eelseisvaist ülesandeist. – Edasi 1949, 30. jaanuar. Ülikooli rektori ettekannet on refereerinud ka parteiline keskajaleht: Alfred Koort, Tartu kõrgemad õppeasutised süvendavad võitlust kodanlike igandite vastu õppe-, kasvatus- ja teaduslikus töös. – Rahva Häääl 1949, 2. veebruar.

²⁷⁶ Lembit Raid, Tartu Ülikool stalinistlikus parteipoliitikas aastail 1949–1952, lk. 16.

²⁷⁷ Alfred Koort, Tartu kõrgemate õppeasutuste 1948/1949. õppeaasta esimese semestri tööst ja nende eelseisvaist ülesandeist.

²⁷⁸ ERA, F. R-2343, n. 2, s. 44, l. 10–11.

neerima oma tööd teiste kunstiga tegelevate asutustega ja kiirendama kunsti-pärandi ümberhindamist.²⁷⁹

Järjekordsel ideoloogianõupidamisel 18. märtsil 1949 Tartus²⁸⁰ tegi EK(b)P Keskkomitee agitatsiooni- ja propagandaosakond tõsiseid etteheiteid Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo kateedri aadressil: kateedri töö on irdunud tänapäeva elust, Eesti kunstikriitika arendamiseks pole midagi tehtud, kodanluseaegsed kunstikriitilised seisukohad on avalikult ümber hindamata, õppejõud pole filosoofiaalasest diskussioonist vajalikke järeldusi teinud, omandamata on marksistlik meetod, ilma milleta ei saa olla tulemusi teaduslikus töös.²⁸¹ Nõupidamisel Tartu Riiklikku Kunstiinstituuti ja Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu Tartu osakonda esindanud Juhan Püttsepp arutles mineviku kunstipärandi ümberhindamise üle ja leidis, et senisele kunstikriitikale olevat omane printsiibitus ja kõikum arvustus, kunstiküsimuste alal puudub ülikoolil kontakt kunstiinstituudiga, kusjuures ülikooli kunstiajaloo kateeder polevat seni suutnud anda ühtegi kunstikriitikut.²⁸² Juhan Püttsepa sõnavõtule tuli kunstiajaloo kateedri juhatajal koosolekul vastata. Professor Voldemar Vaga leidis avaldatud kriitika õige olevat, aga lahendusi töö muutmiseks ei pakkunud, vaid lubas väärtkontseptsioonid oma töödes ümber hinnata.²⁸³

Aprillis 1949 Tartu Kunstnike Liidus kunstiinstituudi õppejõududele, kunstnikele ja kunstimuseumi töötajatele korraldatud ideoloogiakoosolekul „Tartu kunstielu ja kunstikriitika igandid“ leiti: [---] *lubamatult halb on olukord Tartu kunstikriitika osas. [---] Süü lasub kunstikriitikute järeلكasvu nõrgas ettevalmistamises. Eriti käib see TRÜ kunstiajalookateedri (juhataja sm. Vaga) kohta.*²⁸⁴ Tartu kunstikriitika halba ettevalmistust pandi süüks veel ENSV Teaduste Akadeemia liinis töötavatele kunstiteadlastele.

1949. aastal ülikoolis peetud ideoloogiakoosolekutel kohustas Tartu Riikliku Ülikooli parteibüroo mitmeid nimekaid professoreid, sealhulgas bioloogiaprofessorit August Vaga esinema patukahetsuslike sõnavõttudega.²⁸⁵ Pärast jaanuaris, veebruaris, märtsis ja aprillis 1949 esitatud ideoloogilisi süüdistusi ülikooli kunstiajaloo kateedri tegevuse(tuse) aadressil koos esile toodud vigadega mineviku kunstipärandi ümberhindamisel, nõukogude haridusega kunstiteadlaste ettevalmistamisel ja nõukogude kunstieluga kontaktide puudumisel pidi kateedri juhataja Voldemar Vaga kriitikale reageerima. Kõigepealt tuli tunnistada temale süüks pandud ideoloogilisi vigu.

²⁷⁹ ERA, F. R-2343, n. 2, s. 40, l. 4.

²⁸⁰ Antipatriotismi vastu meie kriitikas. – Edasi 1949, 20. märts.

²⁸¹ Arkaadi Uibo, Nõukoguliku patriotismi eest kirjandus- ja kunstikriitikas. – Rahva Hääl 1949, 20. märts.

²⁸² Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu üks pahempoolsete vaadetega aktiviste, kunstnik Juhan Püttsepp eksis 1949. aastal. 1948. aastal lõpetasid Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo erialal Olev Prints ja Irina Solomõkova (Grigorjeva): Diplomitööde kaitsmine Tartu Riiklikus Ülikoolis. – Rahva Hääl 1948, 12. november.

²⁸³ Antipatriotismi vastu meie kriitikas.

²⁸⁴ F. Saar, Vabaneda koormavast minevikupärandist. – Edasi 1949, 12. aprill.

²⁸⁵ Lembit Raid, Tartu Ülikool stalinistlikus parteipoliitikas aastail 1949–1952, lk. 18.

14. juunil 1949 ajalehes Rahva Hääil ilmunud Voldemar Vaga artiklit „Kodanlike igandite vastu kunstiajalooos“²⁸⁶ tuleb võtta kui pealesunnitud mõtetega ja ettekirjutatud seisukohtadega enesekriitikat. Võimalik, et teksti keeleline korrektuur oli vajanud kaasautorlust. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna kunstiajaloo kateedri juhataja pidi avalikkuse ees tunnistama raamatutes „Üldine kunstiajalugu“ ja „Eesti kunst“ esitatud seisukohtadest loobumist, mis oli kirjutise organiseerijate eesmärk.²⁸⁷

1949. aastal on Voldemar Vaga kirjutanud: *Kuna nõukogude kunstielus käib otsustav võitlus kodanliku aja igandite ja selliste nähtuste nagu formalism, naturalism ja apoliitilisus vastu, siis üheks võitluse vahendiks on varasemate tõekspidamiste enesekriitiline revideerimine.*²⁸⁸ Ta olevat ekselnud kodanliku Eesti ajal kunstiajaloolises uurimistöös valeradadel, mistõttu ta varasemad trüki avaldatud teosed olevat materjalide ja andmete kogumid ja toovad kahju Eesti NSV-le. Ta ise hindas artiklis raamatu „Üldine kunstiajalugu“ kõige ebaõnnestunumaks osaks peatükki uuema aja kunstist, see on alates impressionismist, mis on kapitalismi mandumise aja kunst printsibiil kunst kunsti pärast. Seejuures oli ta olnud pooldav, mitte kritiseeriv ega formalismi paljastav. Samasuguse käsitlusega „Eesti kunst“ on seni teeninud Eesti natsionalistide heakskiitu: „Üldine kunstiajalugu“ ja „Eesti kunst“ võivad praegu tuua ainult kahju, kuna nad on rajatud põhiliselt vääradele kontseptsioonidele ja kirjutatud lääne ees kummardamise ja kosmopolitismi vaimus.²⁸⁹

Professor Vaga on tunnistanud saksa kunstiteadlaste idealistliku ajalookirjutuse meetodi järgimist, arvestamata, et *kunstiarend ei või toimida sõltumatult ühiskondliku elu materiaalistest tingimustest, et kunstile annab selle eriilme iga ühiskondlik formatsioon ja et ka kunstis peegeldub kujukalt vastavas ühiskonna formatsioonis toimiv klassivõitlus.*²⁹⁰ Ta kahetses, et töötas nõukogude ajal kunstielust eemal, ei osalenud aktuaalsete kunstiprobleemide aruteludes ega avaldanud kriitilisi kirjutisi ja andis lubaduse edaspidi käia nõukogude teadlastepatrioodina õiget teed: *Kunstiteadlased peavad tingimata olema ühtlasi ka kunstikriitikud, kriitikud-kunstiteadlased.*²⁹¹

Pärast ideoloogilist „patukahetsust“ taandus kunstiajaloolane ajakirjandusest, kuigi oli lubanud avalikkuse ees nõukogude kunstikriitiku rolli täita. Päevakorrast oli näivalt ära langenud ka tema doktoridissertatsiooni kirjutamine. Kuna parteiline suunis nägi ette kõrgkoolide õppejõudude vaadete, teadustööde jms. ideelis-poliitilise ümberhindamise lõpule viimise 1950. aastaks,²⁹² siis on pro-

²⁸⁶ Voldemar Vaga, Kodanlike igandite vastu kunstiajalooos. – Rahva Hääil 1949, 14. juuni.

²⁸⁷ Marksism-leninism pidas kriitikat ja enesekriitikat sotsialismi vastuolude avastamise eriliseks vormiks: Filosoofia leksikon, lk. 216.

²⁸⁸ Voldemar Vaga, Kodanlike igandite vastu kunstiajalooos.

²⁸⁹ Samas.

²⁹⁰ Samas.

²⁹¹ Samas.

²⁹² Lembit Raid, Tartu Ülikool stalinistlikus parteipoliitikas aastail 1949–1952, lk. 21.

fessor pidanud andma 26. detsembril 1949 ajaloo-keeleteaduskonna prodekaanile Enno-Lembit Mikkelsaarele kirjaliku tunnistuse ajalehes Rahva Hää! esinemise kohta, samuti on ta raamatud „Üldine kunstiajalugu“ ja „Eesti kunst“ arvatud kuuluma erifondi.

Stalinismiaegset ideoloogilist survet süvendas veelgi EK(b)P Keskkomitee 8. pleenum, kus arutati ÜK(b)P Keskkomitee otsust „Vigadest ja puudustest Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee töös“ ning rõhutati vajadust parandada kohalikku ideoloogilise töö juhtimist võitluses kodanliku natsionalismiga Eestis. Eestluse kui identiteedi – natsionalistliku ideoloogia ja mittemarksistliku mõtlemise ilmutamise eest võidi esitada poliitiline süüdistus kodanlikus natsionalismis, formalismis, kosmopolitismis või mõnes muus sellenarnases küsimuses. Eesti NSV Riiklikul Julgeolekuministeeriumil oli 1950. aasta suvel koostatud juba 141 Tartu ülikooliga seotud toimikut.²⁹³

Kuigi massilised represseerimised olid alanud juba 1940. aastal, kujunesid 1944–1946 suhteliselt leebeks. Voldemar Vagale kujunesid raskeimaks aastad 1947–1950. Kunstiajaloo õpetamist Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedris (1945–1950) ei peetud enam vajalikuks. Kateedrijuhatajale dotsent Voldemar Vagale omistati alguses küll kunstiajaloo professori ametikoht, kuid keskvoim ootas kodanlikul ajal saadud teaduskraadiga kunstiajaloo magistrilt nõukoguliku sisuga doktoridissertatsiooni. 1948. aastal kodanlikuks natsionalistiks tembeldatud kunstiajaloolasel tuli 1949. aastal ajalehes Rahva Hää! ideoloogilise ümberkasvamise protsessis avalikult tunnistada oma senise teadustöö vigu. 1947. aastal kunstiajaloo kateedri juhataja ametikoha likvideerimisele Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis järgnes 1950. aasta kevadel kunstiajaloo sektori juhataja ametikoha koondamine ENSV Teaduste Akadeemias. Samal sügisel likvideeriti ka kunstiajaloo kateeder Tartu Riiklikus Ülikoolis.

Ajavahemikul 1947–1949 oli Voldemar Vaga sunnitud õppima marksismi-leninismi õhtuülikoolis²⁹⁴ – fakt, mis päästis ta ehk küüditamistest või muudest repressioonidest, kuid mida oli hiljem raske tunnistada. 26. juulist 1945 Eesti Nõukogude Kunstnike Liitu kuulunud kunstiajaloolane arvati seisuga 1. juuli 1948 kunstiteadlaste sektsioonist välja.²⁹⁵ Voldemar Vaga oli lahkunud loome-liidust, tulles vastu Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu juhatusesse.²⁹⁶ Ta oli loobunud ka doktoridissertatsiooni kaitsmisest Moskvast. Ideoloogiliselt rusuvate

---

²⁹³ Tõnu Tannberg, Tartu Riiklik Ülikool pärast 1950. aasta märtsipleenumit. Julgeolekuorganite sissevaade. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXIII. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 127.

²⁹⁴ TÕA, n. 134, s. 195, lk. 93. Voldemar Vaga marksismi-leninismi õhtuülikooli lõputunnistus nr. 538 oli välja antud 28. detsembril 1950.

²⁹⁵ ERA, F. R-1665, n. 1, s. 85, lk. 33–34. Vt ka: Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon, lk. 559.

²⁹⁶ Jaak Kangilaski, Ene Lamp, Eesti kunsti- ja okupatsioonide repressiivpoliitika, lk. 6. Voldemar Vaga taastati Eesti NSV Kunstnike Liidu liikmeks 1945. aasta liikmestaatuse alusel 5. oktoobril 1967. Tema soovitajateks loomingulisesse liitu astumisel olid endised õpilased Milvi Alas, Inge Teder ja Lehti Viirja: ERA F. R-1665, n. 3, s. 398, l. 14.

isikukultuse aastate kestel jäi professor Vagal leidmata teaduskraadi küsimuses väljund, mis oleks rahuldanud nii teda ennast kui Tartu ülikooli.

Voldemar Vaga elukäik kinnitab Stalini ajajärgu uurija Jelena Zubkova seisukohta, mille kohaselt Baltikumi sõjajärgses sovetiseerimises on eristatavad kaks etappi: osalised repressioonid 1944. aasta sügisest kuni 1947. aasta keskpaigani ja pärast seda üleminek jõumeetoditele ning massilisele küüditamisele.²⁹⁷

2.5. Arutelu

Nõukogude Liidu anneksiooni järel ja II maailmasõjas kodumaale jäänud eestlastel tuli elada üle Saksa okupatsioon ja Nõukogude okupatsioon. 1940.–1941. aasta ümberkorralduste kampaanias oli Voldemar Vaga Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedri õpetaja.

ENSV Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna personali arvestuslehtede järgi olid kateedrijuhataja ülesannetes Armin Tuulse ja õpetaja Voldemar Vaga 1941. aasta kevadsemestril seotud õppemetoodilise ja teadusliku uurimistöo kõrvalt kvalifikatsiooni tõstmisega marksismi-leninismi alal. Voldemar Vagal pidas loenguid Itaalia kunstist 16. sajandil, Vene kunstist 18.–20. sajandil, Eesti kunstist 18.–20. sajandil, nõukogude kunstist ja andis proseminare „Valitud küsimused üldisest ja vene kunstiajaloo kohta“.²⁹⁸ Veel nähtub kunstiajaloo kateedri tööst, et kohustuslike nõukogude õppeprogrammide tõlkimisele kulutati kümme tundi. Võrdluseks võib tuua professor Hans Kruusi juhitud NSV Liidu ajaloo kateedri, kus samal eesmärgil kulutati 30 tundi. Sama palju töötunde kulus vene keele ja balti filoloogia kateedris.²⁹⁹

1941. aastal Eestist lahkunud Sten Ingvar Karlingit asendanud Armin Tuulse valiti pärast doktoritöö kaitsmist 1942. aastal kunstiajaloo professori kohuse täitjaks. Saksa okupatsiooni ajal jätkasid Armin Tuulse, Voldemar Vaga ja Olga Paris³⁰⁰ kunstimälestiste mõõtmist ja kirjeldamist kooskõlastatult Haridusdirektooriumi Teaduse ja Kunsti Osakonna juures tegutsenud Muinsuskaitse nõukoguga. Saksa okupatsiooni ajal toimunud muinsuskaitse komisjoni koosolekutel osales ka Voldemar Vaga. Sel perioodil võeti mälestussambad erilise kaitse alla, lisaks varasematele riikliku kaitse alla kuulunud mõisahoonetele lisati 66 mõisakompleksi.³⁰¹ 1942. aastal inventeerisid ja plaanistasid kunstiajaloo õppejõud sõjas kannatanud kirikuid ja muid kunstivarasid Tartu ümbruses, seejärel Põhja-Eestis.

Voldemar Vagal ei olnud tegemist okupatsioonivõimudega, mida ei saa väita näiteks EÜS-i Veljesto liikmete, ülikooli üldajaloo professori Peeter Tarveli ja

²⁹⁷ Jelena Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953, lk. 248–250.

²⁹⁸ EAA, F. 2100, n. 20, s. 111, l. 69.

²⁹⁹ EAA, F. 2100, n. 20, s. 111, l. 19 ja 72.

³⁰⁰ Seoses töökoormuse suurenemisega võeti õppetööle Olga Paris, kes lahkus 1944. aastal Eestist.

³⁰¹ ERA, F. R-81, n. 1, s. 309, l. 11–12.

arheoloogiakabineti ja -muuseumi juhataja professor Harri Moora kohta.³⁰² Kõrvaloleva, kuidas sai kunstiajaloolane erinevate võõrvõimude ajal jätkata erialase tööga, langemata sealjuures repressioonide ohvriks,³⁰³ on võimalikke vastuseid mitu.

Esiteks püsis Voldemar Vaga ametialaselt positsioonil, mis võis päästa teda 1941. aasta juuniküüditamisest, kuigi Eestist inkorporeerimisele määratud „rahvavaenlased“ olid lahterdatud kaheksasse kategooriasse.³⁰⁴ Voldemar Vaga oli hoidunud poliitikasse sekkumisest ja pääsenud ka 1949. aasta küüditamisest³⁰⁵.

1930. aastatel oli teda huvitanud Eesti siseolukord ja välispoliitika läänes, kuigi oli kasutanud Eesti kunstnike grupis võimalust külastada 1934. ja 1936. aastal ka Nõukogude Liitu.³⁰⁶ Samas jagas ta teatud kahtlusi Roman Kleisi, Richard Kleisi ja Harri Moora suhtes.³⁰⁷ Sõja-aastate sundmobilisatsioonidest ja tankitõrjekraavide kaevamistest oli Voldemar Vaga tervislikel põhjustel kõrvale jäänud, kuid õhurünnakute ajal osales Tartus kunstivarade kaitsmisel. Sõjas reaalselt väljapääsmatutes olukordades võis kunstiajaloolasele kasuks tulla hea vene ja saksa keele oskus.

Voldemar Vaga kaasamine pärast sõda ülikooli ajaloolaste kõrval ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi uurimistegevuste kaudu Eesti ajaloo kirjutamisprotsessi Nikolai Karotamme lähikonda kuulunud Hans Kruusi poolt on samuti mõistetav. Selle ajajärgu kultuuripoliitilist tausta selgitavad näiteks Olaf Kuuli põhjendused. Parteilise nomenklatuuri hulka kuulunud Nigol Andresen, Johannes Semper ja Hans Kruus olid taotlenud 1940. aastatel mitte üksnes juhtivate kohtade andmist oma mõttekaaslastele, vaid püüdsid luua enda ümber ka oreooli silmapaistvatest teaduse-, kultuuri- ja kunstitegelastest, keda tunti ja tunnustati juba Eesti Vabariigis.³⁰⁸

Enam selgitamist vajab kahe ajaloo uurimise keskuse – Tartu Riikliku Ülikooli ajalookateedrite ja Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi sektorite tegevus, mis mõjutasid kokkuvõttes ka Voldemar Vaga elukäiku.

1944. aastal tegevust alustanud Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna dekaaniks oli professor Peeter Tarvel³⁰⁹, seejärel 1945–1948 dotsent

---

³⁰² EAA, F. 5358, n. 1, s. 18. Vt. Ann Marksoo, Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika Harri Moora juhtumi näitel, lk. 121–140.

³⁰³ Nõukogude okupatsioonivõimu kuriteod Eestis: Küüditatud, arreteeritud, tapetud. 1940–1990. Nimede koondregister R1-R6. Eesti Represseeritute registri Büroo, Leo Õispuu. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2007.

³⁰⁴ Peep Varju, 14. juuni 1941. – Kannatuste aastad 1940–1991. 2. raamat., Tallinn: Valge Raamat, 2012, lk. 27.

³⁰⁵ Aigi Rahi, 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas, lk. 143–157 ja 282–286.

³⁰⁶ EAA, F. 5358, n. 1, s. 18.

³⁰⁷ Samas.

³⁰⁸ Olaf Kuuli, Muutuvad parteitekstid, lk. 264–265.

³⁰⁹ Peeter Tarvel arreteeriti ja viibis 1945–1946 eeluurimise all: Jüri Kivimäe, Peeter Tarveli elu ja töö, lk. 1938.

Richard Kleis ja 1948–1949 professor Harri Moora. Esimestel sõjajärgsetel aastatel alustasid ülikooli ajaloo-osakonnas tööd viis kateedrit.³¹⁰ 1949–1950 toimunud kateedrite likvideerimiste ja liitmise tulemusena jäid 1950. aastast peale tegutsema ainult kaks – NSV Liidu ajaloo kateeder ja üldajaloo kateeder.³¹¹

Sõjajärgse Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamiseega kaasnes alates 1947. aastast mitmete ülikooli professorite, dotsentide, assistentide tööleasumine Tartus tegutsenud instituutidesse.³¹² Ülikooli taustaga Ajaloo Instituudi töötajad Richard Kleis, Artur Vassar, Harri Moora ja Voldemar Vaga, kellest osa oli vasakpoolsete vaadetega³¹³, läksid kaasa ENSV Teaduste Akadeemia presidendi Hans Kruusi ajalooteaduse juhtimisega, kel oli plaan oma haldusalas välja arendada Eesti ajaloo uurimiskeskus.³¹⁴ Sünkroonselt samal ajal alustas Moskva Balti liiduvabariikides ideoloogilist kaadripuhastust, mis kulmineerus 1950. aastaks.³¹⁵ Koos rahvusliku teaduskaadri ümberstruktureerimisega hoogustus ajalookirjutuses marksistlik-leninliku kontseptsiooni kujundamine koos võitlusega „kodanliku natsionalismi“ ja „kosmopolitismi“ vastu. Marksistlik ajalookirjutus pidi olema vaba kodanlik-natsionalistlikest kontseptsioonidest. Partei keskparaadi tasandil selgus 1947–1949, et Eesti ajaloo marksistlik-leninliku üldkäsitluse loomiseks tuleb senine ajalookirjutajate kaader välja vahetada. 1945. aastal püstitatud eesti ajalookirjutuse eesmärged asusid pärast EK(b)P 8. pleenumit ellu viima ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis uued kirjutajad – Gustav Naan, Viktor Maamägi, Harri Moora, Artur Vassar, Hilda Moosberg ja teised.

Kokkuvõttes oli 1940. aasta anneksiooniga alanud ja 1944. aastal okupatsiooniga jätkunud sovetiseerimisprotsess mõjutanud eesti ajalookirjutust ühelt poolt institutsionaalsel tasandil, teiselt poolt rahvusteaduste ümberhindamise ja nõukogude metodoloogia juurutamise teel. Marksistlik-leninlik käsitlus pidi ühtheaegu olema teadus, meetod ja ideoloogia ning väljendama ajalookirjutaja

---

³¹⁰ Vt. ajalooteaduskond: NSV Liidu ajaloo kateeder (juhatajad 1944–1945 professor Peeter Tarvel, 1945–1950 dotsent Richard Kleis), üldajaloo kateeder (juhataja 1944–1945 professor Peeter Tarvel), Eesti ajaloo kateeder (juhataja 1944–1946 professor Hans Kruus), arheoloogia kateeder (juhataja 1944–1950 professor Harri Moora) ja kunstiajaloo kateeder (juhataja 1944–1950 professor Voldemar Vaga): Tartu Ülikooli Ajalugu, III. 1918–1982, lk. 248–250.

³¹¹ Universitas Tartuensis 1632–2007, lk. 455–457, 548.

³¹² Richard Kleis oli Ajaloo Instituudi direktor 1945–1950, Voldemar Vaga Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektori juhataja 1947–1950 ja Harri Moora Aajaloo Instituudi arheoloogia osakonna juhataja 1947–1968: Tartu Ülikooli Ajalugu III. 1918–1982, lk. 225; Universitas Tartuensis 1632–2007, lk. 455–157, lk. 548 ja 620.

³¹³ Nimetatute hulka ei saa kunstiajaloolast Voldemar Vaga kuulunuks pidada.

³¹⁴ Ajaloouurimise keskuse loomiseks vajati kaadrit. Nii lahkus Voldemar Vaga gümnaasiumikaaslane, muusik ja ajaloolane Hillar Saha jaanuaris 1947 Teatri- ja Muusikamuuseumi peavarahoidja ametikohalt, et pühenduda teaduslikule tööle eesti muusika ja keskaja ajaloo valdkonnas, kuid kava luhtumise järel jätkas teadurina tööd Tallinna Linnamuuseumis: Avo Hirvesoo, Mitmekülgne Hillar Saha (29. XI 1899 – 12. XI 1981), lk. 58.

³¹⁵ Tõnu Tannberg, 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. „Eesti süüasi“ (1949–1952) Moskvast vaadatuna. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 121.

maailmavaadet, mis sai Eesti nõukogude ajalooteaduses kohustuslikuks.³¹⁶ Kunsti- ja kunstiajaloopärandi ümberhindamine toimus Stalini isikukultuse aastatel avalikel koosolekutel ja nõukogulikult tasandilt ümberhindamistena ajaleheartiklites. Marksistlikust propagandast tulvil sisepoliitilisest kliimast nähtus, et vaimne ja sotsiaalne sundkohanemine viis Voldemar Vaga eetilisse konflikti, mis lõppes kunstiajaloolase mentaalse kriisiga.

Nõukogude haridussüsteemiga kohaneda püüdnud kateedrijuhataja ettekujutus ülikoolitööst oli olnud idealistlik. Vastutavatel ametikohtadel töötanud isikutelt oodati võitlevat riigitruudust ja suuremat poliitilist küpsust ehk kol-laboratsiooni. Voldemar Vaga ei olnud hoomanud, milliste ühiskondlik-sotsiaalsete mõõdetega oli sovetiseerimisprotsess, millesse ta oli kaasatud sooviga teha akadeemilist karjääri. Tema subjektiivsete ootuste ja stalinistliku sotsialistliku tegelikkuse vahel valitses ületamatu kuristik. Katsed alustada erialast tööd seniste põhimõtete järgi kateedri- ja sektorijuhatajana pörkasid vastu uue ideoloogia normatiivsust.

Nõukogude võimu- ja parteifunktsionäärid olid muutnud teadustöö küsimuse poliitiliseks võtmeküsimuseks, sidunud *mag. phil.* kraadiga kunstiajaloolase enne 1940. aastat ilmunud uurimused tema kutse ja ametikohaga ENSV Tartu Riiklikus Ülikoolis. Professori kaasamine stalinismi kulminatsiooni perioodil avalikku enesekriitika kampaaniasse viitab ühiskondlikule hinnangule, et teda ei peetud poliitiliselt usaldusväärseks. Marksismi-leninismi seisukohalt kasutati niinimetatud avalikku (enese)kriitikat sotsialistliku ühiskonna vastuolude väljaselgitamise, lahendamise ja puuduste kõrvaldamise meetodina, mis reaalses elus leidis demagoogilised lahendused.³¹⁷ Seni marksismi-leninismi formaalselt kasutanud Voldemar Vagal tuli asuda 1949. aastal oma ajalookirjutust revideerima, mis tähendas sisuliselt varasematest tõekspidamistest lahtiütlemist. Ta oli pidanud tunnistama Saksa kunstiteaduse idealistlike ja formalistlike meetodite järgimisest tingitud vigu, mis väidetavalt viisid kunsti arengu käsitlemiseni sõltumatult ühiskondliku elu materiaaletest tingimustest. Voldemar Vaga polnud arvestanud marksistliku ajalookirjutamise peamise kriteeriumiga, et kunstile annab erilme iga ühiskondlik-majanduslik formatsioon ja seal toimuv klassivõitlus.³¹⁸ Lähtudes Lenini õpetusest kahest kultuurist iga rahva vaimuelus ja demokraatlikust kunstist (sotsialistlikust realismist) oli ta senine ajalookäsitlus olnud nõukogude ühiskonnale kahjulik.

³¹⁶ Analoogne protsess toimus sõjajärgses eesti kirjandusloos. Vt. Tiit Hennoste, Hüp-ped modernismi poole II... Stalinistlik aeg II: ümberhindamine, lk. 137–138.

³¹⁷ Eesti intelligentsile pealesunnitud patukahetsuslik enesekriitika oli laialt levinud. Näiteks oktoobris 1948 ilmusid ajalehes *Sirp* ja *Vasar* koorijuhtide Tuudur Vettiku ja Riho Pätsi niinimetatud avalikud kirjad. Veebruaris 1949 avaldas *Rahva Hää* Elmar Kitse patukahetuse „Minu eksirännakutest formalismi umbtänavail“ ja sama aasta oktoobris ilmus *Rahva Hää*es Harri Moora „Eesti kodanlik ajalookäsitlus valitseva ekspluataatorliku kildkonna teenistuses“. Märtsiküüditamise eel ja järel ülikoolis toimunud ideoloogiakoosolekutel oli teiste õppejõudude hulgas „patukahetsuslike“ sõnavõttudega esinenud ka bioloogiaprofessor August Vaga.

³¹⁸ Voldemar Vaga, Kodanlike igandite vastu kunstiajaloo.

Voldemar Vaga avalik enesekriitika on mõistetav valikuna stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse vahel. Küsimusele, kas kunstiajaloolane suutis 1949. aastal suhtes nõukogude keskkonnaga kõiki stalinistlikke uuendusi aduda marksistlikule ajaloo teadusele lubadusi andes, saab tagasivaates vastata vaid osaliselt.

Eesti kunstiajalookirjutusele omistatud poliitiliste ja sotsiaalste funktsioonide taustal oli stiiliajaloolises käsitluses end kindlalt tundnud Voldemar Vaga kirjatööde arv teiste kunstist kirjutajatega võrreldes suhteliselt väike: seitse kirjutist ajalehtedes, üks uurimuslik ülevaade Tartu ülikooli toimetistes, üks arhitektuuriajalooline ülevaade ülikoolilinna tutvustavas brošüüris. Samas jääb Stalini isikukultuse aastate perioodil ilmunud publikatsioonide puhul püsima allikate usaldusväärse küsimus.

Voldemar Vaga sotsiaalne adaptatsioon oli alanud, kuid 1940–1941 ja 1945–1952 ilmunud kunstitekstide analüüs ja kontekst näitasid, et intellektuaalne kollaboratsioon ei tuginenud kunstiajaloolase isiklikele veendumustele. Stalinistliku keelekasutusega kunstikirjutuses oli tekkinud kaksimoraal, ideoloogilised verbalismid tekitasid aga sisulisi vastuoksusi – eesti kunsti mõisted vaheldusid sotsrealismiga, stiililooline käsitlus marksistliku kompilatsiooniga. Kunsti(ajaloo)st kirjutamine marksistlikus käsitluses oli ja jäi ka edaspidi probleemiks, kuna kohandumine nõukogude ajalookirjutusega sõltus keelekasutusest ja dialoogioskusest võimudiskursusega.³¹⁹

Voldemar Vaga enne ja pärast sõda publitseeritud kirjatööde vahel püsis sisuline ja keelekasutuslik erinevus. 1941. aastal oli veel võimalik kirjutada Eesti kunstist näitusetutvustusena, nõukogude kunstiteadlase eesti kunsti retseptiooni arvustades ja historiograafilise ülevaatenähtuna. Voldemar Vaga artiklit Eesti maastikumaalist on nähtud Pallase koolkonna ja impressionismi kui stiili kaitsmisena stalinismi ajal levima hakanud vulgariseerivate süüdistuste eest formalismis,³²⁰ millega võib nõustuda.

Pärast sõda asendus Eesti kunsti teema Vene ja nõukogude kunstiga. Tekstidele lisatud marksistlikud tsitaadid ja refereeringud partei ajaloo näitavad autori kohanemiskatseid ja/või ajalehe toimetaja kaasautorlust. Marksismi-leninismi klassikute tsiteerimise kommet tuleb võtta kui nõukogude ajajärgul üldlevinud tunnusjoont, viitega kirjutaja soovile kindlustada oma kirjatööd süüdistuste vastu ideoloogilises ebakindluses ning kinnitada lojaalsust uue riigikorra suhtes.³²¹ Voldemar Vaga artiklid Vene ja nõukogude kunstist teenisid II maailmasõja järgses aegruumis üheselt propagandistlikku eesmärki. Publitsistika kirjutamine võis olla tehtud ülikooliprofessorile parteiliseks ülesandeks, kuigi ta ei kuulunud EK(b)P ridadesse. Kunstiajaloolane näis omandavat järk-järgult nõukogude fraseoloogiaga ümberkäimise oskuse, tsiteerides vajalikes kohtades marksismi-leninismi klassikuid ning korrates sotsrealismi käibetõdesid. Mark-

---

³¹⁹ Kohandumise märgid, lk. 7.

³²⁰ Harry Liivrand, Eesti kunstiteadus esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal: kollaboratsiooni geneesist, lk. 114.

³²¹ Samas, lk. 118.

sistlike lõikude juurde lisamist kunstiloole on kasutatud ka uurimuslikus ülevaates „Vene arhitektide ja skulptorite tööd baroki- ja klassitsismi-ajastul“. Moskvasse adresseeritud trüki pidi valmima koostöös keele-, sisu- ja vastutava toimetajaga. Ideoloogilised rõhuasetused olid viidud vastavusse stalinistlike käibetõdedega, mis näitab, et professori kunstikirjutiste mõistmisel tuleb arvestada sotsiaalse kontekstiga.

Marksismi-leninismi ettekirjutused eesti ajalookirjutusele, mida partei võimaliidrid olupoliitikas moonutuseni lihtsustasid, jäid sõjajärgsel kümnendil paljus ebaselgeks. „Uus arusaam eluväärtustest“³²² pidi valmistama teed kohandumisele uue maailmavaatega. Voldemar Vaga ülikoolikolleeg, marksismi parim asjatundja³²³ Peeter Tarvel oli langenud aastatel 1945–1946 repressioonide alla. Stalini isikukultuse aastate ajalehekirjutised olid märk kunstiteadvuse muutumisest rahvusliku kultuuri sovetiseerimisprotsessis. Nõukogulik seisukoht mineviku kunstinähtuste marksistlikust mõtestamise kohta tähendas vene kunsti esiletõstmise taustal eesti kunsti ümberhindamist, jäädes aastateks eesti kunsti-ajalookirjutuse ette püsima kui lahendamist nõudev küsimus.

Seega, aastate 1940–1950 ideologiseeritud ajalookirjutusele iseloomulikuks saanud marksistliku terminoloogia ja nõukogude fraseoloogia kasutamise kõrval kujunesid oluliseks autori isiklik vahetõde okupatsioonirežiimiga, kirjutamise motivatsioon ja/või eemärgid, teema valik, käsitlusaspektid ja autori keele isikupära.

Eesti (kunsti)ajalookirjutust suunama hakanud okupatsioonidoktriini muutus ajalooteaduse arengut piiravaks tsensuuriks. Kitsamas mõistes tsenseerimine toimus NSVL Riikliku Julgeoleku Komitee Eesti NSV Ministrite Nõukogu Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse – GLAVLIT-i osakondade igapäevatöös trükisõna ja kirjastamistegevuse kontrollimisena ja keelustamisena.

---

³²² Hans Kruus, Murekuudel 1940. Kõne Riigikogus 22. juulil 1940. – Eesti küsimus. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk. 437.

³²³ Jüri Kivimäe, Peeter Tarveli elu ja looming, lk. 1933.

3. KOHANEMINE NÕUKOGUDE AJALOOTEADUSEGA: UURIMISOBJEKTI OTSINGUIL 1947–1950. IDEED JA SEISUKOHAD

Alates 1940. aastast seisis Eesti kunstiteaduse ees kohustus hinnata kunst ja kunstiajalugu ümber marksismi-leninismi seisukohalt. Sisult sotsialistliku ja vormilt realistliku nõukogude kunsti propageerimise kõrvale oli kerkinud kolmandaks ülesandeks Eesti-Vene ajalooliste mõjude uurimine.

Nõukogude ajalooteaduse poolt püstitatud eesmärgid laienesid ülikooli kunstiajaloo kateedrile, mis liideti NSV Liidu ajaloo kateedriga.³²⁴ 1950. aastal ilmunud historiograafiline ülevaade Eesti ajaloo kirjutamise küsimustest Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi töötajate Viktor Maamäe ja Artur Vassari sulest pidi pakkuma eeskju, kuidas läheneda ühiskondliku mõtte ja kultuuri ajaloole.³²⁵

Lisaks kohustuslikule marksismi-leninismi aluste omandamisele oli 1945. aastast peale hakatud nõudma kõrgkoolide õppejõududelt ideelis-poliitilist täiendusõpet ja valmimistähtaegadega individuaalseid uurimistööplaaned. Viimastest selgub, et ülikooli kunstiajaloo professoril Voldemar Vagal oli sõja-aastatel valminud pikem käsikiri „Tartu 19. sajandi kunstikoolkond“ (176 lk.) koos eraldi lühemate käsitlustega Gustav Adolph Hippiusest ja August Georg Pezoldist.³²⁶ Teiseks huvipakkuvaks teemaks oli Voldemar Vagale Tartu Jaani kirik, kuid sellega tegelemisest ta hiljem loobus.³²⁷ Ka pärast sõda valminud käsikirjad kinnitavad uurija tähelepanu püsivust 19. sajandi kunstil.³²⁸

---

³²⁴ Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedrit (1944/50–1989) juhatasid aastail 1950–1951 dotsent Artur Vassar (kohusetäitjana), 1951–1952 dotsent Lidia Kuzina, 1952–1963 professor Hilda Moosberg, 1963–1974 professor Karl Siilivask ja alates 1974. aastast dotsent Hillar Palamets: Tartu Riikliku Ülikooli ajalugu III. 1918–1982, lk. 248; Universitas Tartuensis 1632–2007, lk.620–626.

³²⁵ Vt. Endel Laul, Eesti ajalooteaduse leninliku etapi põhijooni. – Leninlik etapp eesti ajalooteaduses. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk. 13–48.

³²⁶ TÜA, n. 134, s. 195, l. 39.

³²⁷ EAA, F. 5298, n. 1, s. 174, l. 5.

³²⁸ Voldemar Vaga 1946. aastal valminud doktoridissertatsioonile 19. sajandi Tartu kunstikoolkonnast lisanduvad „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis“ (1947), publitseerimata käsikirjad baltisaksa kunstnikest ja eesti kunstist „Peterburi osatähtsusest Eesti kujutava kunsti arengus“ (1947), „J. Köleri elu ja looming“ (1948), „J. Köler ja vene kunst“ (1948) ja „J. Klever“ (1952): Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 344–346.

3.1. Uusklassitsismist baltisaksa kunstini

Voldemar Vaga huvi klassitsismiajastu kunsti vastu, mida tolle aja stiiliajaloolise käsituse järgi nimetati uus- ehk neoklassitsismiks,³²⁹ oli tärpanud juba ülikooliõpingute ajal. Rahvusülikoolis õppinud Voldemar Vaga magistritööks sai keiserliku ülikooli hoonete ehituslugu ja sellega seonduv. Tekib küsimus, miks Tor Helge Kjellini abiline ja professorit keskaja kirikute uurimisel välitöödel saatnud kunstiajaloo kabineti abijõud ei valinud oma uurimissuunaks keskaja kunsti.³³⁰ Võimalik, et üheks põhjuseks oli professor Kjellini lahkumine Tartu ülikoolist 1924. aastal. Ülikooli arhitektuuri näol oli olemas konkreetne uurimisteema klassitsistlikust arhitektuurist, kättesaadav ja kokkuvõtmist vajav materjalikogum.

Noore kunstiajaloolase juhatajaks klassitsistliku kunsti küsimuste juurde võis olla 1922. aastal Tartu ülikoolis loengutega alustanud prantsuse kirjandusteadlane Lucien Rudrauf, hilisem prantsuse kirjanduse, keele ja kultuuri professor. L. Rudraufi üldise kunstiajaloo loengute assisteerimine kuulus 1927. aastast peale Voldemar Vaga töökohustuste hulka. Voldemar Vaga oli aktiivne tegevliige Tartu Prantsuse Teaduslikus Instituudis ja Akadeemilises Kirjandusühingus. Mõlema organisatsiooni asutajaliikmete hulka kuulus ka Lucien Rudrauf, kes toimetas Voldemar Vaga magistritöö prantsuskeelse resüme, mille 1928. aastal publitseeris Akadeemiline Kirjandusühing.³³¹ Samal aastal sõitis Voldemar Vaga Prantsuse valitsuse rahalisel toel stipendiaadina Pariisi uusklassitsismi uurima. Pärast täiendusreisi viitavad uurimistöö laienemisele kaks trükis ilmunud uurimuslikku artiklit baroki- ja klassitsismiperioodi mälestistest Eestis.³³² 1930. aastal Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul peetud ettekanne „Vene kirikukunst Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alul“ valmis tõenäoliselt juba muinsuskaitsealaste inventeerimistööde tulemusena. Üle-eestilises muinsuskaitsealases registreerimistöös osalenud Voldemar Vagal oli ülevaade

³²⁹ Karl Woermann, *Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker*. Bd. 6. Die Kunst der jüngeren Neuzeit von 1750 bis zur Gegenwart.

³³⁰ 1930. aastate alguses ilmus Voldemar Vagalt kaks põhjalikku käsitlust: Valjala kirik. – Kultuuri ja teaduse teilt. Eesti Üliõpilaste Selts „Veljesto“ Toimetised II. Tartu: Loodus, 1932, lk. 121–129 ja Saaremaa ehitismälestised. – Eesti VI. Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1933–1934, lk. 350–364. Vt. ill. 12.

³³¹ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 51.

³³² Voldemar Vaga, *Das Schloss Pöltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk. 19–24; Voldemar Vaga, *Denkmäler der Plastik des Klassizismus in Estland*, lk. 45–49. 1931. aastal on Jaan Pert joonealuses retsensioonis kriitiliselt märkinud, et Voldemar Vaga on artiklis „Denkmäler der Plastik des Klassizismus in Estland“ vaadelnud ainult kõige tähtsamaid mälestusmärke ja jätnud käsitlusest välja rohkearvulise surnuaedade skulptuuri, eriti vene aadelkonnale kuulunud hauamälestiste näol: J. Pert, *Woldemar Vaga: „Denkmäler der Plastik des Klassizismus in Estland“*; sama autori: „Das Schloss Pöltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland“. Äratõmbed: „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“ wäljaandest. Tartu 1931. – Postimees 1931, 8. mai.

ülikooli kunstiajaloo kabinetti laekunud materjalidest ja ka eri ajastutesse kuulunud ehitismälestiste uurimise perspektiividest. Keskendumine edaspidi 19. sajandi baltisaksa kujutava kunstile võis olla tingitud ka aja jooksul selginnenud seisukohtadest. Teisest küljest hakkasid eesti kunstiajaloo uurimist määrama uued tegurid.

Sten Ingvar Karlingi asumine Tartu Ülikooli kunstiajaloo professoriks 1933. aastal tõi kunstiteaduslikku uurimistõösse uue suuna. Rootsi kunstiajaloolase uurimismeetod oli mälestistekeskne ja ta huvitus Eestis kõikidest kunstivaldkondadest Läänemere maade regioonis, aidates samal ajal korraldada muinsuskaitsealast tööd, suunates üliõpilasi tegelema ehitusarheoloogiaga, esitama monograafilisi käsitlusi.³³³ Professor S. Karling käsitles uurimistöodes keskajal Liivimaal tegutsenud meistreid ning ehitusviise, kuid ta tähelepanu keskmes püsis ka 16.–19. sajandi kunst.

Eesti kunstiajaloolise mõtte arenguks vajati kunstiajaloo käsiraamatuid, ülevaateid ja teemade kaupa monograafilisi käsitlusi. Kultuuriavalikkuse esindajate hinnang oli olnud vanema kunstiajaloo suhtes seni tõrjuv. Et 18.–19. sajandi kunstinähtusi peeti kiiresti areneva rahvuskultuuri kõrval ebaolulisteks, kinnitas mõisaarhitektuuri teema ebapopulaarsus.³³⁴ Voldemar Vaga keskendumist baltisaksa kujutavale kunstile võis mingil määral mõjutada ka ülikoolis õppinud noorema põlvkonna kunstiajaloolaste tähelepanu pöördumine 19. sajandi arhitektuurile.³³⁵

Eestisse ulatunud II maailmasõja eelõhtu meeoleolud ja oktoobris 1939 alanud baltisakslaste väljarändamine, mille käigus alustati arhiivide ja kunstivarade väljaviimist, võisid kiirendada baltisaksa kunsti uurimist. Voldemar Vaga varasemad kogemused baltisakslaste deportatsioonist pärinesid Eesti Vabariigi algusaastaist, kui Raadi mõisnikele Karl ja Ernst von Liphartile kuulunud kunstikogust jäi Eestisse väiksema kunstiväärtusega osa,³³⁶ mida kunstiajaloo üliõpilased professor Tor Helge Kjellini juhendamisel inventeerisid³³⁷ ja eksponeerisid.³³⁸

Kuigi Voldemar Vaga sai keskenduda 19. sajandi kunsti monograafia koostamisele alles II maailmasõja eelõhtul, on uurimisidee süünd jalgitav juba ajavahemikul 1928–1941 ilmunud publikatsioonide „Tartu ülikooli arhitektid“,

---

³³³ Krista Kodres, „Lünka täites“. Katse analüüsida Sten Karlingi kunstiteoreetilisi vaateid. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2008, nr. 3 (17), lk. 42–64.

³³⁴ Juhan Maiste, Eestimaa mõisad. Tallinn: Kunst, 1996, lk. 13–14.

³³⁵ Saksa okupatsiooni ajal kaitsesid Tartu ülikoolis magistritööd Helmi Üprus („Tartu klassitsistlik arhitektuur“, 1942) ja Olga Paris („Johann Wilhelm Krause“, 1943). Helmi Üprus jätkas Nõukogude perioodil 18.–19. sajandi kunsti uurimist: Helmi Üprus, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (1775–1800). – Töid kunstiajaloo alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 229. Tartu, 1969, lk. 185–235.

³³⁶ Virve Hinnov, Eesti Rahva Muuseumi kunstikogu. – Etnograafiamuuseumi aasta-raamat XXXIV. Tallinn: Valgus, 1984, lk. 11–28.

³³⁷ Elsbeth Parek, Tartu – minu ülikoolilinn 1922–1926. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale, vihik 14. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu: Virgela, 1998, lk. 35.

³³⁸ Voldemar Vaga, Eesti Rahva Muuseumi kunsti- ja kultuurilooline osakond.

„Üldine kunstiajalugu“ ja „Eesti kunst“ põhjal. Reastatud mõtetest klassitsistlike kunstinähtuste kohta Euroopas, Venemaal ja Eestis nähtub Voldemar Vaga seisukohtade ja vaadete järkjärguline areng.

1928. aastal ilmunud magistritöö publikatsioonis „Tartu ülikooli arhitektid“ antakse ülevaade Euroopa klassitsismiajastu arhitektuuri arengust (pealkirja all „Ehitised“, 36 lk.) koos ülikooli arhitektide elulugudega, hoonete plaanide ja fotodega. Enne keskendumist 1802. aastal taasavatud ülikooli esimese arhitekti ja ehituskunsti professori Johann Wilhelm Krause tegevusele uusklassitsistliku ilme andmisel Tartu linnale on Voldemar Vaga süüvinud klassitsismi stiiliajaloolisse tähendusse. Käsitluses eristuvad kolm seisukohta.

1. *Kõigele [---] vaatamata on Prantsuse klassitsismil siiski esimese järgu tähtsus Euroopa kunsti ajaloos. Siin teostati klassitsistlikud ideaalid kõige otsustarbekohasemalt ja mis teostamata jäi Prantsusmaal, see viidi läbi (vähemalt osalt) teistes Euroopa maades kas prantsuse arhitektide või Pariisis õppinud välismaalaste poolt. Prantsuse Akadeemia poolt auhinnatud kavandite väljaanded (Grands prix d'architecture) olid allikaks, kust ammutasid eeskujuga ja ideesid väga paljud selle aja arhitektid.*³³⁹

Prantsuse klassitsismil oli kunstiajaloolase seisukohalt esmajärguline tähtsus. Tunduvalt erinev on uurija suhtumine klassitsismiaja kunstinähtustesse seoses Venemaaga:

2. *Iseloomulik Vene klassitsismile (võib olla aga ka üldse tervele vene kunstile alates 18. sajandiga) on täielik kunstlikkus ja ühtluse puudus. Siin ei olnud klassitsism aastasadasid kestnud kohapealse arengu produkt, nagu suuremal osal Lääne-Euroopa juhtivaist maist, vaid traditsioonideta, suuremalt jaolt hoovi ja ametlik kunst, istutatud Venemaale valitsejate võimutahtega. Tema paremad esindajad olid suuremalt jaolt kõik välismaalased, seal juures väga mitmesugusest rahvusest, ja igatiüks neist tõi siia oma rahvusliku stiili traditsioonid. Oma iseloomult ei vastanud klassitsism (eriti hilisem, helleniseeriv klassitsism) sugugi ei Venemaa kliimatilistele tingimustele, ega vene elu nõuetele [---]. Puht esteetilisest seisupaigast võetuna on vene klassitsism siiski väga silmapaistev seisukoht Euroopa kunstiajaloo [---]. See, mida ei saanud teostada Napoleon Pariisis, teostati teataval määral Peterburis.*³⁴⁰

Tsiteeritust nähtub, et Voldemar Vaga mõistis Vene klassitsismi laiemas mõttes sisse toodud välismaa meistrite loominguga ja/või mõjutustena, seejuures kaheldes Vene klassitsismi kui stiili iseseisvuses. Voldemar Vaga toonitab, et pole olemas Vene klassitsismi, vaid õigem on öelda „klassitsism Venes“.³⁴¹ Tema hinnangul tähistab ajavahemik 18. sajandist kuni 19. sajandi I pooleni Vene klassitsismi kitsamas mõttes ning arhitektuuris on see periood kunsti ajalooliselt silmapaistev. Peterburi on klassitsistliku linnana *asutatud mittevene*

³³⁹ Voldemar Vaga, Tartu ülikooli arhitektid. – Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused 5. Tartu, 1928, lk. 9.

³⁴⁰ Samas, lk. 10–11.

³⁴¹ Samas, lk. 18.

alal ja üles ehitatud mittevene meistrite poolt, polnud nii siis seotud Vana-Vene mingisuguste traditsioonide läbi.³⁴²

Uuri ja ei näe ka Tartu ülikooli arhitekti Johann Wilhelm Krause projektides otsest vene mõju. J. W. Krause võis Peterburi varasemaid ehitisi tundma õppida reproduktsioonide järgi. Voldemar Vaga kahtleb Igor Grabari, Vladislav Lukomsky ja teiste Vene ajaloolaste seisukohtades, kus on käsitletud Vene klassitsismi iseseisva, omapärase, rahvusliku stiilina, esitades omapoolsed vastuväited joone all: *Hulk vene ehitisi on otsekohesed välismaalaste tööde (teostamata projektide) koopiad, mida Grabar lõpuks peab ise tunnustama.*³⁴³

Paarkümmend aastat hiljem tuleb Voldemar Vagal hakata oma seisukohti Vene kunsti küsimustes ümber hindama.³⁴⁴

Voldemar Vaga on dateerinud 1928. aastal ajavahemiku 1800–1820 Eestis ja Lätis klassitsistliku kunsti õitseajaks, seostanud Põhjasõjale järgnenud perioodi majanduselu järkjärgulise taastumisega ja Vene kunstikeskuse Peterburi lähedusega. Nimetades mõningaid Baltimaades tegutsenud tuntumaid välismaa arhitekte, loetledes sinna juurde tähtsamaid mõisahooneid ning Tartu ja Tallinna klassitsistlikus stiilis ehitisi, antakse ülikooli arhitektide loomingu põhjal kokkuvõttev hinnang 19. sajandi arhitektuurile, jagades selle stiiliarengulooliselt kolmeks perioodiks: *I. Puhta klassitsismi valitsemine (Krause ehitised), mis kestab a. 1803 kuni 1828; II. Renessansiliku klassitsismi ja mõõdukas ajalooliste stiilide valitsemine (Jakobi, Vinkleri, Rathausi ehitised), kestab 1828 kuni 1869; III. Eklektitsismi ja modernismi valitsemine (Rötscher, Guleke, Nikitin, Hoffmann j.t.), a. 1869 kuni meie ajani. Esteetilisest seisukohast hinnatuna võiksid kunstiväärtuse peale pretendeerida kõigepealt esimese ajajärgu ehitised. Ka teise ajajärgu ehitiste hulgas leidub mõni, mida osaltki tõsiselt võiks võtta; mis puutub aga kolmandasse, siis ei tule selle aja ehitistest kunstitööna ükski ehitis arvesse.*³⁴⁵

Kunstiajaloolane on jäänud seisukohale, et Tartu klassitsistlikus arhitektuuris on 19. sajandi I poole ehituskunst kunstiajalooliselt väärtuslikum.

Kahes järgmises enne 1940. aastat ilmunud kunstiajalookirjutises on Voldemar Vaga oma seisukohti täiendanud ja täpsustanud.

Raamatu „Üldine kunstiajalugu“ 19. ja 20. sajandi kunsti käsitleva peatüki sissejuhatavas osas³⁴⁶ on mineviku stiilivormidest välja kasvanud uusklassitsismi põhjendatud 19. sajandi kunstielu arenguga. Ühelt poolt iseloomustas Euroopas seda aega kunstilaadi ülemaailmne levik ja teiselt poolt kohalike iseseisvate kunstikeskuste tekkimine. Võimalik, et siit sai alguse kunstiajaloolase

³⁴² Voldemar Vaga, Tartu ülikooli arhitektid, lk. 19.

³⁴³ Samas.

³⁴⁴ Tartu ülikooli kunstiajaloo kateedri juhataja Voldemar Vaga 1947. aastal alanud dialoog nõukogude ajaloolastega eesti kunstiajaloo kirjutamises küsimustes venib pikale: vt. ptk. 4.1. Teemavahetus ja diskussioonid teadustöö metodoloogia küsimuses.

³⁴⁵ Voldemar Vaga, Tartu ülikooli arhitektid, lk. 36.

³⁴⁶ Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu. 1937–1938, lk. 623–624.

tähelepanu pöördumine Eesti- ja Liivimaa kubermangu baltisakslaste kunsti-
elule ja Tartule kui lokaalsele kunstikeskusele.

Üldise kunstiajaloo koostamisel on Voldemar Vaga valinud klassitsismi-
ajastu kunsti käsitlemisel esimeseks alateemaks Prantsuse kunsti ja andnud
maalikunstist, skulptuurist ja arhitektuurist stiilide kaupa – klassitsism, roman-
tism, realism ja nii edasi – lineaarse arengujoonega ülevaate. Prantsusmaa ja
Saksamaa kunsti võrdlevas analüüsis on ta Saksamaa klassitsismi tähtsuse hin-
nanud Euroopa kunstikultuuride kontekstis Prantsusmaa omast väiksemaks,
saksa skulptorite loomingu 19. sajandi prantsuse skulptuurist seevastu produk-
tiivsemaks. Saksa maalikunsti ülevaates on Voldemar Vaga rõhutanud ajastu
kunsti elus suurt osa mänginud Düsseldorfis Kunstiakadeemia tegevust, samuti
koolkonna mõju ja tähtsust kunsti arengule Eestis.³⁴⁷

Eesti kunsti peatükis on arhitektuuri areng käsitletaval perioodil hinnatud
äärmiselt produktiivseks.³⁴⁸ Seisukohta kinnitatakse mõisate ning mitmete Tartu
ja Tallinna ehitiste loeteluga. Enamik skulptuurinäiteid pärineb Voldemar Vaga
1930. aastal ilmunud kunstiajaloo artiklist.³⁴⁹ Klassitsismiajastu maalikunsti üle-
vaates on rõhutatud: *XIX saj. teise pooleni oli kunstide harrastus meie maal ol-
nud peaaegu eranditult mitte-eestlaste, esmajoones sakslaste (kas baltlaste või
riigisakslaste) käes.*³⁵⁰ Seega valitses baltisaksa maalikunst Eestis 19. sajandi
II pooleni.

Vene klassitsismiajastu kunsti ülevaates on arhitektuuri arengut esile tõste-
tud alates 18. sajandi III veerandist. Perioodi Katariina II valitsemisajast peale
on hinnatud „kunstiajalooliselt ülimaks õitseajaks“: *Hoogus ehitustegevus Vene-
maal klassitsistlikul ajal haaras kaasa ka Baltimaad.*³⁵¹

Euroopa juhtivate maade kunsti arengus on stiili mõistest lugu pidav Volde-
mar Vaga hinnanud 19. sajandi II poolt ühtviisi ajalooliste stiilide matkimiseks
ja eklektikaks. Venemaa puhul ei jäta ta märkimata: *Vene klassitsism on kogu
aeg olnud sõltuv peamiselt prantsuse eeskujudest.*³⁵²

Veel tuleb märkida, et Eesti ja Vene kunsti peatükid on esitatud raamatus
„Üldine kunstiajalugu“ eraldi jaotustes: Eesti kunst – „Teised Euroopa maad“,
Vene kunst – „Kunst väljaspool Euroopat“. Kümnekond aastat hiljem võidi
eesti kunstiajaloolase käsitlust seostada maailmavaateliste aspektidega ning tõl-
gendada poliitilises ja kultuurilises kontekstis kahe maa teadliku vastanda-
misena – üks „Euroopas“ ja teine „väljaspool Euroopat“.

Voldemar Vaga uurimuse „Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast
meie päevini“ sissejuhatuses toonitatakse kunstide arengu vaatlemist rõhuase-
tusega eesti rahvusest meistrite loomingu.³⁵³ Klassitsismiajastu kunsti ülevaade

³⁴⁷ Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu. 1937–1938, lk. 717.

³⁴⁸ Samas, lk. 743.

³⁴⁹ Voldemar Vaga, Denkmäler der Plastik des Klassizismus in Estland, lk. 45–49.

³⁵⁰ Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu. 1937–1938, lk. 745.

³⁵¹ Samas, lk. 771.

³⁵² Samas, lk. 769.

³⁵³ Voldemar Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini. 1. vi-
hik, lk. 5.

„XIX sajand“ (12 lk.) trükise 1. vihiku lõpus mõjub ajaloolise episoodina. Samas on ülevaatel arhitektuurist, skulptuurist ja maalikunstist kunstiajalooliselt hinnatav väärtus.³⁵⁴ Voldemar Vaga on varasemast põhjalikumalt kirjeldanud ja analüüsinud 19. sajandi I ja II poolel tegutsenud meistrite loomingut. Kokkuvõtliku hinnangu baltisaksa kunstile võib leida järgmise peatüki algusest, mis juhatab sisse peatüki „Eesti kunstnike vanem sugupõlv“: *Heites üldpilku XIX saj. balti-saksa meistrite loomingule tuleb konstateerida, et paremad väärtused on loodud sajandi esimesel poolel. Balti biedermeieri ajastu kunstnike (Hageni, Krügeri, Pezoldi, Maydelli jt.) maalidel, joonistel ja graafilistel lehtedel ei puudu teatav võlu ka praegusaegse kunstiarvustaja silmis; neis on küll paiguti naiivsust ja abitust, kuid on ka siirust, kunstilist tõde ja veenvust, on stiili ja maitset...*³⁵⁵

Järgmises lõigus on keskendutud juba eesti kunstile: *Ajajärk umbes a. 1900 alates tähistab niisiis balti kunsti väljasuremist, seitsesada aastat kestnud arengu lõppu.*³⁵⁶

Eeltoodust nähtub, et enne II maailmasõda oli Voldemar Vaga süvenenud suure tähelepanuga stiiliküsimustesse. Klassitsismiajastu kunsti käsitlesi iseloomustas komparatiivne lähenemine eri maade kunstinähtustele peamiselt küll vormitunnuste põhjal, järkjärguline mõistete täpsustamine ja hinnangute täienemine. Voldemar Vaga uurimisidee arenguloogikat aitavad rekonstrueerida märksõnad ja hinnangud:

1. Aastad 1926–1928

Klassitsismi mõiste kitsamas ja laiemas tähenduses; Prantsuse klassitsismi esmatähtsus; Vene klassitsism (laiemas mõttes – välismaa meistrite looming või mõjutused) ja klassitsism Venemaal; klassitsism Eestis (Peterburi kunst Tartu ülikooli 19. sajandi I poole ehitiste eeskujuna. Tartu klassitsistliku arhitektuuri kolm arenguetappi: 1803–1828, 1828–1869, 1869 kuni 20. sajandi alguseni, kus kunstiajalooliselt väärtuslikud on I ja osaliselt II ajajärgu ehitised).

2. Aastad 1937–1938

Euroopa 19. sajandi kunstielu iseloomulikud jooned, mis kaasnesid uusklassitsismi sünniga – kunstilaadi ülemaailmne levik ja lokaalsete kunstielukeskuste tekkimine; klassitsismi, romantismi ja teiste kunstivoolude lineaarne arengujoon Prantsusmaa näitel; ajalooliste stiilide matkimine ja eklektika 19. sajandi II poole arhitektuuris (Prantsusmaa, Saksamaa, Venemaa); Venemaa ehitustegevuse mõju Baltimaadele; baltisaksa maalikunsti valitsemine Lätis ja Eestis kuni 19. sajandi II pooleni, Düsseldorfil koolkonna tähtsus kunsti arengule Eestis.

3. Aastad 1939/40–1941

---

³⁵⁴ Voldemar Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini, lk. 47–58.

³⁵⁵ Samas, lk. 59.

³⁵⁶ Samas.

19. sajandi keskel „sureb klassitsism välja“; eklektitsism – arhitektuuri ajaloos täielik languse ajastu; baltisaksa maalikunsti paremik kuulub 19. sajandi esimesse poole, kunstiliselt on hinnatav ka niinimetatud „Balti biidermeier“.³⁵⁷

Euroopa klassitsistliku kunsti arenguloost huvitunud Voldemar Vaga oli tutvunud põhiliselt Saksa ja Vene kunstiteaduse allikatega. Teema laienes Prantsusmaa-reisil 1928–1929 Itaalia ja Inglise traditsioonis „neoklassitsismiks“ ning laienes üldise kunstiajaloo kirjutamise taustal veelgi. Voldemar Vaga seisukohad tulenesid paljus teadmistest Eestis säilinud 18.–19. sajandi ehitus- ja kunstimälestiste kohta, 19. sajandil levima hakanud stiiliajaloolise käsitluse tundmisest ning valdamisest. Tagasivaatavalt on peetud stiiliajaloolist käsitlust kunstinähtuste laiema mõistmisel ja pikemas arenguperspektiivis pidurdavaks.³⁵⁸

II maailmasõja eelõhtul valminud „Eesti kunstist“ nähtub Voldemar Vaga varasemast suurem huvi 19. sajandi mitte-eestlastest kunstnike vastu, kes tegutsesid Saksamaal, Riias, Tallinnas või olid seotud Venemaaga.³⁵⁹ Baltisaksa provintslükunsti oli kulgenud Vene klassitsismi ja Düsseldorfil kunsti-koolkonna tegevuse järelkajana. Kunstiajaloolase tähelepanu on koondunud Tartu kunsti- ja muusika tegevusele, millega tal oli kokkupuuteid juba magistratöökirjutamisel.³⁶⁰

Seega olid saanud 19. sajandi kujutav kunst ja Tartu kunstikoolkond kui nähtus 1940. aastate künnisel Voldemar Vagale uueks uurimiskvaliteediks. Laiali-pillutatud materjalide koondamine, süstematiseerimine ja stiiliajalooline analüüs tähendasid Eesti kunsti ajaloo alase teadmise uut kokkuvõtmist. Ülikooli kunsti-ajalookabineti uurija asus baltisaksa kunstiga tegelema pärast käsikirja „Eesti kunst“ valmimist, mis on vastuväide Eesti kunstiteaduses püsinud seisukohale, et Voldemar Vaga asus baltisaksa kunsti käsitlema 1950. aastate lõpul elavne-nud näitusetevuse ja 19. sajandi kunsti uurimise foonil.³⁶¹

---

³⁵⁷ Voldemar Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini. 1. vihik, lk. 48 ja 59.

³⁵⁸ Aastakümneid hiljem on klassitsismi normatiivse käsitluse vastu on astunud järjekindlalt välja kunstiteadlane Juhan Maiste. Vt. Juhan Maiste, See poleemiline-poleemiline arhitektuur. – Sirp ja Vasar 1983, 27. mai; Juhan Maiste, Klassitsism. Kunstikirjutus, retseptioon ja ajalugu. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil, lk. 46–64; Juhan Maiste, Klassitsism ja tõde. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2008, nr. 1–2 (17), lk. 7–13.

³⁵⁹ Kunstnikest vendade von Kügelgenide loominguiline tegevus Riias ja Tallinnas, Venemaaga seotud Gustav Adolph Hippus, Otto Friedrich Ignatius, August Georg Pezold ja teised: Voldemar Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini. 1. vihik, lk. 50–51.

³⁶⁰ Samas, lk. 52.

³⁶¹ Ene Lamp, Professor Voldemar Vaga ja Eesti kunstiteadus, lk. 16; Juta Keevallik, 19. sajandi kujutava kunsti uurimisest Eestis. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil, lk. 81.

3.2. 19. sajandi baltisaksa kunst ja Vene kunsti ajaloolised mõjud

Nõukogude okupatsioonirežiimi poolt püstitatud kunstiajaloo pärandi ümberhindamise valguses³⁶² oli Voldemar Vagal tulnud nentida: [---] *sügavaim pitser eesti kunstile on vene kunstitl.*³⁶³ Pärast sõda valminud monograafia „Tartu kunstikoolkond 19. sajandil“ kõrvale koostas ta veel ülevaate „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis“, mis kriipsutas ühemõtteliselt alla Vene kunsti positiivset mõju kunsti arengule Eestis. Uurimust retsenseerinud professor Natalja Kovalenskaja³⁶⁴ tegi Voldemar Vagale ettepaneku teemat laiendada eesmärgiga käsitleda 18.–19. sajandi kunsti arenguteed Eestis Venemaa ajalooliste mõjude kontekstis.

1947. aasta sügisel seisis kunstiajaloolane valiku ees, kas jääda varasema uurimistöö juurde või asuda Moskva professori ettepanekul teemat laiendama. Monograafia baltisaksa kunstist Tartus rõhuasetusega 19. sajandi kahel esimesel kolmandikul uusklassitsismi ja balti biidermeieri küsimuste ringis ootas doktoridissertatsioonina kaitsmist. Teise valiku puhul oleks ta pidanud suure tõenäosusega asuma uurimistöö ajalisi ja sisulisi piire laiendama, otsima Baltikumis Vene kunsti ajaloolisi mõjusid, revolutsioonilis-demokraatliku liikumise pidepunktide ja nii edasi. Voldemar Vagal loobus pakutud teemaarendusest, olles loobunud ka doktoridissertatsioonist baltisaksa kunsti teemal.

Eeltoodust nähtub, et teadustööst loobumise põhjused tulenesid Stalini isikukultuse aastate sotsiaalsest keskkonnast. Sõjajärgsetel aastatel kunstiajaloo uurimises ja -kirjutamises kujunenud vastuseisu – eesti kunstiajaloolane *versus* nõukogude okupatsiooniühiskond üheks teguriks sai valitsema pääsenud lihtsustatud arusaam 19. sajandi kunsti mõistest.

Baltisaksa kunsti probleem oli püsinud päevakorras Eesti Rahva Muuseumi kogude komplekteerimisest peale.³⁶⁵ Pärast II maailmasõda tõusis baltisaksa kunst seoses 1946. aastal Tallinna Riiklikus Kunstimuuseumis avatud näitusega „XIX sajandi kunst“³⁶⁶ taas kõneaineks. Ajakirjanduses ilmunud artiklid kinni-

³⁶² Richard Sagrits, Kodanliku päranduse põhjalik ümberhindamine.

³⁶³ Voldemar Vaga, Üks kunsti ülevaade, lk. 252.

³⁶⁴ Tretjakovi Galerii kauaaegne töötaja ja feodalismi perioodi kunsti osakonna rajaja Natalja Kovalenskaja oli käsitlenud ka klassitsismi ajastu kunsti. Vt. Наталья Коваленская, Путеводитель по искусству феодализма. Вып. 1. Государственная Третьяковская Галерея. Ленинград: Гос. изд. изобразительных искусств, 1934; Наталья Коваленская, История русского искусства XVIII века. Москва-Ленинград: Искусство, 1940; Наталья Коваленская, История русского искусства первой половины XIX века, Москва: Искусство, 1951.

³⁶⁵ Elsbeth M. [Markus], Tartu Eesti Rahva Muuseumi Balti kunstikogu. – Agu 1925, nr. 5, lk. 134–136; Ama[nda] Tõnisson, Eesti kunst läinud sajandil. – Postimees 1939, 30. september; Helmi Üprus, Tartu Baltimaade kunsti elu keskusena 19. sajandil. – Postimees 1942, 20. mai.

³⁶⁶ Aleksander T. [Tassa], 19. sajandi kunsti käsitlevast näitusest Kadrioru lossis. – Sirp ja Vasar 1946, 19. oktoober; Ama[nda] Tõnisson, Näitus „XIX sajandi kunst“ Riiklikus Kunstimuuseumis. Tartu Ülikooli Joonistuskool – meie esimene kodu-

tasid näitusele pööratud tähelepanu ja Tartu ülikooli joonistuskooli teema suurt kõlapinda. Diskussioon baltisaksa kunsti olemuse ja ajaloolise väärtuse üle jätkus 1947–1948. Kuigi Voldemar Vaga on märkinud kirjavahetuses Armin Tuul-sega 19. sajandi kunsti teemast loobumise põhjuseks Ama Tõnissoni isikuga³⁶⁷ seotud fakti, hakkas objektiivses mõttes tema uurimistöökäekäiku määrama sõjajärgsetel aastatel kiiresti välja kujunenud ühiskondlik-poliitiline hoiak baltisakslaste kui vallutajate suhtes. Stalini isikukultuse aastatel kuulus baltisaksa kunst minevikunähtusena marksistlikule ümberhindamisele, mis kujunes lõpuks eitamiseks.

Sotsiaalsesse konfrontatsiooni sattununa pöördus Voldemar Vaga tähelepanu neile baltlastele, kelle loominguline tegevus seondus Venemaaga. Monograafiast sai professor materjali loenguteks ja ettekanneteks, kõrvale pandud doktoridissertatsiooni ka edaspidi täiendades.

1949. aasta oktoobris on kunstiajaloo kateedri juhataja V. Vaga loetlenud Tartu Riiklikule Ülikoolile esitatud valminud teadustööde nimekirjas „Список научных трудов Вага, В. В.“ käsikirjalised uurimused „Tartu 19. sajandi kunstikoolkond“, „G. A. Hippuse litograafiast“, „A. G. W. Pezoldi elu ja looming“ ning „Eesti ja Vene kunsti sidemed“.³⁶⁸ 1952. aastal on Voldemar Vaga käsikirju täiendanud: „G. A. Hippus ja tema litograafiast sari „Les contemporains“ („20 lk.) ning „A. G. W. Pezoldi elu ja looming“ (50 lk.) ja alustanud uue teemaga „J. Klever“ (20 lk.).

Marksistlikust aspektist esitatud loenguteemad 19. sajandi baltisaksa kunstist on mõistetavad kompromissina, eesmärgiga leida väljapääs sotsiaalsest konfrontatsioonist. Tutvustades Venemaal tegutsenud baltisaksa kunstnike loomingut, täitis professor Vaga nõutud Eesti-Vene ajalooliste kunstikontaktide propageerimise ülesande.

3.3. Eesti-Vene kunstikontaktid

Venemaa ajaloolise mõju tõestamine oli üks riiklikul tasandil ettekirjutus, millega kaasnesid ideoloogilised sessioonid ja üleliidulised diskussioonid.

Enne 1950. aastat oli Eesti-Vene ajaloo probleemile korduvalt tähelepanu juhtinud EK(b)P esimene sekretär Nikolai Karotamm. 1950. aastal läksid Eesti

---

maine kunstikeskus ja kohalike kunstitraditsioonide looja. – Sirp ja Vasar 1947, 4. jaanuar; Julius Genss, Näitus „XIX sajandi kunst“ Riiklikus Kunstimuseumis. – Sirp ja Vasar 1946, 23. november ja 14. detsember; Sirp ja Vasar 1947, 1. veebruar; Virve H. [Hinnov], Näitus 19. sajandi kunst. – Eesti Naine 1946, nr. 11, lk. 336–337.

³⁶⁷ Ama Tõnisson lõpetas 1946 mittetatsionaarselt Tartu Riikliku Ülikooli, 1945–1950 töötas Tallinna Riiklikus Kunstimuseumis vanemteadurina, hiljem vaheldumisi direktori asetäitjana teaduslikul alal ja direktori ajutise kohusetäitjana: Lehti Viiraja, Eesti Kunstimuseum 1944. aasta sügisest 1950. aasta kevadeni. – Kogude teatmik. Artiklid 1989. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, 1991, lk. 15–27.

³⁶⁸ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1889–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 253.

ajaloo kirjutamise juhtpositsioonid Venemaalt tulnud ajalookirjutajate kätte.³⁶⁹ Eesti ajalookirjutuse üheks ideoloogiliseks suunanäitaks oli „Русь и Прибалтика (IX–XVII вв.)“³⁷⁰. Nõukogude ajaloolaste Natalja Kazakova³⁷¹ ja Igor Šaskolski³⁷² poolt täiendanud kordustrukki, mis ilmus aasta hiljem eesti keeles „Vene rahva ajaloolised sidemed Baltimaade rahvastega“³⁷³, ei saanud Stalini isikukultuse aastatel alahinnata. Selles esitati nõukogude kontseptsioon Eesti-Vene ajaloost 9. sajandist kuni kaasajani. Eesti rahva seotust vene rahvaga käsitleti kui ajaloolist paratamatust: *Lähedase naabruse ja Baltimaade kaudu toimiva kaubanduse tõttu tekkis varakult poliitilisi ja kultuurilisi sidemeid, mis tõmbasid Baltimaade rahvad vene riiklikku koosseisu ja rajasid aluse kolme rahva ajaloolisele sõprusele [---]. Sakslaste sissetung püüdis kolmel korral Baltimaid Venemaast ära kiskuda (XIII sajand, 1918. aasta ja 1941. aasta).*³⁷⁴

Venemaa ekspansionismi on õigustatud mitmete majanduslike ja kultuuri-liste kasuteguritega: 1) Baltimaad kujunesid Vene impeeriumi kõige arenenu- maks tööstusrajooniks; 2) Baltikumi rahvaste rahvuslik kultuur oli 19. sajandi keskpaiku hakanud ulatuslikult arenema; 3) Vene kultuuri mõjutusel ja vene ühiskondliku mõtlemise mõjul olevat 16. sajandil kirikliku kirjasõna asemele tõusnud ilmalik kirjandus; 4) Baltikumi töölisklass oli osalenud ülevenemaa- lises töölisliikumises tsarismi vastu; 5) Esimeses maailmasõjas võideldi Vene vägede koosseisus saksa imperialismi vastu.

Igor Šaskolski arvates lõikas Läti ja Eesti poliitiline iseseisvumine nende vabariikide tööstuse ära Venemaa turust ja tooraineallikaist: *Hoolimata karmist politseiterrorist ja ohjeldamatust vene- ning Nõukogude-vastasest propagan- dast suunasid Läti ja Eesti rahvad lootusega oma pilgud suure naaberriigi poole, oodates, millal saabub tund ühinemiseks vennaliku vene rahvaga. See*

³⁶⁹ Olaf Kuuli, Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 116–117.

³⁷⁰ Наталья Казакова, Игорь Шаскольский, Русь и Прибалтика (IX–XVII вв.) sisaldab peatükke „Русь и Прибалтика в IX–XI веках“, „Полоцкие князья на Двине. Взаимоотношения Новгорода с эстами в XI–XII веках“, „Завоевание Прибалтики немцами и борьба прибалтийских и русского народов против немецкой агрессии“, „Великое эстонское восстание 1343 года“, „Ливонская война“, „Возвращение Прибалтики Петром I“, „Заключение“.

³⁷¹ Nõukogude ajaloolane Natalja Kazakova (1915–1984) oli kaitsnud 1945. aastal väitekirja Venemaa suhetest Ida-Baltikumis ja sõjajärgsel perioodil spetsialiseerunud Lääne-Euroopa keskajale, Saksa ja Hansa linnade sidemetele Liivimaa ja Venemaaga.

³⁷² Igor Šaskolski (1918–1995) kaitses 1947. aastal doktoridissertatsiooni Novgorodi- maa sidemetest Rootsi ja Norraga 13. sajandil ning asus tegelema Loode-Venemaa ja Skandinaaviamaade ajalooga. Vt. Игорь Шаскольский, Русские источники по истории Восточной Прибалтики IX–XVII вв. Рига: Зинатне, 1970.

³⁷³ Igor Šaskolski, Vene rahva ajaloolised sidemed Baltimaade rahvastega. (III peatükk on kirjutatud ühiselt Natalja Kazakovaga). Vt. Ants Viires, Eesti ajalugu stalinlikus haardes. – Tuna 2003, 1, lk. 32–47.

³⁷⁴ Igor Šaskolski, Vene rahva ajaloolised sidemed Baltimaade rahvastega, lk. 3.

tund saabus 1940. aastal [---]. Piir, mis kaksikümne kaks aastat kunstlikult oli eraldanud Baltimaid Nõukogude riigist, pühiti minema.³⁷⁵

Kontseptsioon Eesti alade liitmise tähtsusest Venemaaga on üle kantud 1947. aastal Moskvasse läkitatud uurimuse „Vene arhitektide ja skulptorite teostest 18. ja 19. sajandil“ eessõnasse. Põhimõtteliselt sama seisukohta jagas retsensent Natalja Kovalenskaja, pidades Vene kultuuri ja revolutsioonilis-demokraatliku liikumise mõju uurimist Baltikumis esmatähtsaks. Lõpuks, kaks aastat hiljem on ka Voldemar Vaga sunnitud avalikus enesekriitikas tunnistama Eesti-Vene ajalooliste kontaktide tähtsust ja mõju Eesti kunstis: *Ometigi on ju kõigile teada, et see, mis eesti kunstis on edasiviivat ja progressiivset, see on alates Kõleriga loodud tihedas kontaktis ja koostöös vene demokraatliku kunstiga. Vene mõju ei lämmatanud eesti kunsti omapära, vaid aitas kaasa selle igakülgsel väljakujunemisele.*³⁷⁶

Stalini isikukultuse aastatel kunstipropaganda ülesandeid täites kirjutas kunstiajaloo professor kolm ajaleheartiklit Vene ja nõukogude kunstist. Sage-damini tuli esineda avalike ettekannetega. Arhiivimaterjalidest nähtub, et 1947. aastal on Voldemar Vagal valminud kaks loenguteemat. Esimese avaliku loenguga „Peterburi osatähtsusest eesti kujutava kunsti arengus“ esines ta 1947. aasta märtsis Õpetatud Eesti Seltsi üldkoosolekul Eesti NSV Teaduste Akadeemias, kus andis ülevaate Peterburis/Leningradis õppinud eesti kunstnikest Johann Kõlerist, Amandus Adamsonist, Kristjan Rauast, Konrad Mäest, Jaan Koortist, Nikolai Triigist ja teistest.³⁷⁷ Ajaleht Postimees on refereerinud 27. märtsil 1947 ettekannet järgmiselt: *Prof. Vaga oma ettekandes paljastas kodanliku Eesti „kunstitegelaste“ väärast suhtumise kunstiajaloolistesse tõdedesse, kes igati püüdsid alahinnata vene mõju osatähtsust eesti rahvusliku kunsti arengus. Tõeliselt on aga vene kunsti mõju ja kool olnud aluseks eesti kunsti arengule, sest meie esimesed kunstnikud õppisid peamiselt Peterburis.*³⁷⁸

Nimetatud teemaga tuli tegelda ka edaspidi. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis valmistati ette uurimisprojekti Eesti ja Venemaa ajaloolistest suhetest. Voldemar Vagale kinnitatud uurimisteemaks oli „Vene-Eesti kunsti-suhted XIII–XIX sajandi keskpaigani“. Kunstiajaloo sektori juhataja töömaterjale on tõenäoliselt hiljem kasutanud Ajaloo Instituudi direktor Richard Kleis, kes kõneles 23. aprillil 1947 Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslikul sessioonil kunstiajaloo uurimisülesannetest Eesti-Vene suhete valdkonnas.³⁷⁹

³⁷⁵ Samas, lk. 81. Venemaa ja Rootsi suhteid uurinud ja sel teemal 1947. aastal doktoridissertatsiooni kaitsnud Igor Šaskolski elutööks sai Venemaa ajaloolise võitluse kajastamine väljapääsu eest Balti merele: Геннадий Коваленко, Игорь Павлович Шаскольский (1918–1995). – Новгородский Исторический Сборник 1997, 6 (16), lk. 345–346.

³⁷⁶ Voldemar Vaga. Kodanlike igandite vastu kunstiajaloo.

³⁷⁷ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 98–99.

³⁷⁸ Õpetatud Eesti Seltsi koosolekult. – Postimees 1947, 27. märts.

³⁷⁹ Richard Kleis, Uurimisülesandeid Eesti-Vene suhete ajaloo alalt. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon 23.–29. aprillini 1947. a. E. Ühiskonna-teaduste osakonna istungid. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1948, lk. 13–14.

Teise loenguteemaga „30 aastat nõukogude kunsti“ esines kunstiajaloolane 1947. aasta sügisel Tartu Riikliku Ülikooli aulas.³⁸⁰ Professori avalik loeng kujunes esimeseks omataoliseks ürituseks oktoobrirevolutsiooni aastapäeva tähistamise kampaanias, mille oli korraldanud Üleliidulise Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Tartu osakond. Aulaloengule järgnesid 1948. aastal samal teemal ettekanded trükikojas Tartu Kommunist³⁸¹ ja teatris Vane muine³⁸².

Ajaleht Edasi on edastanud 14. novembril 1948 teate, et professor Voldemar Vaga esineb ENSV Teaduste Akadeemia saalis temaatilise kunstiloo loenguga „Maalikunstnik I. Brodski kui sotsialistliku realismi teerajaja kunstis“, loengut illustreerivad valguspildid.³⁸³ Arhiiviallikates leidub veel viiteid kunstiajaloolase ettekannetele „Sotsialistlikust realismist“ ja „N. I. Surikov. 100 aastat vene maalikunstniku sünnist“³⁸⁴, mida ajakirjanduses pole kajastatud.

3.4. Voldemar Vaga „vead“ uurimisobjekti valikul

II maailmasõja ajal kodumaale jäänud kunstiajaloolase elukäiku iseloomustab soov jätkata teaduslikku uurimistööd Tartu ülikooli juures. Süveneva stalinistliku propaganda survele tuleb niinimetatud antipatriootlike teatri-, kirjandus- ja kunstikriitikute hulka arvatud kunstiajaloo kateedri juhatajal V. Vagal õigustada oma ametiposti ja tööd avalike esinemistega ettekirjutatud teemadel. Voldemar Vaga maailmavaatelisi kõhklusid ja sotsiaalset võõrandumist süvendasid ÜK(b)P Keskkomitee³⁸⁵ ideoloogiaotsuste valguses korraldatud poliitilised repressioonid. Uurimus „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis“ ei lahendanud Moskvas tema teaduskraadi küsimust, vaid algatas dialoogi eesti kunstiajaloo uurimise ja kirjutamise küsimustest.

Nõukogude ajaloolasi oli hakanud huvitama eesti kunsti arengulugu revolutsioonilis-demokraatliku liikumise ajaloo kontekstis. Pakutud uurimisteema jäi Voldemar Vaga poolt reageeringuta, kuigi üleliidulises väljaandes Советская книга avaldatud retsensiooni³⁸⁶ tulnuks arvestada ametliku seisukohana, millest keeldumine võis tuua tagasilööke. Üleliidulise atesteerimiskomisjoni VAK-i otsus 28. juunist 1947 mitte omistada Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo ka-

³⁸⁰ Üleliidulise Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Tartu Osakonnas. – Postimees 1947, 5. oktoober.

³⁸¹ Populaarteaduslikud loengud trükikäitises. – Postimees 1948, 9. aprill.

³⁸² Loengud „Vanemuise“ kollektiivile. – Postimees 1948, 14. mai; Loengud „Vanemuise“ kollektiivile. – Sirp ja Vasar 1948, 22. mai.

³⁸³ Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Tartu Osakond. – Edasi 1948, 14. november.

³⁸⁴ ERA, F. R-2343, n. 2, s. 3, l. 60.

³⁸⁵ 1952. aastast NLKP Keskkomitee.

³⁸⁶ Наталья Коваленская, „Учёные записки Тартуского государственного университета“. 1, lk. 117–120.

teedri juhatajale professor Voldemar Vagale Nõukogude Liidu kunstiajaloo doktori teaduskraadi varasemate teadustööde põhjal³⁸⁷ tähendas lisaks madalemale teaduskraadile ka sotsiaalse konfrontatsiooni jätkumist.

Ajal, mil kasvava ideoloogilise surve all olevalt kunstiajaloo kirjutajalt nõuti mineviku kunstipärandi ümberhindamist ja sotsialistlikku realismi põhimõttel kunstikriitikat, ilmus ajalehes Rahva Hää! Voldemar Vaga nime all artikkel „Kodanlike igandite vastu“. Selles esitatud teesid võitlusest kodanlike igandite formalismi, naturalismi ja apoliitilisuse vastu ning võitlusviiside väljatoomine (enesekriitika koos kodanlike tõekspidamiste ja ideoloogiliste eksimuste revideerimisega, edaspidise tegevuse rajamine marksistliku maailmavaate alusele ja nii edasi) on kui stalinismiajastu kunstiteaduse programmdokument. Professori enesekriitika sisaldas enne 1940. aastat ilmunud ajalookirjutuses tehtud „vigade“ loetelu ja lubadusi tulevikus end muuta.

Voldemar Vaga on pidanud tõdema, et kunstinähtuste käsitlemine stiilide ja formaal-stiililiste kategooriate-tunnuste järkjärgulise vaheldumisena on olnud marksistlikust aspektist viga: *Eriti kahjulik ja võlts on see käsitlus XIX sajandi kunsti puhul. See skeem ignoreerib demokraatliku kunsti, realismi võitlust esteetilis-kosmopoliitilise salongikunstiga, mil puudub rahvuslik omapära ja mis oma olemuselt on reaktsooniline. See skeem, mis on rajatud nn. ühtse liikumise teooriale, varjab terava antagonismi olemasolu kunstis ja on täiesti vastuolus leninliku õpetusega kahest kultuurist iga rahva vaimuelus.*³⁸⁸

Lisaks kunstiajaloo kirjutusviisile oli Voldemar Vaga jõudnud marksistlik-leninliku ajalooteadusega vastasseisu minna ka klassitsismi teema küsimustes. 19. sajandi baltisaksa kunst „esteetilis-kosmopoliitilise salongikunstina“ ei sobinud nõukogude kunstiteaduse uurimisobjektiks. See oli hinnatud „valitseva klassi“ ja „vallutava maa ja rahva“ kunstiks. Stalini isikukultuse perioodi mõtlemisviisi iseloomustab 22. aprillil 1949 toimunud nõupidamine ENSV Kunstide Valitsuses, kus arutati kunstipärandi ümberhindamise küsimuste hulgas ka baltisaksa kunsti. Tol korral nõupidamist juhtinud Kunstide Valitsuse juhataja Kaarel Irdi seisukohaga [...] *balti(saksa) maalikunstil kui kõige reaktsoonilisemal pärisorjuslikul ajal viljeldud kunstil ei saa olla seoseid eesti maalikunstiga...*³⁸⁹ tuli vaikides nõustuda ülejäänud koosolijatel (Leo Soonpää, Boris Lukats, Voldemar Vaga, Voldemar Erm). Paralleelselt kodanliku Eesti kunsti ümberhindamisega kinnistus arvamus, et baltisaksa kunstil ei saa olla erilisi seoseid maalikunstitraditsioonide tekkimisega 19. sajandil.

Otsides kompromisside abil väljapääsu aastate 1947–1949 mentaalsest ja sotsiaalsest kriisist, jäi Voldemar Vaga teadustöö küsimuses kompromissituks, edaspidise uurimistöö sai lahendada vaid uus teema.

ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektori töösuunaks oli aastatel 1947–1950 keskaja kunst. Voldemar Vaga 1949. aasta teadustööde loetelus ülikoolile seisab kirjas käsikiri „Tallinna keskaja kirikukunstist“

³⁸⁷ TÕA, n. 134, s. 195, l. 12 ja 53.

³⁸⁸ Voldemar Vaga, Kodanlike igandite vastu.

³⁸⁹ EAA, F. 5358, n. 1, s. 58.

(80 lk.).³⁹⁰ Võimalik, et Vana-Liivimaa gootika tundus professorile vähem ideoloogilise teemana Stalini isikukultuse aastatel. Pealegi oli keskaega Nõukogude Liidus vähe uuritud.³⁹¹ Voldemar Vaga valikut ei muutnud ka EKP Keskkomitee kriitika kunstiajaloo sektori uurimistööde aadressil ja arvamus, et ENSV Teaduste Akadeemias nokitsetakse teaduslike probleemide kallal, mis enamasti polegi mingid probleemid: [---] *tegeldi XIV–XV sajandi kirikute löövi kujundamise uurimisega, gooti elementide otsimisega kirikute arhitektuuris ja muu taolise tühja-tähjaga.*³⁹²

1952. aastal teatatakse Tartu Riikliku Ülikooli aruandvas kirjas NSV Liidu Kõrgharidusministeeriumile, et NSV Liidu ajaloo kateedri poole koormusega kunstiajaloo professor Voldemar Vaga kirjutab uut doktoridissertatsiooni teemal „Eesti arhitektuur 13.–16. sajandil“. Moskvale kinnitati, et kuigi enamik selle kunstiajaloolase teadustöid pärineb kodanliku diktatuuri perioodist, on professor paljudest oma vaadetest taganenud ja seda ka ajalehes Rahva Hääl tunnistanud. Samal ajal on tal valminud uurimus „Eesti kunst 19. sajandil“.³⁹³

1956. aastal Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XX kongressil mõisteti Jossif Stalini poliitiline tegevus hukka. 30. juunil 1956 fikseeris NLKP Keskkomitee üleliidulisel tasandil: Stalini isikukultuse aeg on möödumas.³⁹⁴ Eestile tähendas see totalitaarse ühiskonna uut arengujärku.

3.5. Arutelu

Pärast II maailmasõda sai eesti kunstiajalookirjutuses ainuvõimalikuks marksistlik-leninlik lähenemisviis, kuid Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo professor V. Vaga ei olnud veel loobunud rahvusliku ideoloogia lisanditega stiilkriitilisest kunstiajalookirjutusest. Voldemar Vaga püsis sõjajärgse ajaloo uurimise juures. Tema lähenemisviisi võib teatud mõttes võrrelda väliseesti kirjandusteadlaste Gustav Suitsu, Ants Orase ja teiste omadega, kes eksilis olles jätkasid positivistlik-komparativistlike kirjandusuurimustega.³⁹⁵

Sõjajärgseid aastaid Eestis iseloomustab ka seisukoht, et kuni 1950. aastateni ei saadud veel päris hästi aru sotsialistliku realismi mõistest ja meetoditest, kuni lõpuks 1950. aasta juunipleenum lõpetas isemõtlemise.³⁹⁶ Nõukogude kunstiajalikkus ja Tartu Riikliku Ülikooli juhtkond ootasid aga kärsitult kunstiajaloo

---

³⁹⁰ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 109.

³⁹¹ Reet Varblane, Elu on täpselt niisugune, nagu ta on. (Toivo Tammiku intervjuu Rein Zobeliga 2007. aasta 22. märtsil EKA raamatukogus). – Sirp 2012, 18. mai.

³⁹² Ideoloogilise rinde töötajate edasilükkamatu ülesanne. – Eesti Bolševik 1951, nr. 17, lk. 19–25.

³⁹³ TÜA, n. 134, s. 195, l. 93.

³⁹⁴ Isikukultusest ja selle tagajärgedest ülesaamise kohta. – Sirp ja Vasar 1956, 6. juuli.

³⁹⁵ Tiit Hennoste, 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal... Pagulasaastad I, lk. 79–80

³⁹⁶ Kodres, Krista. Modernismi kehtestamine ja klassikaline retoorika. – Kohandumise märgid, lk. 128.

professorilt sotsialistliku realismi positsioonilt kunstikriitilisi kirjutisi ja mark-sistlik-leninlik-stalinliku käsitlusega dissertatsiooni. Voldemar Vaga saatuse näis otsustavat võitlus „koodanlik-natsionalistlike“ kontseptsioonidega.

Voldemar Vaga kohandumine Nõukogude okupatsioonirežiimi reeglitega kujunes konarlikumaks, kui tema publikatsioonide põhjal võib järeldada. 1940. aastate lõpus sotsiaalsesse konfrontatsiooni sattunud professoril oli ühiskonnas, kus ülistati venepärast nõukogude patriotismi ja materdati koodanlikku natsionalismi, probleeme oma koha leidmisega. Eesti rahva teadvuses püsis veel lootus, et okupatsioonivõim on ajutine. Võib oletada, et Voldemar Vaga arusaamades toimus pikaajaline vastuoluline areng. Soov ülikoolitööd jätkata pani ta situatsiooni, kus keeldumine koostööst okupatsioonivõimudega võis põhjustada tööst ilmajäämise koos sattumisega rahvavaenlaste nimekirja. Varasemad töö-aastad Eesti Vabariigi ja Saksa okupatsiooni ajal, kuulumine EÜS Veljesto liikmeskonda³⁹⁷ ja „Üldise kunstiajaloo“ kordustruki ilmumine Saksa okupatsiooni ajal võisid anda põhjuse poliitilisteks süüdistusteks. Pidevad etteheited nõukogude kunstielust kõrvalehoidmises lubavad hinnata ta käitumist pigem passiivseks vastupanuks kui kollaboratsiooniks. 1946. aastast, kui valmis käsi-kiri 19. sajandi baltisaksa kunstist, algas Voldemar Vaga kunstiajaloo kirjutamise kriis.

Suhtumine baltisaksa kunsti oli põhimõtteliselt otsustatud juba EK(b)P Keskkomitee sekretäri Nikolai Karotamme uusaastakirjaga Jaroslavlis asutatud Eesti Nõukogude Kunstnike Liidule.³⁹⁸ Parteifunktsionääri mõttearendused eesti kunsti sisu ja vormi üle, eestipärase ja saksapärase, rahvapärase ja rahvalikkuse teemal viisid seisukohani: *Balti saksa kunstnikud nägid Eestit ja eestlasi saksa pilguga [---] Seepärast ei ole balti saksa kunstnike teosed eesti kunsti-teosed.*³⁹⁹

Pärast sõda laialdaselt kasutatud väljendite „saksa agressor“ ja teiste taoliste tähenduste levikule aitasid kaasa Vene historiograafia käsitlused,⁴⁰⁰ kus mõis-

³⁹⁷ EÜS Veljesto 1920–1975. Koguteos 55-nda aastapäeva tähistamiseks. Lund: EÜS Veljesto, 1975, lk. 49.

³⁹⁸ Nikolai Karotamm oli poliitilises läkituses visandanud eesti kunsti arenguteed sotsialistliku realismi mõistes ning Moskvas korraldatud Jüriöö 600. aastapäeva näituse valgusel: EK(b)P KK sekr. N. Karotamme kiri Eesti Nõukogude Kunstnike Liidule 1. jaanuaril 1944. a. Moskvas. – Sirp ja Vasar 1945, 1. september.

³⁹⁹ Samas.

⁴⁰⁰ Игорь Шаскольский, Русские источники по истории Восточной Прибалтики IX–XVII вв.; Игорь Шаскольский, Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. Академия Наук СССР. Институт Истории СССР. Ленинградское отделение Ленинград: Наука, 1978; Игорь Шаскольский, Возвращение Россией берегов Невы – выхода к Балтийскому морю (1702–1703 гг.) – Вопросы истории 1986, № 9, lk. 43–53; Игорь Шаскольский, Борьба Руси за сохранение выхода к Балтийскому морю в XIV веке. Академия Наук СССР. Институт Истории СССР. Ленинградское отделение. Ленинград: Наука, 1987. Peterburi Ajaloo Instituudi teaduri Igor Šaskolski venemeelsust ja nõukogude ajalooteaduse seisukohtadest kinni hoidmist on märgatud 1990. aastatel: J. [Jarmo] T. Kotilainen, Igor' Pavlovich Shaskolskii. Ekonomicheskie otnosheniia

teid „saksa“, „agressioon“, „katolitsism“ kasutati sünonüümidena.⁴⁰¹ Vene historiograafia traditsiooni järgi oli Liivimaa kuulunud Jaroslav Targa vallutustest peale Venemaale. Põhjasõda tähendas põliste alade tagasivallutamist. Seoses maade jagamisega 19. sajandil kasvas õigeusu kiriku osakaal Balti kubermangudes.⁴⁰²

Tallinna Riiklikus Kunstimuuseumis korraldatud näitusega püüti väärtustada eesti kunsti arengulugu⁴⁰³ ja mõjutada ühiskondlikku arvamust 19. sajandi eesti ja baltisaksa kunsti küsimuses. Stalini isikukultuse aastate ideoloogilise vastusammuna tõlgendati kunstipärandit poliitilises kontekstis – ajalooliselt puudub baltisaksa kunstil vaimne side Eestiga ja baltisakslaste looming on tõlgendatav vallutava maa ja rahva kunstina. Kunstikoguja ja bibliofiil Julius Genss oli seisukohal, et 1940. aastatel alanud suurte ümberhindamistega kaasnenud vulgaarsotsioloogilised seisukohad muutsid 19. sajandi kunstiga tegelemise perspektiivituks⁴⁰⁴, mis võis olla Voldemar Vaga doktoridissertatsiooni kaitsmata jäämise peapõhjus Moskvast NSVL Kunstide Akadeemia juures. Stalini isikukultuse aastatel juurdunud tauniv hoiak baltisaksa kunsti suhtes jäi aastateks püsima. Eesti kunstielus tuli vaenulikud nähtused hukka mõista ja sotsialistliku realismi arenguteelt kõrvaldada.⁴⁰⁵ Mõisted „natsionalism“, „formalism“ ja „kosmopolitism“ püsisid parteiliste häälekandjate Eesti Bolševik, Viisnurk, Sirp ja Vasar kriitika objektina. Sovetiseerimisprotsessi ideoloogilisi vaheetappe kujundasid ÜK(b)P Keskkomitee 1946. aasta otsused ajalehtede Zvezda ja Leningrad kohta, NLKP Keskkomitee 1948. aasta 10. veebruari otsus „Muradeli ooperi „Suur sõprus“ kohta“ ja EK(b)P Keskkomitee 8. pleenum 1950. aasta märtsis. Nikolai Karotamme sõnastatud ajalookirjutamise põhimõtteid oli asutud juba rakendama Eesti-Vene ajaloo (1946–1947) ja Eesti NSV ajaloo (1952) koostamisel.

Rossii i Shvedskogo gosudarstva v XVII v. [Economic Relations between Russia and the Swedish State in the Seventeenth Century], St Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1998. 320 pp. Hardcover. – Journal of Baltic Studies 2001, vol. 32, no. 2, lk. 193–196.

⁴⁰¹ Anti Selart on nimetanud Loode-Vene ja Skandinaavia maade ajaloo uurija Igor Šaskolski Vene patriootilise suuna esindajaks. Venemaa vaenulikkude suhtumist Liivimaa ajaloosse on peetud uusaegse historiograafia kujunemise üheks põhiteguriks: Anti Selart, Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, lk. 15 ja 269.

⁴⁰² Anti Selart, Vene ike ja muistne priius. Eesti-Vene suhete historiograafiast, lk. 98–100.

⁴⁰³ Baltisaksa kunsti apoloogeediksid peetud Julius Genss oli nõukogude perioodil seisukohal, et 1940. aastate II poolel ja 1950. aastate alguses ei suhtunud baltisaksa kunstist kirjutamisesse hästi. Suhtumine baltisakslastesse oli olnud halb ka Eesti Vabariigi ja Saksa okupatsiooni perioodil: Leo Gens, J. Genss 19. sajandi baltisaksa uurijana. – Kunstist ja kunstielust Eestis 19. sajandil. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1988, lk. 61–71.

⁴⁰⁴ Samas.

⁴⁰⁵ Richard Sagrits, Kodanliku päranduse põhjalik ümberhindamine.

Eesti kunstiajaloolaste tegevusprogrammina oli ette nähtud koostöö nõukogude ajaloolastega üleliidulistel teadusessioonidel ja üleliiduliste publikatsioonide koostamise kaudu. Eesti arhitektuuri ajaloo kirjutamine, mida alustati 1950. aastate alguses ENSV Teaduste Akadeemias,⁴⁰⁶ oli vihje mõningasele selgumisele kultuurikliimas koos lootusega, et kujunev kunstielusituatsioon võib hakata toetama Voldemar Vaga uut uurimisuunda.

Kunstiajaloo professor oli püüdnud sõjajärgsel kümnendil lähenevat loometöö kriisi igapidi vältida: kirjutanud ajakirjanduses, pidanud pealesurutud temaatilisi ettekandeid ja loenguid, loobunud Eesti kunstiajaloo kirjutamisest. Saanud teadlikuks senise uurimisteema mõttetusest, langetas Voldemar Vaga uue uurimisorientatsiooni valikul otsuse keskaja arhitektuuri kasuks. Enne 1940. aastat oli Tartu ülikooli kunstiajaloolaste koolkonna (Tor Helge Kjellin, Sten Ingvar Karling, Armin Tuulse) peatähelepanu püsinud Eesti vanemal kunstil. Professor pidi arvestama asjaoluga, et varasemaid uurimistraditsioone jätkates tuli järgida nõukogude ajalookirjutuse ettekirjutusi.

Stalini isikukultuse aastate ümberhindamiste, ideoloogiliste ja meetodiliste ümberorienteerumiste taustal tõstatub küsimus, kuidas lahendas Voldemar Vaga Nõukogude okupatsiooni alguskümnendil tekkinud marksistliku ja stiiliajaloolise käsitluse vahelise probleemi.

Töötades kateedri- ja sektorijuhatajana vastutavatel ametikohtadel ning minnes kaasa Hans Kruusi juhitud ajalookirjutusega, jäid „kodanlikuks natsionalistiks“ tembeldatud kunstiajaloolasel täitmata nõukogude ajalooteaduse poolt esitatud põhilised nõuded – koostada marksistlik-leninliku kontseptsiooniga dissertatsioon ja kirjutada sotsialistliku realismi aspektist nähtud kunstikriitikat.

Voldemar Vaga oli sunnitud tegema teadustöö kriisi lahendamiseks ja sotsiaalse kronfontatsiooni leevendamiseks teatud järeleandmisi: 1) populariseerima Vene ja nõukogude kunsti ajakirjanduses ja loengutel; 2) uurima Eesti-Vene kunstikontakte; 3) esinema Nõukogude Eesti avalikkuse ees enesekriitika vales ajalookirjutusest; 4) loobuma marksismi seisukohalt valesti valitud uurimisobjektist. Uue uurimissuuna leidmine lahendas 1947.–1949. aastate mentaalset kriisi osaliselt. Kõrvalejäämine kunstikriitika kirjutamisest ja loobumine nõukogude ajalooteaduse pakutud marksistlikust käsitlusest viitavad kunstiajaloolase sisemisele kompromissitusele. Voldemar Vaga karjäär oli kujunenud Stalini isikukultuse aastatel (1944–1946 Tartu Riikliku Ülikooli kunsti ajaloo kateedri juhataja ja dotsent, 1946 professor, 1947–1950 ENSV TA Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektori juhataja, 1950. aastal NSV Liidu ajaloo kateedri kunstiajaloo professor) paljuski tänu erialase kaadri vähesusele. Pärast sõda olid ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas tööle asunud Hans Kruus, Peeter Tarvel, Harri Moora, Richard Kleis, Rudolf Kenkmaa ja teised, kellest enamik kaasati Eesti ajaloo kirjutamisse. Voldemar Vaga elukäik kujunes eelnimetatutest erinevaks. Endise kunstiajaloo kabineti uurija kaasaminek Stalini isikukultuse aastate ümberkorraldustega ei ole võrreldav ka ülikooli vene keele ja kirjanduse kabineti juhataja, slaavi ja balti filoloogia dotsendi Valmar Adamsi

---

⁴⁰⁶ Mari Nõmmela, A. Tuulse ja V. Vaga kirjavahetus, lk. 129–132.

käekäiguga, kelle elust ei puudu arreteerimised ja ülikoolist vallandamisid.⁴⁰⁷ Mõlemad õppejõud olid sattunud 1950. aastal repressioonide alla. Voldemar Vaga jätkas tööd NSV Liidu ajaloo kateedris poole koormusega, Valmar Adamsi viis vajadus süsteemiga adapteeruda „tegevteolisuseni“⁴⁰⁸.

---

⁴⁰⁷ Veidemann, Rein. Kohandumise kool. Valmar Adamsi juhtum, lk. 40–54.

⁴⁰⁸ Samas, lk. 46.

4. KOHANDUMINE NÕUKOGUDE AJALOOTEADUSEGA: UURIMISMETOODIKA OTSINGUIL 1950–1964

Stalini isikukultuse aastate kulminatsioonis jõudis Voldemar Vaga selgusele, et ta varasemad uurimistööd ja käsitlusaspektid ei sobi kokku marksistlik-leninliku ajalookirjutusega. Nõukogude okupatsiooni algusaastate kollaboratsioon ja väline lojaalsus kaasaminekul sotsiaalsete ümberkorraldustega ei olnud teda päästnud süüdistustest formalismis ja kosmopolitismis, sunnitud loobumisest uurimistööst ja elatusvahenditest ilmajäämisest. 1947. aastal NSV Liidu Kõrgharidusministeeriumi otsusega Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedri juhatajale kinnitatud, samas professori ametikohale mittevastav kunstiteaduste kandidaadi kraad⁴⁰⁹ võis mõjutada kateedri edaspidist käekäiku.⁴¹⁰ Voldemar Vaga soovimatust käsitleda uurimistöös 18.–19. sajandi kunsti revolutsioonilis-demokraatliku liikumise kontekstis võis tõlgendada ka töö- ja ametialase sobimatusena.

1953. aastast peale alanud stalinliku süsteemi nõrgenemine viis ühiskonnaelu mõningase liberaliseerumiseni, mida kinnitati Moskvas toimunud parteikongressidel. 1956. aasta NLKP XX kongressil oli Keskkomitee I sekretäriks saanud ja hiljem NSVL Ministrite Nõukogu esimehe ametikoha vastu võtnud Nikolai Hruštšov esinenud ettekandega „Isikukultusest ja selle tagajärgedest“. 1959. aastal toimunud NLKP XXI kongress tegi kokkuvõtte seitseaastaku raamides toimunud sotsialismi ülesehitusest Nõukogude Liidus⁴¹¹ ja deklareeris teatud arengulisi muutusi suurriigi majandusel. Kui NLKP Keskkomitees alanud kaadri vahetused haarasid üleliiduliselt kõiki juhtivaid keskasutusi, siis Eestis jäid neil aastail EKP Stalini-meelsed tippjuhid samaks.

Tagasivaates on Eesti kultuurielu iseloomustamisel nimetatud esimeste liberaliseerumise märkidena 1954. aastal toimunud diskussiooni Eesti kirjanduse ajaloo õpikute koostamise üle ja mõttevahetust Tallinna arhitektuuri üle.⁴¹² Eesti kirjandusteaduse arengus peeti murranguliseks 1958. aastat⁴¹³ ning eemaldumist stalinistlikust vulgariseeritud kirjandusteadusest, mis tähendas loobumist mustvalgetest skeemidest, ideoloogia mõju vähendamist ja suuremat vabadust

---

⁴⁰⁹ 26. aprillil 1946 otsustati Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Nõukogu koosolekul salajasel hääletusel kinnitada Voldemar Vagale filosoofia magistri asemel kunstiteaduste kandidaadi kraad: TÜA, n. 134, s. 195, l. 69.

⁴¹⁰ Pärast kunstiajaloo kateedri ühendamist NSV Liidu ajaloo kateedriga kinnitas rektor Alfred Koort Voldemar Vaga 20. oktoobril 1950 uue käskkirjaga tööle NSV Liidu ajaloo kateedri professoriks. Samal ajal jõudis Moskvast kohale kateedrijuhataja ametist vabastamise teatis: TÜA, n. 134, s. 195, l. 94.

⁴¹¹ NLKP XXII kongressil 1961 kinnitati kommunismi ehitamise tegevusprogramm: Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, lk. 610–611.

⁴¹² Olaf Kuuli, Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikat aastail 1953–1969, lk. 40.

⁴¹³ Tiit Hennoste, Hüpped modernismi poole II... Stalinistlik aeg I: institutsioonid, inimesed ja ideoloogia, lk. 92.

uurijatele meetodite valikus.⁴¹⁴ Loominguliste liitude kaudu kultuuritegevuse eest vastutanud Kunstide Valitsuse asemele oli 1953. aastal asutatud Eesti NSV Kultuuriministeerium. Eesti NSV Kunstnike Liit suutis ministeeriumi kõrval võimu poolt lubatud piirides kohalikku kunstielu märkimisväärselt edendada. Kirjastuse ENSV Kunst ja kunstnike klubi asutamise ja žüriivabade näituste käivitamise kõrval on veel tähelepanuväärseks peetud kunstnike liidu noortekoondise algatatud noorte kunstnike näituse korraldamist 1959. aastal.⁴¹⁵

Pärast sõda asuti kunstiteadusliku uurimistööga tegelema Tallinnas ja Tartus. 1948. aastal oli see alanud Vabariiklikus Restaureerimisvalitsuses, 1944–1945 reorganiseeritud Tallinna ja Tartu kunstimuseumis, Tartu Riiklikus Ülikoolis ja ENSV Riiklikus Kunstiinstituudis, 1947–1950 ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis Tartus ning 1961. aastast Tallinnas.

1950. aastast peale hakkasid kunstiajaloolaste read täienema Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-osakonna lõpetanute näol. 1956. aastal vabanes osa Stalini isikukultuse aastail poliitiliste süüdistuste alusel vangis olnud ja Venemaale saadetud represseeritud, kellest paljud, teiste hulgas ka kunstiajaloolane Villem Raam, jätkasid erialast tööd. Mitmed ajaloolased jõudsid juhtivatele kohtadele, luues koostööpinnase Tartu Riikliku Ülikooli ajaloolaste ja ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi vahel.⁴¹⁶ Stalini isikukultuse aastail valitsenud seisukohtade revideerimisega jõuti Eesti kunsti ja ajaloo käsitlemisel pisut vabama ajaloosündmuste analüüsini. Uurimistööde temaatika laienemise kõrvalt korrigeeriti vähesel määral suhtumist kodanlikku kultuuripärandisse. Üldfilosoofiliste ja ideoloogiliste ettekirjutuste säilimine ühiskonna, kunsti ja kultuuri suhete küsimusteringis tähendas niinimetatud marksismi-leninismi nõuete püsivust ka (kunsti)ajalookirjutuses.

---

⁴¹⁴ Tiit Hennoste, Hüpped modernismi poole II... Stalinismist perestroikani III: 1960. aastate kirjandusteooriast. – Vikerkaar 2011, nr. 12, lk. 63.

⁴¹⁵ Rita Peirumaa, Hruštšovi aja „sula“ ning muudatused ENSV kunstipoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel, lk. 104.

⁴¹⁶ 1954. aastal asus ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituuti tööle 1951. aastal Tartu ülikooli lõpetanud Juhan Kahk, ajaloodoktor (1963) ja hilisem instituudi direktor (1968–1974). 1969–1974 töötas Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri juhatajana Tartu ülikooli lõpetanud Karl Siilivask, ajaloodoktor (1969) ja hilisem ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktor (1974–1983).

4. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonna õppejõud ja üliõpilased 1955. aastal. Foto erakogust.

NSV Liidu Teaduste Akadeemia alluvates liiduvabariikide teaduste akadeemiates juhinduti teadustöö korraldamisel üleliidulise rahvamajanduse plaanidest. Pärast sõda Tartus idanenud idee anda välja kolmeosaline „Eesti kunsti ajalugu“⁴¹⁷ oli ENSV Kunstide Valitsuses sumbunud. Selle asemel asuti Tallinnas Teaduste Akadeemia liinis Harald Armani juhtimisel koostama eesti arhitektuuri ajalugu.⁴¹⁸ Kaastöövõimalust pakuti ka ülikooli kunstiajaloo professorile Voldemar Vagale.

---

⁴¹⁷ ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektori juhatajal Voldemar Vagal oli tekkinud tööalane kontakt „Vene kunsti ajaloo“ peatoimetaja Igor Grabariga. Kunstiajaloo sektori tegevuskavale seati eeskujuks NSVL kunstiajaloo väljaandmine: Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja..., lk. 110–111; История русского искусства. Т. 1–12, 1954–1961.

⁴¹⁸ Harald Arman, Eesti arhitektuuri ajaloo koostamisest. – Sirp ja Vasar 1954, 30. juuli.

21. X. 1954 Vest

2

MARKMEID

käsikirja

"EESTI ARHITEKTUURI AVALUUG" I ja II osa

kõhta, mis kavandatakse avaldada ENSV Teaduste Akadeemia poolt teinud korrespondentide ja liikme H. Armani, Ederbergi, L. Gensi, Harri Moora, Karl Tihase, V. Vaga ja H. Üpruse koostanud 7-tomelise autorite kollektiivi

H. Arman, E. Ederberg, L. Gens, H. Moora, K. Tihase, V. Vaga ja H. Üprus. Koostanud koosast: I. Wagesenkonniku

kõrva shiitoad ja asulad (III at. e. m. a. - IX saj. m. a. f.)

II Arhitektuurifedalismi perioodil (varase per. periood, ped. rüütuus. ajajärgid p. XVII - XVIII-i alguseni, XVIII-i ja XIX-i. I. peat. III Arhitekt. kog. ismi per. II. p. IVosa Monograafide Eest. arhitektuur Reegulatsioonid Eestis lk. III - X = 8 lk.

Jedriest raskustest kaheldamist vältimiseks: lk. vi lõppplaanis pühend. ieldis, lk. vii, 7. real sõnal mainitakse "tõedat isest sohaloo Wage rahvustega" (põh. omne plaaniga alla kriipsutatud)

Lk. vii, 2. real sõnal "määratuse" kolme raskusest arhitekt. laadist, mis - mõistustest, teadlikult on võetud mille mõeld. 30 arhitekti

ORGANISANDLIKUD KÕRRA EHTISED JA ASUJAD

(III at. e. m. a. - IX saj. m. a. f.) lk. 2-7 = (6 lk.)

Lk. 5, 2. real alst: "tõekirjaga jooned" pro hooned"

ARHITEKTUUR FÉDALISMI PERIOODIL

Reegulatsioonid lk. 8-14 = 6 1/2; lk. 8 - ~~14~~ =

Lk. 8, 1. lõpu lõppplaanis Reegulatsioonid ja "ning teiste kaheldamata" aladega

kirandus, samuti kultuuri loomise Eestis

"jedriest raskustest"

VARASE FÉDALISMI ARHITEKTUUR X - XII saj. lk. 15-20 =

Lk. 12: "Roozi kolonisaatorid" 6 lk.

5. Dotsent Rudolf Kenkmaa üleskirjutustest 1954.aastal nähtub, et algselt kaheköitelisena planeeritud üldteose autoriteks olid Harald Arman, Ernst Ederberg, Leo Gens, Harri Moora, Karl Tihase, Voldemar Vaga ja Helmi Üprus.⁴¹⁹

⁴¹⁹ TLA. F. R-285, n. 1, s.178, l. 2.

1940. aastate lõpul oli Voldemar Vaga seadnud eesmärgiks kirjutada uus doktoridissertatsioon. Juunis 1950 töötas ta Tallinnas arhiivis, korjates väitekirja jaoks materjale.⁴²⁰ Uus uurimisorientatsioon tõi esimesed kaastööd – keskaja arhitektuuri ülevaate kirjutamise raamatule „Eesti arhitektuuri ajalugu“ ja ettepaneku koostada Eesti ja Läti arhitektuuri peatükid Moskvast välja antavale kaheosalisele teosele „Всеобщая история архитектуры“.⁴²¹ Kaastööde käsi kirjad valmisid lähestikusel ajal.⁴²² Moskvast planeeritud üldteose trükk ilmumine võttis aastaid aega. Samuti lükkus edasi ENSV Teaduste Akadeemia poolt 1957. aastaks planeeritud „Eesti arhitektuuri ajaloo“ ilmumine⁴²³ (Vt. ill. 6).

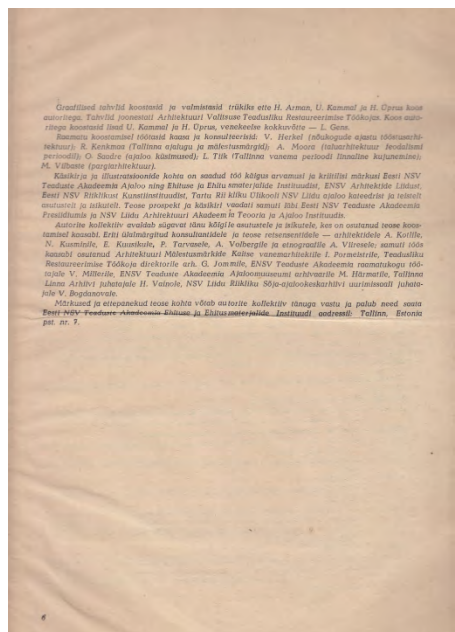
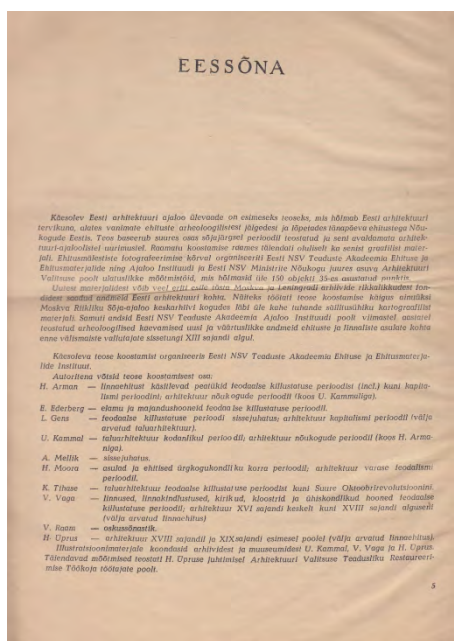
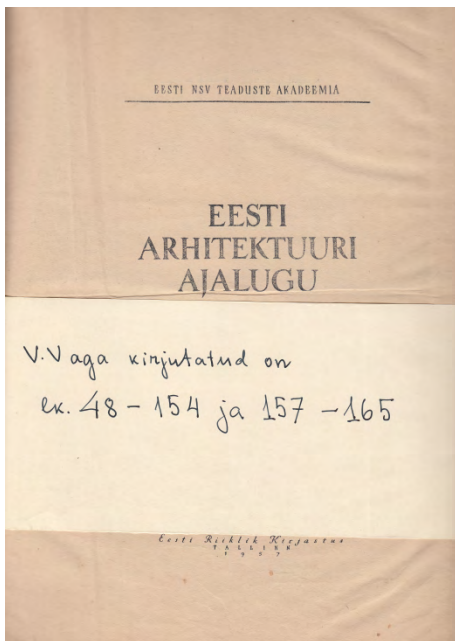
---

⁴²⁰ EAA F. R-271, n. 2, s. 708, l. 4.

⁴²¹ Kõnesolevail aastail NSV Liidu Teaduste Akadeemia Kunstiajaloo Instituudi arhitektuuriajaloo osakonna juhatajana töötanud professor Boriss Mihhailovi ettepanekul kirjutas Voldemar Vaga 1957.–1958. aastal üleliidulistele kõrgkoolidele planeeritavasse arhitektuuriajaloo üldteosesse Läti ja Eesti arhitektuuri peatükid. Nagu 1963. aastal trükivalgust näinud raamatust nähtub, oli usaldatud eesti kunstiajaloolasele Eesti, Läti, Leedu arhitektuuri peatüki lõppsõna ja eesti arhitektuuri ülevaate koostamine: Вольдемар Вага, Архитектура Эстонии [Архитектура прибалтийских народов X–XIX веков]. – Всеобщая история архитектуры. Том II. Академия строительства и архитектуры СССР. Институт теории и истории архитектуры и строительной техники. Москва: Госстройиздат, 1963, lk. 375–384, 396; V. Vaga hilisem kaastöö Eesti arhitektuurist 17. sajandist 19. sajandi keskpaigani kuulub 12-osalise üldise arhitektuuriajaloo hulka: Вольдемар Вага, Архитектура Эстонии (от XVII до первой половины XIX века). – Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том VII. Западная Европа и Латинская Америка, XVII – первая половина XIX вв. Москва: Издательство литературы по строительству, 1969, lk. 487–493.

⁴²² Mari Nõmmela, A. Tuulse ja V. Vaga kirjavahetus, lk. 260.

⁴²³ 1957. aasta „Eesti Arhitektuuri Ajaloole“ on Voldemar Vaga kirjutanud peatükid „Linnakindlustused“, „Linnused“, „Kirikud ja kloostrid“, „Ühiskondlikud hooned“, „Linnaelamud ja majandushooned“, „Ehitismälestised XV sajandi keskelt kuni XVII sajandi keskpaigani“, „Ehitismälestised XVII sajandi keskpaigast kuni XVIII sajandini“, lk. 48–154 ja 157–165 (erakogu).

6. „Eesti Arhitektuuri Ajalugu“ (1957). Separaat. Tiitellehe jurde kinnitatud Voldemar Vaga märkus annab aluse arvata, et köidetud veerud olid mõeldud esitamiseks NSV Liidu Teaduste Akadeemia Kunstiajaloo Instituudile. (Erakogu).

4.1. Teemavahetus ja diskussioonid teadustöö metodoloogias küsimuses

1950. aastate alguses küpsenud uus uurimisteema ja kümnendi teisel poolel ilmuma hakanud kaastööd arhitektuuriajaloo Eestis⁴²⁴ ja üleliiduliselt⁴²⁵ ilmuvatele väljaannetele kinnitavad Voldemar Vaga tähelepanu pöördumist 18.–19. sajandi kunstilt keskaja arhitektuurile.

Säilinud käsikirjade ja publikatsioonide erinevustest nähtub, et üldteoste toimetuskolleegiumide liikmete arvamused ei pruukinud alati ühtida Voldemar Vaga seisukohtadega ühe või teise ajajärgu ajalookäsitluse kohta. Samuti on alust arvata, et osa Moskvasse saadetud üleliidulistes publikatsioonides avaldamiseks mõeldud kaastöid trükki ei jõudnudki.⁴²⁶ Käsikirju võidi kasutada nõukogude autorite koguteostes ühe ja teise peatüki alusmaterjaliks või publitseeriti redigeeritult kaastööautori nime nimetamata,⁴²⁷ mis on põhjus Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuse käsitlemisel piirduda vaid tema doktoridissertatsiooni käsikirjade fragmentidega ja kahe autoreferaadiga.⁴²⁸

⁴²⁴ Voldemar Vaga, Ehitusmälestised ja monumendid, lk. 31–38; Voldemar Vaga, Kuressaare linnus. ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Arhitektuuri Valitsus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.

⁴²⁵ Вольдемар Вага, Искусство народов Латвии и Эстонии XIII–XVI вв. (lk. 112–117); Искусство Латвии и Эстонии XVI и XVII вв. (lk. 158–161); Искусство Латвии и Эстонии 1710–1780 гг. (lk. 201–202); Искусство Латвии и Эстонии в первой половине XIX в. (koos Leo Gensiga, lk. 248–251). – Очерки истории искусства народов СССР. План-проспект. I–VIII. Искусство народов СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1960. Lisaks kaastöödele „Всеобщая история архитектуры“ (Москва, I 1958, II 1963) ja „Всеобщая история архитектуры в 12 томах“ (Москва, 1944–1977) osales ta viimase üldteose redaktsioonikomisjoni töös.

⁴²⁶ Töötades 1957. aastast peale kohakaasluse korras NSVL Kunstide Akadeemia Kunstiajaloo ja -teooria Teadusliku Uurimise Instituudi juures, kirjutas V. Vaga kaastöid üleliiduliselt ilmuvatele teatmeteostele: Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 131.

⁴²⁷ Нт. История искусства народов СССР в 9-ти томах. Академия художеств СССР, Научно-исследовательский институт теории и истории изобразительных искусств. Москва: Изобразительное искусство, 1971–1984.

⁴²⁸ Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. Академия Наук СССР, Институт истории искусств. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Москва, 1957; Вольдемар Вага, Средневековая архитектура Эстонии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Научный консультант доктор архитектуры, профессор В. И. Пилявский. Ленинград: Министерство культуры РСФСР Ордена Трудового Красного Знамени Институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина, 1964; Вольдемар Вага, Средневековая архитектура Эстонии. Диссертация на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Научной консультант доктор архитектуры, профессор В. И. Пилявский. Тартуский Государственный Университет. Ленинградский Инженерно-Строительный Институт. Tartu, 1964. Käsikirjade fragmendid: EAA, F. 5358 ja erakogus.

27. detsembril 1955 arutati Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekul professori uut väitekirja „Gootika arengu põhietapid Eestis“. Uurimus lubati doktoritööna kaitsmisele.⁴²⁹ Voldemar Vaga asus käsikirja vene keelde tõlkima, pidades plaani kaitsta teadustöö Moskvas NSV Liidu Teaduste Akadeemia Kunstiajaloo Instituudi nõukogu ees. Käsikirja retsenseerimisega tegelenud dotsent Rudolf Kenkmaa märkmetest⁴³⁰ nähtub, et Voldemar Vaga tutvustas doktoritöö teemat ka ülikoolis toimunud ajaloo sektsiooni koosolekul⁴³¹ (vt. ill. 9).

Keskaja arhitektuuri valimist dissertatsiooni teemaks saab Voldemar Vaga puhul seostada pärast sõda ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektori tegevusega.⁴³² Märtsis 1950 sektori likvideerimise ajal kuulsid Tallinna üle antud varade hulka ka sektorijuhataja käsikirjad „История архитектуры Эстонии“ ja „Tallinna kiriklik arhitektuur. Oleviste kirik. Niguliste kirik“.⁴³³ Teiselt poolt oli Voldemar Vaga seisnud 1944. aasta sügisest peale ülikoolis olukorra ees, kus koos kunstikabineti varade kokku korjamisega ja õppetöö ümberkorraldamisega⁴³⁴ tuli jätkata varasemate kunstiajaloolaste poolelijäänud uurimissuundi, kuigi samal ajal püsis päevakorras kateedri likvideerimine.

1940. aastate künnisel oli Voldemar Vaga monograafias „Eesti kunst“ küsinud, mil määral oli keskajal levinud basiilika ja mil määral kodakirik tüüp.⁴³⁵ Varem oli selle küsimusega tegelnud professor Tor Helge Kjellin, uurimisteemat laiendanud veelgi professor Sten Ingvar Karling, kes pärast Rootsi siirdumist avaldas monograafia Riia toomkirikust ja selle mõjudest.⁴³⁶ Voldemar Vaga sai keskaja arhitektuuri uurimisel toetuda ülikooli kunstiajaloo kabineti materjalidele, mis olid sõjas säilinud.

Uurimissuuna peatähelepanu püsis kirikuarhitektuuril, kuigi valitud teema nõudis ka kindlusarhitektuuri kirjeldamist. Uurimiseesmärgis end kindlana tundnud kunstiajaloolasel näis aga 1950. aastatel puuduvat selgem ettekujutus ja kogemus marksistliku käsitlusega monograafia kirjutamisest. Stiiliajaloolane

---

⁴²⁹ TÜA, n. 134, s. 195, l. 104.

⁴³⁰ Rudolf Kenkmaa (1898–1975) – 1946 ajalookandidaat; 1945–1957 Tartu Riikliku Ülikooli Eesti ajaloo ja NSV Liidu ajaloo dotsent; 1957–1963 ENSV TA Ajaloo Instituudi vanemteadur; Universitas Tartuensis 1963–2007, lk. 626.

⁴³¹ TLA, F. R-285, n. 1. s. 203, l. 1–10.

⁴³² Juba 1947. aastal töötas V. Vaga Tallinna Linnaarhiivis teemal „Tallinna ehitusmälestised“. 1954. aastal on ta märkinud uurimiseesmärgiks väitekirja koostamise: TLA, F. R-27. 2.210, l. 2 ja 5.

⁴³³ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 105.

⁴³⁴ 1944–1948 töötas Eesti ja üldise kunstiajaloo kateedris assistendina Niina Raid, 1945–1950 kateedri laborandina Heini Paas, kelle ülesandeks oli kunstiajaloo kabineti kogudega tegelemine.

⁴³⁵ Voldemar Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini, lk. 8–9.

⁴³⁶ Sten Karling, Riga domkyrka och mästaren från Köln. Ett bidrag till Baltikums äldsta konsthistoria. – Konsthistorisk tidskrift 1942, nr. 11, lk. 23–39.

võis doktoritöö struktuuri visandada ajalooliste etappidena, kavandada stiiliajaloolise dispositsiooni kronoloogiliselt järjestatuna, planeerida baltisaksa ja Skandinaavia ajaloolaste vaheliste vaidlusküsimuste lahendamist ja nii edasi. Üheks käsitlusaspektiks sai olla allikakriitiline suhtumine sel teemal varem kirjutatusse. Samas pidi 1940. aastatel marksismi-leninismi õhtuülikooli kursuse läbinud professor teadma, et Stalini isikukultuse lõppemisega ei olnud nõukogude võimu doktriin veel lõppenud. Sovetiseerimise uus arengujärk tõi marksistlikku ajalookirjutusse uued arengud. Marksismi-leninismi komponente – dialektilist ja ajaloolist materialismi, poliitilist ökonomiat ja teaduslikku kommunismi tõlgendati jätkuvalt edasi. 1950.–1960. aastate sotsiaalset kliimat kujundama hakanud kultuurirevolutsiooni idee tähendas reaalses elus kapitalistlikust ühiskonnast kõrgemal astmel oleva sotsialistliku ja kommunistliku kultuuriideoloogia lauspropaganda algust.⁴³⁷

Doktoridissertatsiooni „Gootika arengu põhietapid Eestis“ kaitsmiseks oli põhimõttelise nõusoleku andnud professor Boriss Mihhailov Moskvast.⁴³⁸

11. mail 1957 NSV Liidu Teaduste Akadeemia Kunstiajaloo Instituudist Voldemar Vagale Tartusse saabunud kiri teatas aga dissertatsiooni kaitsmisega seotud uutest asjaoludest: VAK-i uus koosseis oli seadnud üleliiduliselt kaitsmisele tulevatele väitekirjadele täiendavaid nõudmisi. Nõukogude teaduskraadi taotlemisel tuli esitada lisaks köidetud käsikirjale veel seitsme autoripoo mahu erialane publikatsioon. Voldemar Vaga uurimus „Gootika arengu põhietapid Eestis“ jäi 1957. aastal Moskvast NSVL Teaduste Akadeemia Kunstiajaloo Instituudi juures kaitsmata, takistavaks asjaoluks puuduv publikatsioon. Teiseks teguriks võis saada teadustöö meetodi küsimus. Marksistlik metodoloogia eeldas ajalookirjutajalt marksistlikku käsitlust – lähenemisaspekte, kirjutusviisi, maailmavaatelisi põhimõtteid ja hinnanguid.⁴³⁹

Nõukogude Liidu ja Eesti kultuuripoliitilistes situatsioonides halvasti orienteerunud Voldemar Vaga vajas aega uute ettekirjutustega harjumiseks. Tema algselt planeeritud uurimistöö hakkas üha enam sõltuma teadustöövälisest ideoloogilistest ja kultuuripoliitilistest faktoritest. Stalini isikukultuse aastad olid küll andnud uurijale suhetes nõukogude keskkonnaga teatud kogemused, sealhulgas valmiduse olukorda tajuda, hinnata ning sellest tulenevalt käituda, kuid puudu jäi ilmselt soovist kirjutada marksistlikus mustris keskaja arhitektuuri ajalugu. Ühelt Moskva-komandeeringu päevilt abikaasale saadetud dateerimata

⁴³⁷ Kultuurirevolutsioonis nähti sotsialistlikule revolutsioonile omast seaduspärasust, mis oli tekkinud vajadusest lühikese aja jooksul kogu rahvaharidus ümber korraldada, teha kultuurisaavutused rahvale kättesaadavaks, kasvatada sotsialistlikku intelligentsikaadrit, kujundada uut sotsialistlikku kultuuri jne.: Filosoofia leksikon, lk. 230.

⁴³⁸ TÕA, n. 134, s. 195, l. 107–108. Boriss Mihhailovi retsensioonist „Замечания к автореферату диссертации В. Я. Вара“ (12. aprill 1957) selgub, et arhitektuuri ajaloolane on soovitanud Voldemar Vagale autoreferaadi teksti veel täiendada. 1957. aastal Tartus trükitud autoreferaat sisaldas professor Boriss Mihhailovi ääremärkuste põhjal tehtud täiendusi.

⁴³⁹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu, lk. 633–649.

kirjas on Voldemar Vaga kirjeldanud kohtumist Mihhail Alpatoviga: *[soovitas] kategooriliselt mitte nii kirjutada, nagu ma algasin, see on täiesti lootusetu asi [---]. Rääkis ühest teisest süsteemist, mida ma vist peaksin rakendama, muidugi kole vastumeelselt.*⁴⁴⁰ Kuigi Voldemar Vaga ja Mihhail Alpatovi hilisemate kõneluste kohta puuduvad andmed, on tõenäoline, et eesti kunstiajaloolase kontaktid tuntud nõukogude historiograafia sel teemal jätkusid. Laia uurimisdiapasooniga Mihhail Alpatov oli oma akadeemilist karjääri alustanud enne sõda medievistina Moskva Riiklikus Ülikoolis.⁴⁴¹

Liivimaa keskaja ehituskunsti uurimusele marksistlikku struktuuri otsides oli Voldemar Vaga 1957. aastal sõnastanud dissertatsiooni eesmärgiks Eesti gooti arhitektuuri arenguetappide käsitlemise seoses maa ühiskondlik-poliitilise eluga, sooviga selgitada gootika sidemed lähemal ja kaugemal olevate naabermaadega.⁴⁴² Nõukogude ajalooteaduse hinnangul jäi aga stiiliajaloolise dispoitsiooniga gootikauurimus ajaloolise materialismi aspektist vähe käsitletuks ning skemaatiliseks. Lisaks oli käsikirjaga tutvunud arhitektuuriajaloolane Boriss Mihhailov leidnud, et Voldemar Vagal tulnuks Skandinaavia-maade mõjude esiletoomise asemel enam tähelepanu pöörata Eesti ja Venemaa ajaloolistele kontaktidele. NSVL Teaduste Akadeemia ajaloo ja kunstiajaloo instituudi seisukoht taandus ametlikuks hinnanguks – Baltimaade keskaja arhitektuuri käsitluses pole piisava järjekindlusega järgitud marksistlik-leninlikku metodoloogiat.

Voldemar Vagal tähelepanu oli seni püsinud gootika arengujärkudel, ehitusviisidel ja stiiliküsimustel. Nüüdsest peale tuli asuda tegelema laiemate küsimustega, Liivimaa ehituspoliitika ja sotsiaalse keskkonnaga. 1957. aasta käsikirja sissejuhatastest nähtub, et autor ei olnud järginud 13.–14. sajandi Liivimaa ajaloo kirjeldamisel Eesti NSV ajaloo (1952) välja pakutud marksistlikke rekonstruktsioone.⁴⁴³ Moskvast oodati tema teadustööl marksistlikku kinnitust Vene ja Baltimaade rahvaste võitlusele Saksa ja Skandinaavia rööv vallutajate vastu, feodaalsest killunemise protsessist, ristsõdadest ja muust. Keskaja ehitusloog ja kultuurinähtuste kõrval olid esmatähtsad poliitilised ja sotsiaal-majanduslikud tegurid.

---

⁴⁴⁰ Kiri on kirjutatud tõenäoliselt ajavahemikus 1953–1956 (erakogu).

⁴⁴¹ Mihhail Alpatov (1903–1980) – Nõukogude ajalookirjutuse metoodik, Vene ja üldajaloo historiograaf, tegeles 1937–1940 keskaja historiograafiaga, kandidaaditöö „Poliitilised ideed 19. sajandi Prantsuse kodanlikus historiograafias“ (1947), ajalooteaduste doktor (1951). M. Alpatov töötas NSVL Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi vanemteadurina ja assisteeris „Большая советская энциклопедия“ väljaandmist: Владимир Дунаевский, М. А. Алпатов (1903–1980). – История и историки. Историкографический ежегодник 1979. Москва, 1982, lk. 400–405.

⁴⁴² Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии I, lk. 3 (erakogu).

⁴⁴³ Samas, lk. 25–58.

Lisaks hinnangulisele suhtumisele minevikunähtustesse, nagu baltisaksa ajalugu, kultuuri ja historiograafiasse,⁴⁴⁴ tulnuks Voldemar Vagal arvestada nõukogude ajalookirjutuses kinnistunud tavaga vaadata mööda teatud teemadest, juhul kui kontekst puudutas katoliku ja luterliku kiriku ajalugu⁴⁴⁵ või vastasseisu õigeusu kirikuga. Vene historiograafias püsis traditsioon tõestada õigeusu kiriku prioriteeti Baltikumi ristiusustamisel.⁴⁴⁶

Eesti kunstiajaloolasel tuli jätkata gootikauurimuse kohandamist nõukogude ajalookontseptsioonile vastavaks. Pikaleveniv dialoog Eesti arhitektuuriajaloo kirjutamise küsimustes jätkus.

Järgmistel aastatel on Voldemar Vaga täpsustanud ehitismälestiste kaupa basiilika ja kodakiriku tüübistikku, hinnanud ümber varasemate uurijate seisukohti ja jõudnud kokkuvõtivate järeldusteni, mis ilmusid 1960. aastal Tartu Riikliku Ülikooli toimetistes kahe uurimusena.⁴⁴⁷

1961. aastal valminud uus versioon käsikirjast (550 lk. koos 464 foto ja illustratsiooniga) oli põhjalik. Päevakorda tõusis küsimus selle avaldamisest Tartu Riikliku Ülikooli toimetistes. 1961. aasta novembris on nõukogude arhitektuuriajaloolased Vladimir Piljavski ja Boriss Mihhailov kirjutanud Voldemar Vaga monograafiale „Готическая архитектура Эстонии“ („Gooti arhitektuur Eestis“) retsensioonid Tartu Riikliku Ülikooli jaoks.⁴⁴⁸ Mõlemad ajaloolased jagasid tehtud tööle tunnustust, lisades metoodilisi soovitusi.

1961. aastal oli professor Vladimir Piljavski⁴⁴⁹ seisukohal, et keskaja arhitektuuri käsitlemine on probleemne, sest lisaks restaureerimisel ja uurimisel pooleliolevatele objektidele on varasem kodanlik ajalooteadus seni vaadelnud keskaega, sealhulgas gooti arhitektuuri kui Lääne-Euroopa kunsti avaldust, mitte aga kohaliku ehitustegevuse tulemust Baltikumis. Sellest lähtuvalt tuleks Voldemar Vagal ajalookirjutuse idoloogilist platvormi muuta, mis tähendas töö eesmärkide kontseptuaalselt muutmist. Professor Vladimir Piljavski soovitas uurimust alustada sakraalarhitektuuri vaatlemise asemel profaanarhitektuuriga, andes sellele domineeriva kooha. Veel on soovitatud täiendada käsikirja sisse-

⁴⁴⁴ 1970. aastal on Mart-Ivo Eller selliseid suundi nimetanud Nõukogude Eesti kunsti ajaloo historiograafias vulgaarsotsioloogiliseks lähenemiseks: Mart Eller, Kunstiajaloo uurimine. – Leninlik etapp eesti ajalooteaduses, lk. 268.

⁴⁴⁵ Stalini isikukultuse ajal ilmunud varakeskaja kultuuri käsitluse näiteks on Нина Сидорова, Очерки по истории ранней городской культуры во Франции: (к вопросу о реакционной роли католической церкви в развитии средневековой культуры). Москва: Издательство АН СССР, 1953.

⁴⁴⁶ Anti Selart, Vene ike ja muistne priius. Eesti-Vene suhete historiograafiast, lk. 99.

⁴⁴⁷ Вольдемар Вага, Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 86. Tartu, 1960; Voldemar Vaga, Tallinna keskaegne elamu. – Eesti NSV ajaloo küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 87. Tartu, 1960, lk. 41–88.

⁴⁴⁸ Mari Nõmmela, Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajaloo Voldemar Vaga näitel, lk. 201–202.

⁴⁴⁹ Vladimir Piljavski (1919–1984) – arhitekt, restauraator, arhitektuuridoktor, arhitektuuriajaloo kateedri professor Leningradi Ehitusinseneride Instituudis.

juhatust ülevaatega romaani kunstist ja panna monograafiale pealkirjaks „Keskaja arhitektuur Eestis“. Viimane kajastaks täpsemalt teadustöö sisu, tõstes esile ühtlasi selle väärtuse – tegemist pole enam stiili, vaid epohhi kirjeldamise ja analüüsiga.

Professor Boriss Mihhailovi jagas seisukohta, et Voldemar Vaga valitud teema oli ajalooliselt mahukas ja klassivõitluse seisukohalt keeruline. Vaatamata väiksematele sisulistele puudustele väärarhiivimaterjalidele tuginev põhjalik monograafia kindlasti publitseerimist. Voldemar Vaga teadustöö positiivsete külgedena hindas Boriss Mihhailov eeskätt järeltõu, et Lääne-Euroopa stiiliperioodid, mis peegelduvad Baltikumi arhitektuuris, omandasid kohapealsetest looduslikest tingimustest, ehitusmaterjalidest, -meistritest ja muust sõltuvalt kohaliku eripära. Veel selgus uurimusest, et sakslaste koloniseeritud maal oli vanavene ehituskunstil (näiteks Tartu keskaegsete kindlustuste osas) suur ja eeskuju andev roll. Kolmandaks, 15.–16. sajandi alguse kindlusearhitektuuri käsitlusest nähtus, milliseid agressiivseid plaane oli Liivimaa Ordu pidanud ida suunas kindlustussüsteeme rekonstrueerides. See oli vastupidine kodanliku ajaloolase Armin Tuulse seni püsinud väidetele: tendentslikult omistas Tuulse agressiivsuse Novgorodile ja Pihkvale.⁴⁵⁰

Moskva professor on tõstnud esile uurimuse neid osi, mida ta hindas Voldemar Vaga monograafias teaduslike originaalkäsitlustena: 14. sajandi kirikuarhitektuuri ja Tartu Jaani kirikut, Tartu keskaegseid kindlustusi, 15.–16. sajandi alguse Tallinna keskaegseid elamuid, Tallinna koolkonna eripära puudutavad osad. Nõukogude arhitektuuriajaloolane on alla kriipsutanud seisukohta, kus Voldemar Vaga vastandus Sten Karlingile⁴⁵¹ – „Kölni meister“ pole Eestis kunagi töötanud. Boriss Mihhailov on teinud Valdimir Piljavskiga analoogse ettepaneku panna uurimusele uus pealkiri „Arhitektuur Eestis feodaalse killunemise perioodil 13. sajandi esimesest poolest 16. sajandi alguseni“.

Kokkuvõttes teenisid nõukogude ajaloolaste seisukohalt muutmist vajavad sisulised rõhuasetused marksistliku ajalookirjutuse eesmärgi. B. Mihhailovi ja V. Piljavski retsensioonid suunasid 1961. aastal Voldemar Vaga käsikirja veel kord ümber kirjutama.

Stiiliajaloolise uurimuse („Gooti arhitektuur Eestis“ 972 lk., 1961) ümberkirjutamine marksistliku käsitlusega doktoridissertatsiooniks („Eesti keskaja arhitektuur“ 613 lk., 1962–1964) nõudis professorilt ülikoolitöö kõrvalt aega kaks aastat. 17. septembril 1962 on Voldemar Vaga palunud Tartu Riiklikult Ülikoolilt ametlikku pöördumist Vene NFSV Leningradi Ehitusinseneride Instituudi poole, et ta kinnitatakse üheks aastaks kraaditaotlejaks arhitektuuriajaloo

⁴⁵⁰ Boriss Mihhailov oli mõelnud Armin Tuulse doktoridissertatsiooni publikatsiooni „Die Burgen in Estland und Lettland“. Dorpat: Dorpater Estnischer Verlag, 1942; Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 141–142.

⁴⁵¹ Sten Karling, Riga domkyrka och mästaren från Köln. Ett bidrag till Baltikums äldsta konsthistoriska. – Konsthistorisk tidskrift 1942, 11, lk. 23–39. Vt ka: Kaur Altoa, Rigaer Dom und Kölner Meister. – Sten Karling und Kunstgeschichte im Ostseeraum. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 6. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999, lk. 31–45.

kateedri juurde.⁴⁵² Voldemar Vagal oli selleks nõusolek instituudi kateedrijuhatajalt Nikolai Homutetskiilt olemas. Rektor Feodor Klement rahuldab professori kraaditaotlejaks kinnitamise palve.

4.2. Voldemar Vaga 1960. aastate artiklite retseptioonist

Pärast Stalini isikukultuse aastaid taastus Voldemar Vaga kirjavahetus Rootsis elavate Armin Tuulse ja Sten Karlingiga. Raudse eesriide taga töötava kunstiajaloolaseni hakkas jõudma erialast kirjandust. Baltisaksa ajaloo historiograafia põhjalik analüüs ning NSV Liidu Riiklikust Sõjaajaloo Keskarhiivist Moskvas ja Leningradi Ülikooli raamatukogu fondidest leitud materjalid lisasid täiendavaid andmeid Tallinna 15. sajandi elumajade ehitusviisi ja hiliskeskaja linnakindlustuste kohta Tartus ja Tallinnas.⁴⁵³ Arhiivinduslikku töösuunda esmalt tähtsaks pidanud Voldemar Vagale andsid ehitismälestiste inventeerimiste tulemused, millega ta oli tegeleenud 1922. aastast peale,⁴⁵⁴ põhjuse tõsta taas päevakorda küsimus basiilika levikualast Läti ja Eesti aladel. Vastupidiselt seni valitsenud Otto Freymuthi, Niels von Holsti ja Karl-Heinz Claseni seisukohtadele esitas Voldemar Vaga hüpoteesi basiilika domineerivast mõjust keskaja kirikuarhitektuuri geneesis. Liivimaa arhitektuuri süvenenud kunstiajaloolase teiseks teemaks oli hilisgootika perioodil Tallinnas levinud kaupmeheelamu tüüp, mille iseloomulikud jooned viitasid kohalike meistrite ehitustraditsioonidele. Mõlemast teemast – „Ruumivormi probleem Läti ja Eesti keskaegses arhitektuuris“⁴⁵⁵ ja „Tallinna keskaegne elamu“⁴⁵⁶ – ilmusid artiklid Tartu Riikliku Ülikooli toimetistes, äratades ajaloolaste hulgas laiemat tähelepanu. Ruumivormi probleem tekitas väljaspool Eestit poleemika,⁴⁵⁷ mis on põhjus tutvustada artiklite retseptiooni kokkuvõtvalt.

---

⁴⁵² TÜA, n. 134, s. 195, l. 176.

⁴⁵³ Voldemar Vaga kirjad abikaasale, 1955–1969 (erakogu).

⁴⁵⁴ Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 3.

⁴⁵⁵ Вольдемар Вага, Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 86. Tartu, 1960; Voldemar Vaga, Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands. Übersetzung. Tartu: Staatliche Universität Tartu, 1960.

⁴⁵⁶ Voldemar Vaga, Tallinna keskaegne elamu. – Eesti NSV ajaloo küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 87. Tartu, 1960, lk. 41–88; Voldemar Vaga, Das mittelalterliche Wohnhaus in Tallinn. Tartu: Staatliche Universität Tartu, 1961.

⁴⁵⁷ Voldemar Vaga ruumivormi artikli kohta ilmus pikemaid ja lühemaid arvamusi nagu näiteks allkirjata annotatsioon ajakirjas Jaunās grāmata 1960, nr. 10, lk. 43. 1961. aastal ilmusid arvustused Armin Tuulselt (Fornvänner), Boriss Mihhailovilt (Архитектура СССР), Olev Printsilt ja Villem Raamilt (Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised), Kurt Wilhelm-Kästnerilt (Hansische Geschichtsblätter); 1962. aastal Armin Tuulselt (Zeitschrift für Ostforschung); Hans Thümmelilt (Zeitschrift

Voldemar Vaga ruumivormi hüpoteesist ajendatud diskussioonis on olulisena välja toodud Armin Tuulse arvamus ajakirjas *Fornvännen*, Boriss Mihhailovi seisukohad ajakirjas *Архитектура СССР*, Kurt Wilhelm-Kästneri hinnang aastaraamatus „*Hansische Geschichtsblätter*“ ning Olev Printsi ja Villem Raami kriitika Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetistes. Viimane oli ainuke, millele kunstiajaloolane kirjutas 1. märtsil 1962 vastulause avaldamiseks ENSV TA toimetistes,⁴⁵⁸ see jäi aga ilmutamata. 1967. aastal on Voldemar Vaga artiklid ära märkinud veel Viini bibliograafiline väljaanne „*Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*“⁴⁵⁹.

Eesti kunstiajaloolase poolt tõstatatud küsimusele basiilika levikust Vana-Liivimaal omistasid uurijad erinevaid rõhuasetusi. Seni oli basilikaalse ruumivormiga pühakodade ehitamises Läti ja Eesti aladel eristatud kahte arengujärku, alates 13. sajandist ja hiliskeskajal. Voldemar Vaga seostas varasemate uurijate eeskujul Lõuna-Eesti telliskivikirikuid Riia basiilikatega, lähtudes nende põhiplaanist ja ehitusplastikast. Tunduvalt järjepidevam ja massilisem oli olnud keskajal Eesti aladel kohalikust ehitusmaterjalist kodakiriku tüüpi maakirikute ehitamine. Kirikute basiilikateks ümberehitamise protsess viitas veel muudele aspektidele kui pelgalt stiiliajalooline võrdlus Saksa gootikaga. Voldemar Vaga hüpotees basiilika suuremast osatähtsusest võrreldes kodakiriku levikuga võimaldas tal teha kaugeleulatuvaid järeldusi nagu Liivimaa keskaja arhitektuuri eripära ja iseseisvuse rõhutamine. Eesti kirikute ehituslugu tulenes paljus eri maade mõjudest, erinevate meistrite kogemustest ja traditsioonidest, mille kõrval V. Vaga pööras tähelepanu kohaliku tellijaskonna sotsiaalsele päritolule – saksa ja eesti rahvusest kirikukogudustele linnas ja maal.

Voldemar Vaga väitis, et kuna enne 1400. aastat oli Baltikumis rajatud arvukalt basiilikaid, siis ei saavat kodakirikut vastupidi mitme baltisaksa uurija varasemale seisukohale pidada Vana-Liivimaa keskaja sakraalarhitektuuris domineerivaks ruumivormi tüübiks. Väite tõestuseks on ta 1961. aasta ruumivormi uurimuses esitanud 13.–15. sajandi Liivimaa kirikute ehituse analüüsi, milles on rõhutatud Riia koolkonna mõju Lõuna-Eesti telliskivialadele, eriti Tartu Jaani ja Maarja kiriku ning toomkiriku basiilikaks (ümber) ehitamisel. Vana-Liivimaa kirikute ümberehitamise protsessi võrdluses Saksamaaga sai eristada kohalikku eripära ja näha teatud seaduspärasusi. 13.–15. sajandil domineeris Saksamaal kodakiriku tüüp, mille sotsiaalseks kandjaks oli Saksa linnakodanlus. Vastupidi Saksamaale domineeris Eesti ja Läti linnades kuni 1400. aastani basiilika. Uus linnakirikute basiilikaks ümberehitamine algas 15. sajandil ja siis juba enam paekivialadel. Kohalikuks sotsiaalseks eripäraks pidas kunstiajaloolane kirikute ümberehitamisega tegelnud saksa koguduste kõrval eesti kogudusi.

---

für Kunstgeschichte); 1967. aastal Renate Wagner-Riegerilt (*Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*).

⁴⁵⁸ EAA, F. 5358, n. 1, s. 30.

⁴⁵⁹ Renate Wagner-Rieger, Vaga, V. Tallinna keskaegne elamu (Mittelalterliche Wohnhäuser in Tallinn). – Buchbesprechungen. Bibliographie zur Kunstgeschichte Österreichs 1963. – *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*. 18/19. Jahrgang, 1965/66/67. Wien, 1967, lk. 31–32.

Marksistlikust aspektist leiab kirjutises rõhutamist: Liivimaa oli maa, mis vallutati verise võitlusega, see oli koloonia, kus valitses leppimatu antagonism eri rahvusist koosneva elanikkonna ja rohkearvuliste anastajate vahel.⁴⁶⁰ Artikli alguses esitatud teesi lõpetab Voldemar Vaga järeldusega – ruumivormi areng Liivimaa kirikuehituses oli kohaliku omapäraga ja Saksamaa sakraalarhitektuuri arengust sõltumatu.

Esimesena asus Voldemar Vaga artiklit retsenseerima Armin Tuulse, kes oli pärast sõda Rootsis pühendunud linnuste uurimise kõrval sakraalarhitektuurile. Armin Tuulse avaldas Voldemar Vaga artikli kohta kaks arvustust, ühe ajakirjas *Fornvännen*⁴⁶¹ ja teise hiljem ajakirjas *Zeitschrift für Ostforschung*⁴⁶², kus jagas arvamust, et Voldemar Vaga on lahendanud probleemid, mida enam kui 30 aastat tagasi oli asunud vaatlema Tor Helge Kjellin ja millega tegelemist oli jätkanud Sten Ingvar Karling. Armin Tuulse arvates oli ajaloolaste vanu seisukohti julgelt korrigeerima asunud ning osatud välja tuua olulised probleemid. Retsensent hindas artiklit suureks sammuks edasi Eesti keskaja arhitektuuri põhi-küsimuste käsitlemisel, kuigi samas olevat jäänud vastamata paljud olulised uurimisküsimused. Viimastele sai vastuse anda pärast ehitismälestiste väljakavamis- ja restaureerimist⁴⁶³, kuid selleks oligi vaja eelnevaid uurimusi ja hüpoteese, mida Voldemar Vaga teaduslik artikkel endast kujutas: *Pole alust rääkida 3-lööviliste kodakirikute levikust Baltikumi arhitektuuris kuni aastani 1400, põhjuseks on Riia koolkonda kuuluvate basiilikate mõju nii Lätis kui Lõuna-Eestis. Vaadeldaval perioodil, s.o. 13. sajandil olid Tallinna kirikud ehitatud 3-lööviliste kodakirikutena, mis ehitati basiilikateks ümber alles 15. sajandi keskel.*⁴⁶⁴

---

⁴⁶⁰ Вольдемар Вага, Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии, lk. 118–119.

⁴⁶¹ Armin Tuulse, V. Vaga, Problema prostranstvennoj formy v srednevekovoj arhitekture latvii i estonii. Med estnisk, resp. tysk sammanfattning (Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands). Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 86, 140 s., ill., Tartu 1960. – *Fornvännen* 1961, nr. 2–3 (56), lk. 142–146.

⁴⁶² Armin Tuulse, Neue Forschungen über baltische mittelalterliche Kirchenbauten. – *Zeitschrift für Ostforschung* 1962, 11 Jhg. H. 2. Marburg/Lahn, lk. 342–346. „Neue Forschungen über baltische mittelalterliche Kirchenbauten“ (1962) on sisuliselt sama kirjutis, mille avaldas ajakiri *Fornvännen*. Tuulse on nimetanud *Zeitschrift für Ostforschung*is ilmunud artikli sissejuhatuses Tor Helge Kjellini ja Sten Ingvar Karlingi asemel Otto Freymuthi, Niels von Holsti jt. baltisaksa ajaloolasi, tutvustanud seejärel Tartu (Dorpati) ülikooli kunstiajaloo-professori Voldemar Vaga uurimisteemat ja andnud ülevaate ruumivormi artikli probleemidest.

⁴⁶³ Niguliste kiriku ehitusloo juures on retsensent alla kriipsutanud pooleliolevaid uurimis- ja restaureerimistöid, mille tõttu on V. Vaga artiklis veel mitmed küsimused lahendamata jäänud. Niguliste uurimistööde käigus tehtud avastused omistab Armin Tuulse *S. Karlingi andekale õpilasele ja uurijale Villem Raamile* (*Fornvännen* 1961, nr. 2–3 (56), lk. 145).

⁴⁶⁴ Armin Tuulse, V. Vaga, Problema prostranstvennoj formy v srednevekovoj arhitekture latvii i estonii, lk. 146.

Armin Tuulse on pidanud uurimusliku artikli kõige väärtuslikumaks osaks Tartu Jaani kiriku käsitlust ja uusi lisandunud andmeid. Küsimusele, kuidas selgitada 13. sajandil Baltikumi arhitektuuris toimunud protsessi ajal, mil Saksamaal domineerisid kodakirikud, tuuakse vastuseks kaks põhjust: 1) Baltikumi perifeersus Saksamaast, mis tingis uute ja vanade arhitektuurivoolude segunemise, ja 2) sotsiaalsed põhjused. Retsensent on läinud ruumivormi diskursusega kaasa, tõlgendades teemat ka omapoolselt. Armin Tuulse on näinud basiilikat hilisgootika perioodil Põhja-Euroopa linnade ühiskondlikus elus kui linnakodanike sümbolit. Baltikumis oli linnakirikute kogudustes suur osa kohalikul mittedaksa elanikkonnal, kellele olid võõrad saksa bürgerite ideaalid ja Teutooni Ordu saalidega seonduv kodakiriku tüüp. Seetõttu valitses Baltikumis linnakirikute kogudustes teatud konservatism, mis kajastus ka kirikute ümberehituses, mille kogudused ette võtsid. Sellist konservatismi nägi Armin Tuulse veel Tallinna hilisgooti skulptuuris ja jõudis järelduste tegemisel läbi kunstinähtuste eripära rahvuslike ja sotsiaal-majanduslike põhjusteni.

Seevastu nõukogude arhitekt ja arhitektuuriajaloolane Boriss Mihhailov on tõstnud Voldemar Vaga ruumivormi geneesis esikohale sotsiaal-majandusliku aspekti.⁴⁶⁵ Boriss Mihhailovi arvates polnud Baltikumi keskaja arhitektuuriajaloo historiograafias seni arvestatud Liivimaa kohaliku elanikkonna – lätlaste, liivlaste, eestlaste osaga ja rahvuslike ehitustraditsioonidega. Samuti oli Baltikumi keskaja ehituskunsti hindamisel seni mindud mööda sotsiaal-majanduslikest põhjustest, mis tingisid kohaliku arhitektuuri omapära, erilisuse ja erinevused Saksamaast, mistõttu tuleb kõrgelt hinnata professor Voldemar Vaga poolt esmakordselt esile tõstetud küsimust. Läti ja Eesti kirikute analüüs näitas, et vaatamata Saksamaal 13.–15. sajandil valitsenud kodakirikutele ehitati Lõuna-Eestis ja Lätis suuremad linnakirikud basiilikana. Nõukogude teadlane näeb kodakirikus linnademokraatia sümbolit saksa kaupmeeste ja käsitöölise vastandumisel kiriku- ja feodaalaristokraatiale. Vana-Liivimaa kirikute kogudustes püsinud ületamatud sotsiaalsed, majanduslikud ja rahvuslikud vastuolud lätlaste, liivlaste, eestlaste ja sakslaste vahel peegeldusid kaudselt ka rajatud või ümberehitatud kirikute tüübistikus. Boriss Mihhailov leiab Voldemar Vaga artiklis olevat käsitletud Baltikumi arhitektuuriajaloo ühte olulisemat probleemi ja kriipsutab alla selle sotsiaalsest ja poliitilisest aspektist tehtud järeldusi. Lisaks hindab retsensent uurimuses esitatud uusi materjale nagu Tartu Jaani kiriku ja Lõuna-Eesti kirikute esmakordne tutvustamine, ülevaade Põhja-Eesti kolmelöövilistest kodakirikutest, uued faktid ja autori seisukohad Tallinna 15. sajandi arhitektuuri kohta jne.

B. Mihhailovi retsensioonis leiavad äramärkimist ka kirjutise puudused: ajalooselised ebatäpsused Cēsise kiriku käsitluses, teatud küsitavused Tartu Jaani kiriku ehitusajaloos ja kiriku unikaalse dekoratiivplastika vähene tutvustamine.

Hamburgi ülikooli kunstiajaloo professor Kurt Wilhelm-Kästner jagab Boriss Mihhailovi seisukohta, et Voldemar Vaga ruumivormi artikkel on tähele-

---

⁴⁶⁵ Борис Михайлов, Научный труд по истории архитектуры народов Прибалтики. – Архитектура СССР 1961, № 1, lk. 65.

panuväärne ülevaade arengusuundadest, mis valitsesid Läti ja Eesti keskaja ehituskunsti.⁴⁶⁶ Eesti kunstiajaloolase artikkel vastab küsimusele, millist rolli mängisid Läti ja Eesti keskaegses ehituskunsti kodakirik ja basiilika. Kirikuruumi vormimängude vaheldumine Riia toomkiriku näitel lubab autoril teemat laiendada ning näha Lätis ja Lõuna-Eestis erisituatsiooni, kus algsed kodakirikud ehitati Riia kirikute eeskujul ümber basiilikaks vastupidi näiteks Läänemere kunstikeskuse Lübecki Maarja kirikule, mis ehitati algselt basiilikaks, seejärel kodakirikuks ja kõrggooti ajal uuesti basiilikaks. Põhja-Eestis (Tallinnas) valitsenud kodakirikutüübi asendumist basiilikaga hilisgooti perioodil seostab Wilhelm-Kästner 15. sajandi keskel Liivimaale jõudnud Westfaleni ja Lübecki arhitektuuri mõjudega.

Teise saksa ajaloolase, Westfalenist pärit medievisti Hans Thümmleri retsensioonis⁴⁶⁷ hinnatakse Voldemar Vaga ruumivormi analüüsi senistest sellelaadilistest käsitlustest täpsemaks ja kriipsutatakse alla Tallinna Niguliste ja Tartu Jaani kiriku kohta esitatud uusi andmeid. Eriti oluliseks peab Hans Thümmler Tartu Jaani kiriku osa, mida Voldemar Vaga on esimesena käsitlenud. V. Vaga ruumivormi hüpoteesi suhtub sakslane aga reservatsiooniga. Marburgi ülikooli arhiivikogu materjalidele⁴⁶⁸ tuginedes näeb Hans Thümmler Riia (14. sajandil) ja Tallinna (15. sajandil) kirikute basiilikaks ümberehitamise protsessis analoogiat Põhja-Saksamaaga ja esitab omapoolse diskursuse kodakiriku ja basiilika vahekorra Liivimaal.

Retsensendi kriitikas Voldemar Vaga hüpoteesi kohta on tuntav alltekst. Sakslane leiab, et Nõukogude Eesti kunstiajaloolase allikakriitiline teravik on suunatud Niels von Holsti, Karl Heinz Claseni, eriti Otto Freymuthi seisukohtade ning Sten Karlingi ja Armin Tuulse varasemate tööde vastu. Samuti polevat argumendid piisavalt veenvad.⁴⁶⁹ Näiteks on artikli autor jätnud käsitlemata Riia vanima, Georgi kabeli (1209) ja 13. sajandi I veerandist pärineva Ikšķile (Üksküla) kiriku ning teadlikult läinud mööda ühe- ja kahelöövilistest kodakirikutest. Arvestades ajaloolist arenguliini Westfalen–Gotland–Vana-Liivimaa, on Hans Thümmler seisukohal, et Läti ja Eesti maakirikutel oli kesk-aegse arhitektuuri geneesis palju hinnatavam osa kui Voldemar Vaga poolt esiletõstetud linnakirikutel. Peatudes Tallinna Niguliste kiriku Maarja kabelil, on saksa medievist rõhutanud saksa rahvusest meistrite osa ja tähtsust Liivimaa ehituskunsti.

Voldemar Vaga 1960. aasta artiklid kirikute ruumivormi probleemist ja 15. sajandi Tallinna elamust leidsid lühituvustust veel Viini ajakirjas *Mitteilun-*

---

⁴⁶⁶ Kurt Wilhelm-Kästner, *Mit dem interessanten Problem... [Allgemeines und Hansische Gesamtgeschichte]*. – *Hansische Geschichtsblätter* 1961, Nr. 79, lk. 151.

⁴⁶⁷ Hans Thümmler, V. Vaga, *Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands*. – *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 1961, B. 25, H. 3–4. München-Berlin, lk. 281–293.

⁴⁶⁸ Marburgi ülikooli arhiivis säilitati Otto Freymuthi käsikirju Tartu toomkirikust.

⁴⁶⁹ Hans Thümmler, V. Vaga, *Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands*, lk. 281–283.

gen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien.⁴⁷⁰ Ajakirja toimetaja Renate Wagner-Riegeri jagas seisukohta, et V. Vaga artikkel Vana-Liivimaa arhitektuuri iseseisvusest, samas teatud isoleeritusest ja nõrkadest sidemetest Saksamaaga on suunatud Saksamaa vastu. Kuna Põhja-Saksa arhitektuuris võib täheldada paralleelselt samasugust ruumivormi arengut koda-kiriku ja basiilika vahel, siis oli Wagner-Riegeri arvates Hans Thümmli retsensiooni ilmumine 1962. aastal tänuväärne, sest selles läheneti Nõukogude Eesti kunstiajaloolase uurimusele kriitiliselt, teemat omapoolse argumentatsiooniga edasi arendades.

Eeltooduga võrreldes ei leidnud Voldemar Vaga artikkel Tallinna kesk-aegeest elamutüübist⁴⁷¹ nii elavat vastukaja. NSVL Riiklikust Sõjaajaloo Kesk-arihivist leitud uued materjalid olid teda ajendanud võrdlema ja analüüsima 15. sajandil ja 16. sajandi alguses levinud hoonete ehitusviisi plaanikompositsioonist ehitusmaterjalideni, hoone konstruktiivsest kehandist fassaadide, portaalide ja akende dekoratiivdetailideni. Toetudes varasemate autorite Tallinna ajaloo käsitlustele ja lisades juurde Ernst Ederbergi käest saadud andmeid raidkivikunsti kohta, kordas V. Vaga seisukohta, et hilisgootika perioodi kaupmehe-elamu tüüpi saab käsitleda kui Tallinna arhitektuurikoolkonna tegevuse tulemust: *Tallinna keskaegse elamu arhitektuur moodustab hinnatava panuse kogu Euroopa gooti ehituskunsti varasalve.*⁴⁷² Ka selles artiklis oli järeldus suunatud Vana-Liivimaa arhitektuuri iseseisvuse rõhutamisele – Tallinna 15. sajandi elamutüüp on lokaalse iseloomuga ja [---] *meenutab ainult kõige üldisemates joontes Põhja-Saksa (Hansa) elamut.*⁴⁷³ Veel nähtub artiklist, et kunstiajaloolane on arvestanud Stalini isikukultuse aastatel juurdunud seisukohta Vene ajaloolistest mõjudest Liivimaal ja illustreerinud viitega nõukogude kunstiteadlase Leonid Matsulevitši tähelepanekutele, et mõned Novgorodi ja Pihkva ala kirikehitise viilukaunistused meenutavad mõnevõrra Tallinna keskaegsete hoonete fassaadide viilupetikuid.⁴⁷⁴ Voldemar Vaga oli viidanud üleliiduliselt tunnus-

⁴⁷⁰ Renate Wagner-Rieger, Vaga, V. Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands, Tartu 1960, lk. 31–32; Renate Wagner-Rieger, Vaga, V. Tallinna keskaegne elamu (Mittelalterliche Wohnhäuser in Tallinn). – Buchbesprechungen. Bibliographie zur Kunstgeschichte Österreichs 1963. Wien, 1967, lk. 31.

⁴⁷¹ Voldemar Vaga, Tallinna keskaegne elamu, lk. 41–88.

⁴⁷² Samas, lk. 85.

⁴⁷³ Voldemar Vaga, Tallinna keskaegne elamu, lk. 85. Voldemar Vaga artikkel „Tallinna keskaegne elamu“ leidis veel märkimist Paul Johanseni annotatsioonis, kus peeti Voldemar Vaga paralleelide otsimist idast, mitte aga läänest „originaalseks“ ja omistati lõppjärel Tallinna originaalsest raidkivikunstist Armin Tuulsele: Paul Johansen, Voldemar Vaga: Das mittelalterliche Wohnhaus in Reval (Tallinna keskaegne elamu. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 87, Tartu 1960, 41–88, mit. Dt. Referat, 63 Abb). (Osteuropa). – Hansische Geschichtsblätter 1961, Nr. 79, lk. 229–230.

⁴⁷⁴ Voldemar Vaga, Tallinna keskaegne elamu, lk. 77; Леонид Мацулевич, Новгород и Таллин (К вопросу о генезисе архитектурных форм). – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной куль-

tatud vanavene arhitektuuri uurija seisukohtale,⁴⁷⁵ selle üle pikemalt arutlemata. Viited nõukogude ajalooallikatele olid akadeemilises uurimustöös kohustuslikud.

Voldemar Vaga hüpoteesile basiilika domineerivast mõjust keskaja sakraalarhitektuuri arengus oponeerisid Olev Prints ja Villem Raam 1962. aasta lõpus Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetistes ilmunud retsensiooniga.⁴⁷⁶ Artiklis said ENSV Ministrite Nõukogu Ehitus- ja Arhitektuurikomitee Teadusliku Restaureerimise Töökojas töötanud kunstiajaloolaste kriitika osaliseks professor Vaga vananenud töömeetodid ja neist tulenevad valed teaduslikud järeldused. Kirjutajad ei nõustunud, et Voldemar Vaga konstrueerib ruumivormi artiklis kontseptsiooni võitlusest basiilika ja kodakiriku vahel, jättes kõrvale maakirikud, ja leidsid, et ta ei põhjenda ajastu arhitektuuri geneesi üldiselt.⁴⁷⁷ Retensioon kuulub Villem Raami ja Voldemar Vaga vastandlikest vaadetest alanud poleemikasse, mis sai alguse 1950. aastate lõpus ja kestis 1970. aastateni.

Kokkuvõttes oli hüpotees basiilika osatähtsusest keskaegse kiriku ruumivormi geneesis tekitanud 1960. aastate alguses medievistide hulgas elava diskussiooni. Voldemar Vaga ruumivormi artikkel, mis seadis kahtluse alla mitme varasema uurija seisukohad, leidis vastuväiteid. Esiteks leiti, et Voldemar Vaga hüpotees vajab ehitusarheoloogilisi tõestusmaterjale (Villem Raam, Olev Prints, Armin Tuulse). Voldemar Vaga poolt alla kriipsutatud Liivimaa ehituskunsti iseseisvuses nähti Saksamaast liigse sõltumatuse rõhutamist (Hans Thümmler, Renate Wagner-Riegen), mis võis tuleneda ka soovist suurendada Läänemere-maade regioonis idaranniku osatähtsust. Nõukogude ajalooteaduse positsiooni esindanud Boriss Mihhailov rõhutas Baltikumi keskaja ehituskunsti uurimisel seni tähelepanuta jäänud sotsiaal-majanduslike põhjuste esiletõstmist Voldemar Vaga poolt, mis aitas näha ja seletada kohaliku arhitektuuri eripära.

4.3. Kahe ajalookäsitluse konflikt

1950. aastatest peale oli Voldemar Vaga seisnud probleemi ees, kuidas kirjutada marksistlikku arhitektuuriajalugu. Milline peab olema monograafia – teaduslikult käsitletud, süstematiseeritud ehitismälestiste kogumi soovitatav sisuline

---

туры. Москва–Ленинград: Издательство Академия Наук СССР, 1941, № 9–10, lk. 47–53.

⁴⁷⁵ Leonid Matsulevitš (1986–1959) – arheoloog, kunstiajaloolane; Riikliku Ermitaaži peavarahoidja (1919–1949) ja Leningradi Riikliku Ülikooli professor (1939–1952). Professor Leonid Matsulevitši uurimisvaldkonnaks oli vanavene arhitektuur: Архив Академии Наук СССР. Обзорные архивных материалов. Т. VII. Академия Наук СССР. Труды Архива. Выпуск 27. Ленинград: Наука, 1977, lk. 129–130.

⁴⁷⁶ Olev Prints, Villem Raam, Критические замечания к книге В. Вага „Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии“. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised 1961. Ühiskonnateaduste seeria, nr. 4, lk. 362–371.

⁴⁷⁷ Samas, lk. 362.

struktuur, mis vastaks materialistliku dialektika ja historismi põhimõtetele? Aja-lookirjutus pidi andma marksistliku tõe ja teadmise gootika arengust Eestis, samas kui stiili mõistest lugu pidav kunstiajaloolane nägi Liivimaa ehituskunsti arenguetappide kirjeldamisel stiiliajaloolisi väärtusi ja kohalikku eripära, soovides põlistada ajajärgu Eesti kunsti ajaloosse. Marksismi-leninismi järgi oli ajaloorengu põhiteguriks klassivõitlus ja kunstinähtusi tuli käsitleda klassiühiskonna taustal. Voldemar Vaga seisukohalt kandsid kunsti arenguid põlvkonnad, olulisteks teguriteks olid kunstnikuks kujunemise ja töötamise keskonnad.⁴⁷⁸

Professori doktoridissertatsiooni järkjärgulisest valmimisest nähtub, et uurimismaterjali sidumine marksistlikuks käsitluseks nõudis ülikoolitöö kõrvalt aega. Käsikirjade fragmendid ja kaks autoreferaati (1957; 1964) kõnelevad sellest, milliste sisuliste ja metodoloogiliste kompromisside tulemusena sündis Nõukogude okupatsioonirežiimi ajal doktoridissertatsioon. Voldemar Vaga järjekindlust ja visadust kinnitasid teadustöö kaitsmise katsed üleliiduliste teadusametuste juures.⁴⁷⁹

4.3.1. 1957. aasta dissertatsioon

Voldemar Vaga käsikirja „Основные этапы развития готики в Эстонии“ (Gooti arhitektuuri arengu põhietapid Eestis) fragmendid kinnitavad, et varasemaid uurimistulemusi kokku võttev monograafia Eesti ja Läti keskaja kiriku- ja kindlusarhitektuurist oli mahukas, ilma allikate loetelu ja lisamaterjalideta ligi 700 lehekülge.⁴⁸⁰ Tartus trükitud autoreferaat „Основные этапы развития готики в Эстонии“ kandis Moskvas väljaandmise märget (Vt. ill. 7)⁴⁸¹.

Dissertatsioon „Gooti arhitektuuri arengu põhietapid Eestis“ algas autori sissejuhatava eessõnaga, ajaloolise ülevaate ja sissejuhatusega teemasse. Eessõnas on Voldemar Vaga sõnastanud uurimistöö eesmärgid: 1) anda ülevaate gooti arhitektuuri arengust Liivimaa ühiskondlik-poliitilise ja majandusliku elu kontekstis ja 2) selgitada välja Eesti gootika kontaktid lähemal ja kaugemal asuvate maadega, tuues ühtlasi välja ka ehitismälestiste erijooned.⁴⁸² Kõige tähtsamaks, keerulisemaks ja mahukamaks ülesandeks oli autorile olnud kohaliku ehituskunsti omapära väljaselgitamine gootika perioodil. Voldemar

⁴⁷⁸ Voldemar Vaga ajalookirjutaja positsioon ja kunstikäsitlus nähtub selgelt eesti kunsti mõiste, rahvusliku kunsti arenguetappide ja neid kandnud generatsioonide piiritlemisel 1940. aastal trükkimisel pooleli jäänud monograafias „Eesti kunst“.

⁴⁷⁹ NSV Liidu Kunstide Akadeemia juures kaitsmiseks planeeritud dissertatsiooni „Tartu 19. sajandi kunstikoolkond“ tõlkimine vene keelde jäi pooleli 1947–1948. Professori oli plaan 1957. aastal valminud väitekiri „Gooti arhitektuuri arengu põhietapid Eestis“ kaitsta NSV Liidu Teaduste Akadeemia juures: TÜA, n. 134, s. 159, l. 121.

⁴⁸⁰ EAA, F. 5358, n.1, s. 5.

⁴⁸¹ Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 3.

⁴⁸² Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. I–II. Академия Наук СССР. Институт Истории Искусств. Москва, 1957, lk. 2–71.

Vaga kirjutab, et on tegelnud uurimuses kirjeldatud ehitismälestistega 1922. aastast peale. Kirjutamisel on kasutanud TRÜ kunstiajaloo kabineti fotosid, jooniseid ja muid materjale, samuti ENSV Ministrite Nõukogu Ehitus- ja Arhitektuurikomitee, NSVL Riikliku Sõjaajaloo Keskarhiivi ja NSVL Ajaloo Keskarhiivi materjale.

Kui Alfred Waga oli 1930. aastatel keskaja kunsti käsitledes tunnistanud, et selle perioodi kunsti on Eestis vähe uuritud, sedagi enamasti Saksamaalt või Rootsist lähtunud kunstiekspansiooni seisukohalt,⁴⁸³ siis Voldemar Vaga lubas 1957. aastal monograafia eessõnas need probleemid lahendada, andes ühtlasi kriitilise hinnangu keskaja arhitektuuri käsitlustele.⁴⁸⁴ Lubatu asemel jääb autor allikakriitiliseks küll vaid riivamisi, sedagi 13. sajandi alguse Läti ja Eesti alade asustamisloo juures.

Väitekirja eessõnale järgnenud pikas sissejuhatuses kirjeldatakse keskaja arhitektuuri süsteemi, seejärel ehitustegevust feodaalse killunemise perioodil Eestis. Uurimisprobleemi tutvustamisel on Voldemar Vaga viidanud Karl Marxi ja Friedrich Engelsi teostele, „Vene kunsti ajaloo“ (I-II, Moskva: 1953–1954), „Eesti NSV ajaloo“ (I, Tallinn: 1955), „Läti NSV ajaloo“ (I, Riia: 1952) ja 1940.–1950. aastail ilmunud nõukogude autorite teostele. Voldemar Vaga on kasutanud ka Soomes ja Rootsis ilmunud erialakirjandust. Süsteemikindlalt esitatud kolm sisulist peatükki algavad ajastu arengujärke tutvustavate sissejuhatustega.⁴⁸⁵ Autoreferaadi ja käsikirja võrdlemisel nähtub, et dissertatsioon on tunduvalt kitsama teemakäsitlusega ja väga põhjalik. Monograafiast terviklikuma ettekujutuse annab 30-leheküljeline autoreferaat, mis sündis NSV Liidu Teaduste Akadeemia ajaloolaste poolt eelretsenseerituna.⁴⁸⁶ Marksistlikus käsitluses autoreferaadis on uurimisprobleemid üldistatud ning esitatud terava kriitikaga „kodanlike kontseptsioonide“ suhtes.⁴⁸⁷

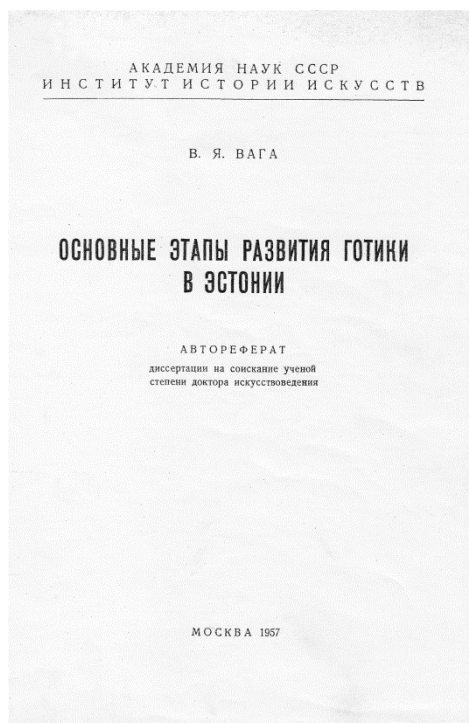
⁴⁸³ Alfred Waga, Eesti kunsti ajalugu. Esimene osa: keskaeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1932, lk. 3.

⁴⁸⁴ Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 3.

⁴⁸⁵ Samas, lk. 2–71.

⁴⁸⁶ Vt. ptk. 4.1. Teemavahetus ja diskussioonid teadustöö metodoloogia küsimuses.

⁴⁸⁷ Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 3.

7. Voldemar Vaga doktoridissertatsiooni „Gootika arengu põhietapid Eestis“ autoreferaat.

Käsikirja kolmes peatükis (13. sajand; 14. sajand; 15. sajand ja 16. sajandi algus) on Voldemar Vaga kirjeldanud gootika arengut sajandite kaupa kiriku- ja kindlusarhitektuuri lõikes. Kindlusarhitektuur on jaotatud kaheks alateemaks – linnusteks (kindlustatud lossideks) ja linnakindlustusteks, kuid peatähelepanu kuulub Liivimaa kirikute ülevaatele. 13. sajandi sakraalehitised on jagatud alapeatükkide kaupa Saaremaa, Lääne- ja Põhja-Eesti ning Kesk- ja Lõuna-Eesti kirikuteks. Põhjalikult käsitletakse Saaremaa ja Lääne-Eesti kirikuid. Teine peatükk algab 14. sajandi ehitustegevuse iseloomustusega, seejärel jätkub ehitusmälestiste kirjeldamisega kiriku- ja kindlusarhitektuuri peatükkides. Kirikuarhitektuuri üldpilt jaotub 14. sajandil kaheks: kirikud linnades (Tallinnas ja Tartus) ja maal (Saaremaal, Lääne-, Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Eestis). Kõige rohkem tähelepanu on Voldemar Vaga pööranud Tartu Jaani kiriku ja Tallinna kirikute käsitlemisele. Kirikuarhitektuuriga enam-vähem võrdses mahus on vaadeldud kindlusarhitektuuri (kindlustatud linnused ja linnakindlustused), kus rõhuasetus langeb ehitustegevusele keskaegses Tallinnas.

Dissertatsiooni kolmandas osas⁴⁸⁸ on tähelepanu keskmes linnades toimunud ehitustööd 15. sajandist 16. sajandi I pooleni: Tartu ja Tallinna linnakindlus-

⁴⁸⁸ EAA, F. 5358, n. 1, s. 5, l. 402–669.

tused ja Tallinna kirikute ümberehitused. Omaette käsitlemist leiavad ühiskondlikud hooned (Tallinna raekoda, Suurgildi ja Oleviste gildi hoone) ning elumajad 15. sajandil.

Dotsent Rudolf Kenkmaa oli pidanud 1956. aastal Voldemar Vaga uurimustööd väga põhjalikuks ja väärtuslikuks ning leidnud, et sellest oleks saanud arendada kolm doktoriväitekirja, kirikliku, profaan- ja kindlusarhitektuuri kohta.⁴⁸⁹

1957. aasta dissertatsiooni ülesehitus on küll selge ja ülevaatlik, kuid häirima jäävad pikad sissejuhatused, mida võib seletada ka nõukogude ajalooteaduses keskaja arhitektuuri vähese tundmisega.⁴⁹⁰ Liivimaa ehitismälestiste tüpiseerimisel sai Voldemar Vaga jälgida varasemaid käsitlusi (Alfred Waga „Eesti kunsti ajalugu. Esimene osa: keskaeg“, 1932 ja Armin Tuulse „Die Burgen in Estland und Lettland“, 1942) Kindlusarhitektuurist kirjutades on ta järginud kindluste põhitüüpe ning kronoloogilist arengujoont (enne tulirelvade kasutamist ja pärast tulirelvade kasutusele võtmist). Doktoridissertatsiooni lõppsõnas nimetab uurija Liivimaa feodaalse killunemise perioodil enam kui 300 aastat kestnud ehitustegevuse omanäolise arhitektuuri õitsenguks.⁴⁹¹

4.3.2. 1964. aasta dissertatsioon

1964. aasta kevadel valminud uus käsikiri hõlmas Eesti arhitektuuri arengulugu 13. sajandist 16. sajandi alguseni (613 lk. teksti, fotod, joonised jms.) ja jagunes nagu 1957. aasta käsikiri kolme kronoloogilisse ossa.⁴⁹² Kui 1957. aastal esitas Voldemar Vaga stiililoolise ülevaate gootika arenguetappidest kiriku- ja kindlusarhitektuuri põhjal kronoloogiliselt järjestatuna, siis 1964. aastaks on käsikirja struktuur muutunud, sisaldades feodalismi ajastu arhitektuuri üldkäsitlust läbi kolme sisulise peatüki: 1) „Ehitustegevuse iseloomustus“; 2) „Kaitseehitused“; 3) „Ühiskondlikud hooned“. Viimane jagunes omakorda kaheks: „Ilmalikud hooned“ ja „Kultushooned“. Dissertatsiooni sissejuhatus on varasemast versioonist põhjalikum (sissejuhatus, historiograafiline ülevaade, kokkuvõttev osa Eesti ajaloost 12. sajandi lõpust 13. sajandi alguseni). Kokkuvõttes („Järeldused ja lõppsõna“) esitatakse gootika iseloomustus, feodalismi aja arhitektuuri periodiseering ja rõhutatakse ehitismälestiste lokaalset eripära. Köidetud käsikirja juurde kuulus mapp 639 joonise ja fotoga. Varasemast enam kui 300 lehekülge lühemas dissertatsioonis andis Voldemar Vaga sisutiheda süsteemse ülevaate Eesti keskaja arhitektuurist, mis näitab vahepealsete aastate tööd ja teema lihvimist. Pärast 1957. aastat oli valminud 1961. aastal veel üks tööversioon „Gooti arhitektuur Eestis“ (972 lk.), mille viimane variant kandis pealkirja „Eesti keskaja arhitektuur“ (I–II, 613 lk.) ja valmis 1963. aastal.⁴⁹³

⁴⁸⁹ EAA, F. 3538, n. 1, s. 62.

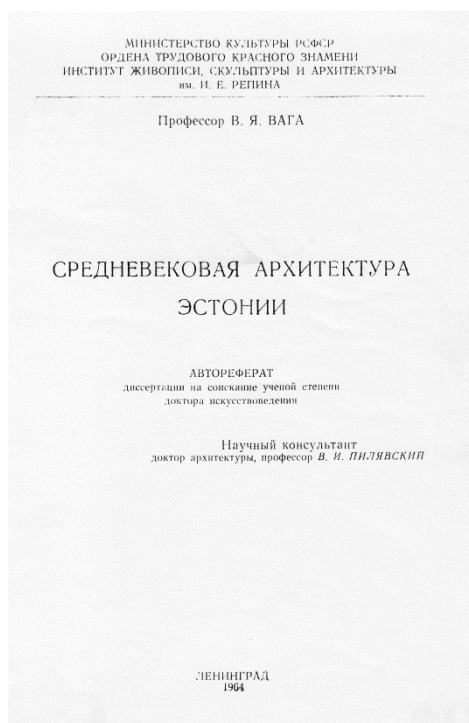
⁴⁹⁰ Reet Varblane, Elu on täpselt niisugune, nagu ta on.

⁴⁹¹ EAA, F. 3538, n. 1. s. 5.

⁴⁹² EAA, F. 3538, n. 1, s. 6, l. 533–541.

⁴⁹³ Mari Nõmmela, Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajaloo Voldemar Vaga näitel, lk. 197–211.

8. Voldemar Vaga doktoridissertatsiooni „Eesti keskaja arhitektuur“ autoreferaat.⁴⁹⁴

Ajavahemikul 1962–1963 oli kunstiajaloo professor kinnitatud Tartu Riikliku Ülikooli palvel kraaditaotlejaks VNFSV Leningradi Ehitusinseneride Instituudi arhitektuuriajaloo kateedri juurde. Voldemar Vaga teadustöö „Архитектура Эстонии“ konsultandiks määrati ajaloodoktor professor Vladimir Piljavski. 13. juunil 1963 andis Leningradi Ehitusinseneride Instituut eesti kunstiajaloolase doktoridissertatsioonile hinnangu, mis fikseeriti arhitektuuriajaloo kateedri koosoleku protokollis.⁴⁹⁵

Ehitusinseneride Instituut leidis, et Voldemar Vaga doktoridissertatsioon toob välja Eesti ehituskunsti kohalikud ja rahvuslikud iseärasused, selgitab nende tingimusi ja põhjuseid, lubab rääkida algupärasest Eesti ehituskunstist ja selle sidemetest Loode-Euroopa ja Venemaaga ning kuulub väärtusliku panusena NSV Liidu rahvaste arhitektuuri ajalukku. Lisaks dissertatsiooni ajaloolis-teaduslikule väärtusele (süsteemikindel käsitlus Eesti ehitismälestistest

⁴⁹⁴ Вольдемар Вага, Архитектура Эстонии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Научный консультант доктор архитектуры, профессор В. И. Пилявский. Ленинград: Министерство культуры РСФСР Ордена трудового красного знамени Институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина, 1964.

⁴⁹⁵ Выписка из протокола кафедры Истории архитектуры от 13 июня 1963 г (erakogu).

13. sajandist 16. sajandi I pooleni) leiti monograafial olevat ka praktiline väärtus. Teadustöös esitatud põhimõtetest tuleks edaspidi lähtuda ehitismälestiste kaitsmisel ja restaureerimisel. Protokollis on kinnitatud, et Voldemar Vaga doktoridissertatsiooni teema on aktuaalne, sobiva struktuuriga (kronoloogiline ülesehitus) ja hästi liigitatud (Eesti ehitismälestised rajoneeritakse ehitusmaterjali ja -tüüpide järgi) ning see soovitati kaitsmisele Vene NFSV Kultuuriministeeriumi Ilja Repini nimelises Kunstiinstituudis. Oponentideks pakuti ajaloodoktor professor Mihhail Karger, kunstiteaduste doktor professor Andrei Bunin ja ajaloodoktor professor Hilda Moosberg.⁴⁹⁶ Ka ühes hilisemas instituudi kateedrijuhataja Nikolai Homutetski allkirjaga varustatud arvamuses kinnitatakse, et professor Voldemar Vaga dissertatsioon on põhjalik, teemavalikult originaalne ja aktuaalne ning selles käsitletud keskaja arhitektuuri problemaatika on esitatud koos Vana-Liivimaa poliitilise ja sotsiaal-majandusliku arenguloolise taustaga, mis lubab teadustöö hinnata esimeseks selletaoliseks uurimuseks Eesti keskaja arhitektuurist.⁴⁹⁷

Voldemar Vaga on hinnanud oma uurimistööd 1964. aasta autoreferaadis järgmiselt:

1) uurimus annab kunstiteadusele uusi materjale Tartu ordulossi ja linna-kindlustuste kohta; Lõuna- ja Põhja-Eesti kihelkonnakirikute kohta; 15. sajandi ja 16. sajandi alguse elumajade kohta Tallinnas koos Tallinna arhitektuurikoolkonna spetsiifiliste joonte ja mõjualadega; lisab uusi andmeid 14. sajandi Tartu arhitektuuri kohta, mille mõju laienes Viljandisse;

2) esitab basiilika ja kodakiriku vahekorra ja osatähtsuse probleemi, parandab mitmeid dateeringuid ja lükkab ümber „Kölni meistri“⁴⁹⁸ osa Eesti arhitektuuriajaloo. Autor on pidanud tähtsaks rõhutada Lääne-Euroopa mõjude esiletoomise kõrval Vene mõjusid, mis varem maha vaikiti või mida eitati.⁴⁹⁹

4.3.3. Oponentide arvamused 1964. aastal

Voldemar Vaga dissertatsiooni „Средневековая архитектура Эстонии“ kaitsmine toimus 12. novembril 1964 Leningradis Ilja Repini nimelises kunstiinstituudis. Tähelepanu väärivad kaitsmisel esinenud oponentide – ajaloodoktor Mihhail Karger⁵⁰⁰ ja kahe kunstiteaduste doktori Vladimir

⁴⁹⁶ Hiljem asendus Hilda Moosbergi kandidatuur Vladimir Kostotškini omaga.

⁴⁹⁷ Mari Nõmmela, Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajaloo Voldemar Vaga näitel, lk. 206.

⁴⁹⁸ Vt. Kaur Alttoa, Kölni meister – kas fiktsioon? – Läänemaa Muuseumi toimetised 1. Naapsalu: Läänemaa Muuseum, 1997, lk. 49–59.

⁴⁹⁹ Вольдемар Вага, Средневековая архитектура Эстонии. Автореферат диссертации ..., lk. 28.

⁵⁰⁰ Mihhail Karger (1903–1976) – arheoloog, ajaloodoktor (1959); Leningradi Riikliku Ülikooli ajalooeaduskonna kunstiajaloo kateedri juhataja (1949–1973); alates 1957. aastast juhatas NSVL Teaduste Akadeemia Arheoloogia Instituudi Leningradi osakonda, vanavene kunsti spetsialist.

Kostotškini⁵⁰¹ ja Andrei Bunini⁵⁰² kirjalikud arvamused. Kõik kolm hindasid eesti kunstiajaloolase teadustöö põhimõtteliselt positiivseks. Leitud puuduste suhtes olid kõige kriitilisemad Mihhail Karger ja Vladimir Kostotškin.

Ajaloodoktor Mihhail Karger (Leningrad) kriitika teravik oli suunatud dissertatsiooni marksistlik-leninliku metodoloogia puudustele. Voldemar Vaga oli töö sissejuhatuses seadnud eesmärgiks luua marksistlik-leninlikule meetodile baseeruv teadustöö, seega kirjutada nõukogude ajalooteaduse seisukohalt ajalugu, mitte esitada käsiraamatut. Leningradi Riikliku Ülikooli kunstiajaloo kateedri juhataja kritiseerib eesti kunstiajaloolase ajalookirjutuse äärmist skemaatilisust. Dissertatsioonis pole vajalikul tasemel lahti kirjutatud ühiskondlik-majandusliku formatsiooni feodalismi olemust, tootmissuhteid ja muid vaadeldava ajastu arhitektuuri arengu eeltingimusi. Sellest tulenevalt sisaldab uurimus mitmeid puudusi, näiteks 13. sajandi I poolel romaani stiililt gootikale ülemineku etapi väga pinnapealne käsitus. Prantsuse ehitusmõtjude seostamist soolaekspordiga Vana-Liivimaale nimetab professor Mihhail Karger uurija vulgaarsotsioloogiliseks eksimuseks. Iseloomustades gootikat, mis peegeldas terve ajaloopohhi (13.–15. sajandi) ehituskultuuri, pole autor suutnud välja tuua feodaalse killustumise perioodi ühiskondlik-poliitilisi ja majanduslikke aspekte. Marksistlikust seisukohast on ajalooline arenguprotsess doktoridissertatsioonis puudulikult käsitletud. Oponent näeb uurimuse positiivse küljena selle entsüklopeedilist iseloomu ja leiab, et tööst võib saada käsiraamat arhitektuurimälestiste restaureerijatele.⁵⁰³

Vladimir Kostotškin (Moskva) alustas Voldemar Vaga teadustöö retsenseerimist kaugemalt, nimetades uurimistöö positiivsete külgede hulgas ära professori varasema kaastöö „Архитектура Эстонии“ üleliidulises väljaandes „Всеобщая история архитектуры II“⁵⁰⁴. Professor Vladimir Kostotškin on hinnanud eesti kunstiajaloolase oskust summeerida dissertatsiooni historiograafilises osas varasemate uurijate, sealhulgas reaktsioonilistel seisukohtadel püsinud baltisaksa ja kodanlike ajaloolaste seisukohad ühtseks metodoloogiliseks süsteemiks. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses käsitleti Baltikumi ajaloo probleeme väljaspool klassivõitluse ajalugu. Samas leiab oponent, et uurimis-

---

⁵⁰¹ Vladimir Kostotškin (1920–1992) – arhitekt, kunstiteaduste doktor (1964); Moskva Arhitektuuriinstituudi arhitektuuri restaureerimise kateedri juhataja ja professor; septsialiseerus vanavene arhitektuuri tundjana sõjaliste kaitseobjektide ja teiste ehitismälestiste restaureerimisele.

⁵⁰² Andrei Bunin (1905–1977) – arhitekt, kunstiteaduste doktor (1961); Moskva Arhitektuuriinstituudi professor; NSVL Arhitektuuri Akadeemia korrespondentliige; tegeles arhitektuuriteooria ja -ajalooga, linnaplaneerimise ja muude linnaehituslike küsimustega.

⁵⁰³ Mari Nõmmela, Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajalooos Voldemar Vaga näitel, lk. 207.

⁵⁰⁴ Voldemar Vaga kaastöö: Вольдемар Вага, Архитектура Эстонии [Архитектура прибалтийских народов X–XIX веков]. – Всеобщая история архитектуры. Том II. Академия строительства и архитектуры СССР. Институт теории и истории архитектуры и строительной техники. Москва, 1963, lk. 375–384 ja 396.

töös põhjalik kunstiajaloolane ei too reljeefselt välja kohaliku arhitektuuri iseisvust ja omapära, mis oli olnud dissertatsiooni üheks põhiliseks eesmärgiks. Autor ei loetle selgelt Eesti gootika tüüpilisi jooni ega näitlikusta kohaliku arhitektuuri originaalsust objektide nimetamisega. Lisaks reale väiksematele sisulistele puudustele dissertatsioonis, sealhulgas Sten Karlingi ja Armin Tuulse seisukohtade liigrohkele esitamisele, peab oponent Voldemar Vaga uurimuse põhiliseks puuduseks Eesti gootika spetsiifilisuse vähest esiletoomist.⁵⁰⁵

Andrei Bunin (Moskva) oli Voldemar Vaga doktoridissertatsioonist kahe eelmise oponentiga võrreldes positiivsemal arvamusel. Kui Mihhail Kargerit häiris töö metodoloogiline puudulikkus koos sotsiaal-majanduslike aspektide riivamisi käsitlemisega ja Vladimir Kostotškinilt selgelt sõnastatud põhjapanevate kunstiajalooliste järelduste puudumine, siis Andrei Bunini meelest oli ulatuslik uurimistöö põhjalik ning ta pidas vajalikuks köidetud käsikiri kohe ilma kärbeteta trükki anda.

Professor Andrei Bunin oli seisukohal, et ajaloomälestiste analüüsimisel on Voldemar Vaga kasutanud meetodikana võrdlevat käsitlust ning toonud välja analoogiaid ja erinevusi, millele lisandub uurija isiklik seisukoht. Kunstiajaloolane on läinud uurimuses faktide registreerimisest veelgi kaugemale, esitades hüpoteese. Uurimuse meetodika lähtepunktiks on olnud historism ehk teadusmõtte liikumine üldiselt üksikule ning vastupidi, uurimisobjektidelt arhitektuuriajaloolle ja viimaselt kogu maa poliitilisele ja majanduslikule ajaloole. Dissertatsioonist nähtub, et autor on enam eelistanud käsitlusprintsipi üksikult üldisele. Oponent oli seisukohal, et Voldemar Vaga doktoridissertatsioon on kirjutatud marksistlik-leninliku kunstiteaduse seisukohalt.⁵⁰⁶

4.4. Arutelu

Nõukogude ajalooteaduse ettekirjutus muuta akadeemilise teadustöö kontseptsioon marksistlikuks sundis Voldemar Vaga 1957. aasta stiiliajaloolist gootika-käsitlust ümber kirjutama. Vene historiograafia käsitas Liivimaad Saksa koloniaalmaana. Voldemar Vaga pidi kohandama gootikauurimuse Vene ajaloo historiograafias välja kujunenud 13.–16. sajandi ajaloopildile vastavaks. Ümberkirjutamise tulemusena sooviti Läänemere idakaldal sakslastele kuulunud maa ehitusajaloo ja muu seonduva taustal Venemaa ajaloolise osa esiletõstmist.

Marksistlike ettekirjutuste pinnalt tõstatub küsimus ideoloogiliselt survestatud ajalookirjutamise võimalustest ja tingimustest. Teiseks tuleb nõukogude ajaloolaste ettekirjutuste järgi valminud akadeemilise teadustöö puhul küsida, milliseid ettekirjutusi töö autor ei järginud.

Voldemar Vaga huvi gootika vastu oli kasvanud sõja-aastail Tartu Jaani kiriku varemeid uurides. Stalini isikukultuse aastate mentaalses kriisis oli sellest saanud tema uus uurimisteema. Kunstiajaloo professori monograafia küpses

⁵⁰⁵ Mari Nõmmela, Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajalooos Voldemar Vaga näitel, lk. 207.

⁵⁰⁶ Samas, lk. 207–208.

bürookraatliku teaduskorraldusega keskkonnas ja ideoloogiliselt survestatud kliimas. Eesti kunstiajalookirjutuse üle valitses marksistlik metodoloogia. Muudatused üleliiduliselt kaitstavate teadustööde atesteerimisekomisjoni VAK-i tegevuses toimusid vastavalt partei sisepoliitilistele suunistele.

Voldemar Vaga varasemate arhitektuurilooliste käsitluste pinnalt kasvanud nõukogude perioodi uurimus kandis ümberkirjutamise protsessis erineva rõhuasetusega pealkirju: „Eesti arhitektuur 13.–16. sajandini“ (1952), „Gooti kunsti arenguetapid Eestis“ (1955), „Gootika arhitektuuri arengu põhiastmed Eestis“ (1957), „Gooti arhitektuur Eestis“ (1961), „Eesti keskaja arhitektuur“ (1963–1964). Marksistliku doktoridissertatsiooni kirjutamine kulges kahe ajalookäsitluse konfliktisel teljel marksistliku osa suurendamisena stiiliajaloolise sisu arvelt. Veel nähtub pikast kirjutamisprotsessist, et arhitektuuriajaloolise väitekirja käekäigus kuulus oluline osa nõukogude ajaloolaste suunamisele.

Nõukogude ajalooteaduse ideoloogilised ootused kerkisid Voldemar Vaga ette järk-järgult professor Boriss Mihhailovi ja professor Vladimir Piljavski soovituslike ettekirjutustena, suunates deskriptiivse uurimuse marksistliku ajalookirjutuse raamidesse ja vormi. Marksistliku teadmise rekonstrueerimisel tekkinud sisulisi vastuolusid ja varasema ajalookirjutuse „vigu“ tuli Voldemar Vagal töö käigus retsensentide soovitusel parandada. Gootikauurimusele marksistlikku sisu ja vormi otsinud kunstiajaloo professor oli vajanud ka Mihhail Alpatovi meetodilisi nõuandeid marksistlikus võtmes kirjutuskava loomisel.⁵⁰⁷ Koos meetodilise juhendamisega toimus Voldemar Vaga ideoloogiline suunamine, mis murendas tema hoiakuid ja väärtussüsteemi.

1950. aastatel NSV Liidu Teaduste Akadeemia arhitektuuriajaloo sektorit juhtinud professor Boriss Mihhailov oli Voldemar Vaga uurimisprobleemidega kursis. Kunstistiilide arhitektoonikast huvitunud arhitektuuridoktor⁵⁰⁸ suhtus igati toetavalt Voldemar Vaga hüpoteesi basiilika ja kodakiriku ruumivormide vahekorras keskaja ehituskunsti.

1962. aastal ametlikuks konsultandiks kinnitatud arhitektuuridoktor Vladimir Piljavski tegeles 18.–19. sajandi hoonete restaureerimisega. Leningradi Insener-Tehnilise Instituudi arhitektuuriajaloo kateedri professor oli pädev juhendama

---

⁵⁰⁷ Voldemar Vaga tegi kaastööd „Большая советская энциклопедия“ erinevatele väljaannetele, kus konsultandina töötas Mihhail Alpatov. Viimast peeti laiapõhjaliste teadmistega Vene ajalookirjutuse meetodikuks ja Prantsuse-Saksa suhete marksistlikuks tõlgendajaks.

⁵⁰⁸ Boriss Mihhailovi sõjajärgsed uurimused antiik- ja renessanssarhitektuurist kõnelevad nõukogude arhitektuuriteoreetiku püüdest leida vastavusi ning seaduspärasusi kunstiteose stiili ja tehniliste nõuete vahel. Samuti kuulus ta mitme väljaande toimetuskolleegiumisse: Vt. Вопросы теории архитектурной композиции, 1. Под общей редакцией Б. Михайлова, М. Рзянина и Г. Шемякина. Москва: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1955; Борис Михайлов, Витрувий и Эллада. Основы античной теорий архитектуры. Москва: Стройиздат, 1967.

üleliiduliselt kaitstavaid teadustöid, aidates Hruštšovi sula perioodil⁵⁰⁹, kui ühiskondlikku hinnangut kujundas näiv liberalism, Tartu Riikliku Ülikooli professoril uurimistööd lõpule viia.

Seega oli nõukogude teadlaste soovitusel, mida Voldemar Vagal tuli teadustöö marksistlikuks vormimisel järgida, määrav roll.

Pärast Stalini isikukultuse aastaid marksistlikus ajalooteaduses valitsema pääsenud historismi käsitati mineviku uurimise printsiibina, mis nõudis: [---] *ühiskondlike nähtuste käsitlemist konkreetseina, arenevaina, ajastu tingimusi, protsesside otseseid ja ka kaugeleulatuvaid tagajärgi arvestades.*⁵¹⁰

Marksistlikke ettekirjutusi järgides tuli Voldemar Vagal vältida ka enne 1940. aastat tehtud „vigu“. Lisaks eesmärgi püstitusele, lahendustele ja lõpptulemusele nõuti uurimustööl ideoloogiliselt „õigeid“ hinnanguid.

Gootika arenguloo üks marksistlikke rekonstruktsioone võinuks olla sissejuhatavas osas poliitilise ajaloo taustal feodaalse killunemise perioodi tootlike jõudude ja tootmissuhete dünaamika selgitamine. Ettekirjutatud skeemi kohaselt oleks pidanud feodalismi tootmisviisi analüüsile järgnema Saksa koloniaalmaa poliitiliste, usuliste, rahvuslike ja klassivastuolude analüüs ning järeldustest tulenema feodalismiaegse ehituskunsti arengu põhjused Liivimaal. Sellele oleks järgnenud ehitismälestiste stiiliajalooline iseloomustamine, analüüs ja nii edasi.

Nõukogude perioodi ajaloos peeti eriti oluliseks sotsiaalsete suhete pinnalt esile tõstetud klassivastuolude ja -võitluse rõhutamist, mille abil sai seletada ajaloo arengut. Keskaja arhitektuuri teema seisukohalt kujunes tähtsaks usuliste vastuolude küsimus ja katoliku kiriku roll.⁵¹¹ Katoliku ja õigeusu kiriku suhete pinnalt sai teha järeldusi kirikuarhitektuuri iseloomu kohta, hinnata kohaliku elanikkonna ja naabrite vahelisi suhteid ja muud. Ajalookirjutaja marksistlik-leninlik positsioon pidi olema väljaloetav kriitilistest hinnangutest ja järeldustest gootika tekkepõhjuste ja arengusuundade kohta, mis kokkuvõttes teenisid nõukogude ajalooteaduse jaoks kaugeleulatuvaid ideoloogilisi eesmärke. Eesti kunstiajaloolaselt oodati süsteemselt esitatud teadmist ja ideoloogiliselt õigeid seisukohti, mis aitaksid kaasa Venemaa ajaloolise osa esiletõstmisele Läänemere piirkonnas.

---

⁵⁰⁹ NLKP Keskkomitee esimese sekretäri ja NSVL Ministrite Nõukogu esimehe Nikita Hruštšovi võimul püsimise lõpus oli NLKP XXII kongress (1961) vastu võtnud kommunismi ülesehitamise programmi.

⁵¹⁰ Eesti nõukogude entsüklopeedia, 3. kd., 1971, lk. 51.

⁵¹¹ Katoliku kiriku rolli keskajal hinnati ühiskonnaelus reaktsiooniliseks: Нина Сидорова, Очерки по истории ранней городской культуре во Франции. (К вопросу о реакционной роли католической церкви в развитии средневековой культуры). Академия Наук СССР. Институт истории. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953, lk. 5.

Voldemar Vaga keskaja arhitektuuri uurimine ulatus Stalini isikukultuse aastatesse. Kümnekonna aasta kestel olid ajalookirjutust määranud ideoloogilised ettekirjutused vähe muutunud. Akadeemilise uurimustöö reeglilik pani profesori ajalookirjutaja vastuolulisse rolli. Marksistliku ajalookäsitluse ettekirjutustest juhindunud nõukogude teadlaste soovitusel ja oponentide retsensioonid tuginesid Vene historiograafia seisukohtadele Baltikumi rahvaste ajaloost, mida eesti kunstiajaloolasel oli raske kummutada.

Gooti kirikukunstist huvitunud Voldemar Vaga oli algusest peale pidanud arvestama kolme permanentse nõudega: 1) uurimiskontseptsiooni muutmine; 2) Venema ajaloolise osa tõestamine Läänemere idakaldal ja 3) saksa kolonistidele kuulunud maa kriitiline analüüs.

Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse vaheliste jõuväljade nihkumist viimase kasuks peegeldab uurimiskontseptsiooni ja väitekirja struktuuri muutmine. Liivimaa kirikuarhitektuuri süvenenud uurija tähelepanu suunati profaanarhitektuurile, seejärel kokkuvõtva ülevaate andmisele ühe ajastu ehituskunstist. Kui 1957. aastal oli Voldemar Vaga seadnud doktoridissertatsiooni eesmärgiks gooti arhitektuuri arenguetappide käsitlemise seoses maa ühiskondlik-poliitilise eluga ja gootika sidemete väljaselgitamise lähemal ja kaugemal olevate naabermaadega, siis 1964. aastal on monograafia eesmärgi sõnastus tüüpiliselt marksistlik: *[---] objektiivse ülevaate andmine Eesti keskaja arhitektuurist, mis tugineks marksistlik-leninlikule metodoloogiale kui ainukesele teadusliku tunnetuse alusele.*⁵¹³

Gootika teemat pidasid nõukogude ajaloolased probleemseks, sest ehitusmälestiste uurimine-restaureerimine oli Eestis alles pooleli (Vladimir Piljavski). Et sakslaste koloniseeritud Liivimaad olid keskajal ilmestanud klassi-, rahvuslikud, sotsiaalsed ja majanduslikud vastuolud (Boriss Mihhailov), siis Liivimaa ajalugu, mis tähendas nõukogude historiograafiale Baltikumi feodaalse killunemise ajalugu, vajas lahtikirjutamisel põhjalikumat analüüsi (Vladimir Piljavski, Boriss Mihhailov). Ilmusid marksistlikud soovitusel, kuidas Voldemar Vaga stiiliajaloolist gootikauurimust muuta. Kontseptuaalse lähtepunkti muutmine tõi kogu töö ümberkirjutamise Eesti keskaja arhitektuuri kokkuvõtva monograafiaks. Nõukogude ajalooteaduse poolt aktsepteeritav teadustöö pidi andma marksistlikult põhjendatud teadmise Baltikumi keskaja arhitektuurist.

Saksa koloniaalmaale kriitiline analüüs oli ideoloogiline nõue, mis vastas nõukogude ühiskonna väärtushinnangule. Marksistliku materialistliku dialektika järgi hinnati klassivõitlus ja -vastuolud ühiskonna vastandite ühtsuse ja võitluse arenguteguriks.⁵¹⁴ Ajalookirjutajal näis olevat ununenud fakt, et esimene sõjajärgne monograafia 19. sajandi kunstist oli saanud klassivõitluse seisukohalt negatiivse hinnangu. Klassivõitlus oli marksistliku teadustöö üks põhilisi aspekte, mida töö kirjutamise käigus Voldemar Vagale pidevalt meelde tuletati.

---

⁵¹³ Вольдемар Вага, Средневековая архитектура Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 3–4.

⁵¹⁴ Filosoofia leksikon, lk. 445.

Vene mõju ajaloolise tähtsuse toonitamisel oli üheks lahenduseks eestlaste ja venelaste sõpruse tõestamine, mis sai alguse Stalini isikukultuse aastatel.⁵¹⁵ Vene mõjusid otsiti materiaalsest ja vaimsest kultuurist. Voldemar Vaga suunati hindama koloniaalarhitektuuri, analüüsima Eesti-Vene ajaloolisi kontakte, otsima kohaliku arhitektuuri välismõju idast. Basiilika hüpoteesiga kaasnenud kohaliku ehituskunsti eripära problemaatika pidi saama kallutatud konteksti vastukaaluks Saksa-, Taani- ja Skandinaavia-poolsetele välismõjudele. Rõhuasetuse muutmine idanaabrite kasuks oli mõistetav ajalookirjutaja marksistliku platvormina ja vastuvõetav nõukogude historiograafiale. Liivimaa keskaja arhitektuur võimaldas kaugeleulatuvaid poliitilisi tõlgendusi.

1957. aasta dissertatsiooni autoreferaadis on Voldemar Vaga professor Boriss Mihhailovi ääremärkusi arvestades põhjalikult tutvustanud Liivimaa ehituskunsti, kohaliku gootika sõltumatust ja originaalsust ning sidemeid lähimate ja kaugemate naabermaadega. Teades, et Vene küsimus oli ideoloogiline võtmeteema, on kunstiajaloolane Venemaa ajaloolist mõju liivlastele, lätlastele ja eestlastele enne sakslaste sissetungi 13. sajandi alguses sõnaliselt rõhutanud, kuid laiem käsitus puudub. Eesti-Vene ehituskunsti kontakte illustreerivad vaid refereeringud Mihhail Kargereri teosest „История русского искусства“ (I osa, Moskva 1954).⁵¹⁶

1961. aastal juhtis professor Vladimir Piljavski eesti kunstiajaloolase tähelepanu tõigale, et kodanlikud ajalooteadlased (Wilhelm Neumann, Sten Karling, Armin Tuulse) on käsitlenud Liivimaa keskaegset ehituskunsti osana Lääne-Euroopa arhitektuurist, mitte kui kohalikku ehituskunsti ja traditsioonide avaldusvormi. Nõukogude teadlane soovitas võtta kontseptuaalseks lähtepunktiks Baltikumi arhitektuuri iseseisvuse väljatoomise, rõhutades seejuures Vene-Saksa ajalooliste kontaktide analüüsisist tulenevate järelduste olulisust. Saksast sõltumatu kohaliku arhitektuuri eripära oli Vene ajaloo historiograafia positsioonilt märgilise tähendusega.

Professor Vladimir Piljavski oli soovitanud Voldemar Vagal ehitusalaste sidemete puudumise korral Novgorodi- ja Pihkvamaaga analüüsida, miks kohalikul elanikkonnal puudusid kontaktid idanaabritega, mille peale on kunstiajaloolane marksistlikus kompilatsioonis alla kriipsutanud Novgorodi ja Pihkva ehituskunsti mõjusid, nimetades neid retooriliselt domineerivaks teguriks Läänemere maade regioonis.⁵¹⁷ Kui 1957. aastal ei olnud Vene 13.–15. sajandi kindlusarhitektuuri küsimustes eeskujuandvaid nõukogude autorite allikaid,

---

⁵¹⁵ Anti Selart, Kuidas Artur Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas, lk. 32.

⁵¹⁶ Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 33 ja 42.

⁵¹⁷ Вольдемар Вага, Средневековая архитектура Эстонии. I–II. Диссертация на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Научный консультант доктор архитектуры, профессор В. И. Пилявский. Тартуский Государственный Университет. Ленинградский инженерно-строительный институт. Тарту, 1964, lk. 5–6 (erakogu).

toetus Voldemar Vaga Vladimir Kostotškini käsitlustele.⁵¹⁸ 1941. aastast pärinevat Leonid Matsulevitši väidet Tallinna elamuehituses levinud Novgorodi-Pihkva sakraalarhitektuurist pärinevatest viilukaunistustest⁵¹⁹ on ta kasutanud ka 1964. aastal. Vanavene arhitektuuri mõjude puudumist Liivimaa sakraalarhitektuuris on põhjendatud 1957. aastal⁵²⁰ katoliku ja vene õigeusu kiriku vastuoludega, kuid põhjalikum argumentatsioon puudub.

Voldemar Vaga konstateerivat, formaalset lähenemist kahe maa vahelistele poliitiliselt tundlikele küsimustele võib seletada nii kirjutamisviisiga kui üldise vastumeelsusega täita kunstiajalookirjutuses ideoloogilisi nõudeid. Samas on kaksikmoraaliga leppinud professori poliitiline lojaalsus teatud akadeemiliste ettekirjutuste täitmisel mõistetav. Näiteks Eesti keskaja arhitektuuri sissejuhatavas osas on ta loetlenud tähtsamate ajalooallikate kõrval („История русского искусства“, „Всеобщая история искусства“, „Всемирная история“, „Очерки истории СССР“, „Известия Академии Наук СССР“) veel mitmete nõukogude teadlaste nagu Konstantin Bazilevitši, Mitrofan Bodnarski, Andrei Bunini, Vladimir Kostotškini, Leonid Matsulevitši, Nikolai Pavlenko, Pavel Rappoport, Jan Zahvatovitši ja teiste uurimusi, samuti marksismi-leninismi klassikute teoseid, NLKP programmdokumente, partei- ja riigitegelaste Nikita Hruštšovi, Boriss Ponomarjovi publikatsioone ja nii edasi.⁵²¹ Kui kunstiajaloolase kirjutusviis polnud 1950. aastatel veel piisavalt marksistlik, siis aastatega on omandatud vajalik keelekasutus, retoorika, oskus sõnastada ettekirjutatud rõhuasetusi.

Voldemar Vaga marksistliku ajalookäsitluse puudulikkus leidis 1964. aastal Leningradis dissertatsiooni kaitsmisel äramärkimist. Nõukogude ajalooteadus hindas marksismi-leninismi seisukohalt kõige kaalukamaks tunnusjooneks V. Vaga doktoridissertatsioonis esitatud kriitilist arvamust keskaja arhitektuuri historiograafia kohta, mis teenis oponent Vladimir Kostotškini positiivse hinnangu. Ajaloodoktor kiitis eesti kunstiajaloolase oskust summeerida kogu varasem historiograafia metodoloogiliseks süsteemiks. Voldemar Vaga oli pidanud baltisaksa ajaloolaste uurimustest tendentslikeks Karl von Löwis of Menari artikleid ja saksa šovinismi äärmusliku esindaja Otto Freymuthi uurimusi ning reaktsioonilisteks, šovinistlikeks, idealistlikeks ja/või rassistlikeks baltisaksa ajaloolaste Leonid Arbusowi, Friedrich Georg von Bunge, Paul Johanseni, Eugen von Nottbecki, Richard Hausmanni, Hermann von Bruiningki, Axel von Gerneti, Carl Schirreni ja teiste kirjutisi.⁵²² Kultuurtregerlusest kantud autori-

---

⁵¹⁸ Vene kindlusarhitektuuri uurija oli uurinud ka Pihkva- ja Novgorodimaa kaitseehitisi, sealhulgas Narvat (1948) ja Ivangorodi (1952): Владимир Косточкин, Русское оборонное зодчество конца XIII начала XVI веков. Москва: Издательство Академия наук, 1962.

⁵¹⁹ Voldemar Vaga, Tallinna keskaegne elamu, lk. 41–88.

⁵²⁰ Вольдемар Вага, Средневековая архитектура Эстонии. I–II. Диссертация..., lk. 542–543 (erakogu).

⁵²¹ Samas, lk. 5–6.

⁵²² Mari Nõmmela, Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajalooos Voldemar Vaga näitel, lk. 203.

teks on nimetatud Heinz Loefflerit ja Niels von Holsti. Uus etapp Baltikumi kunstiteaduses oli alanud rootsi kunstiteadlaste uurimistöödega, kuigi ka viimased polnud dissertandi väitel vabad tendentslikkusest Skandinaavia mõjude hindamisel Baltikumi kunstis (Tor Helge Kjellin, Sten Ingvar Karling). Eesti kodanlike kunstiteadlaste publikatsioonidest oli nii historiograafias kui ka töös edaspidi esile tõstetud Armin Tuulse omad. 1940. aastat ja arhitektuuriajaloo sidumist marksismi-leninismiga nimetati „kodanlikust idealismist“ vabanemiseks. Sellele järgnes loetelu nõukogude perioodil ilmunud eesti ja vene ajaloolaste uurimistöödest.

Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri juhataja Hilda Moosberg, kes esines 12. novembril 1964 Leningradis Vene NFSV Ilja Repini nimelises kunstiinstituudis doktoridissertatsiooni kaitsmise lõpus, rõhutas oma ettekandes Voldemar Vaga uurimuse marksistlik-leninlikku metodoloogiat ja historismi meetodit. Ettekandest kujunes omamoodi kaitsekõne ja vastuväide professor Mihhail Kargerit seisukohale eesti kunstiajaloolase marksistliku käsitluse puudlikkuse kohta. Professor Hilda Moosbergi sõnul oli Voldemar Vaga kriipsutanud alla arhitektuurimälestiste vaatlemist majanduslike ja sotsiaalsete suhete kontekstis ja klassivõitluse seisukohalt. Teadustöö ajalooline periodiseering ei tekitanud samuti kahtlusi. Historiograafiline ülevaade sisaldas allikate kriitilist analüüsi: ühed uurijad asuvad „Saksa šovinismi“ seisukohtadel (Otto Freymuth, Niels von Holst), teised „ideoloogilise kontseptsiooni“ positsioonil (Tor Helge Kjellin, Sten Ingvar Karling, Bertil Berthelson, Armin Tuulse). Viimased kordavad küll mõningaid baltisaksa uurijate väiteid, kuid on toonud juurde uusi seisukohti, eeskätt konkreetset faktilist materjali. Käsitletud on ka nõukogude autoreid (Leonid Matsulevitš, Vladimir Kostotškin, Villem Raam, Rein Zobel, Ernst Ederberg, Elfriede Tool-Marran), andes nende tööle põhjaliku hinnangu.⁵²³

Eesti ajaloo süstemaatiline marksistlik ümberhindamine oli Tartu Riikliku Ülikooli ajalookateedrite osavõtul alanud pärast sõda. Kui 1950. aastatel tunti muret arhitektuuripärandi uurimise puuduste pärast, sest kodanliku diktatuuri ajal olid rootsi kunstiajaloolased püüdnud tõestada Eesti arhitektuuri sõltuvust Skandinaavia eeskujudest ja varjata kultuurisidemeid Venemaaga,⁵²⁴ siis professor Hilda Moosberg kinnitas 1964. aastal Leningradis nõukogude ajaloo teadlastele, et Tartu ülikooli kunstiajaloo professor V. Vaga on nimetatud puudusi oma doktoridissertatsioonis suutnud vältida.⁵²⁵ Arvamusest järeldub, et nõukogude ajaloo teaduse ettekirjutuste kohaselt oli eesti kunstiajaloolase vastandumine „kultuurtreegerlusest kantud baltisaksa järeldustele“ ja „rootsi kunstiajaloolaste tendentslikele seisukohtadele“ marksistlikult õige lähenemine keskaja arhitektuuriajalookirjutuses. Nõukogude okupatsioonirežiimi tingimusi arvesta-

---

⁵²³ TÜR KHO, F. 85, s. 122, l. 4.

⁵²⁴ Leo Gens, Arhitektuuripärandi uurimise puudustest. – Sirp ja Vasar 1953, 12. juuni.

⁵²⁵ Mari Nõmmela, Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajaloo Voldemar Vaga näitel, lk. 208.

des oli see ainuvõimalik hinnangutasand akadeemilise teaduskraadi taotlemisel. Eesti kunstiajaloolasel puudusid alternatiivid.

Ametlike oponentide seisukohalt olid mitmed olulised küsimused jäänud Voldemar Vaga „Eesti keskaja arhitektuuris“ marksistlikust vaatekohast siiski lahendamata. Dissertatsiooni lõppvariandis nägid nõukogude ajaloolased jätkuvalt marksistliku ajalookirjutuse puudujääke, nagu arhitektuuri arengu eeltingimus – ühiskondlik-poliitiliste, majanduslike ja klassivõitluse aspektide pealiskaudset käsitlemist (Mihhail Karger) ja Liivimaa ehituskunsti iseseisvuse ebamäärasust (Vladimir Kostotškin). Voldemar Vaga marksistliku käsitluse nõrkuseks peeti põhjust, et Baltikumi majanduslikust, poliitilisest ja kultuurikeskonnast kohalikku omapära ja iseseisvust otsinud uurijal puudus baltisaksa ja kodanlike ajaloolaste allikate kõrval eeskuju vääriv marksistlik-leninlik ajalookäsitlus (Andrei Bunin). Seisukoht on vaieldav, sest tol ajal oli ilmunud õige mitmeid marksistliku ajalookirjutuse eeskujunäiteid,⁵²⁶ mida Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo professor oleks võinud järgida, kuid ei olnud seda teinud.

Eesti keskaja arhitektuuriloo marksistlikuks rekonstrueerimisel jättis Voldemar Vaga mõned ettekirjutused arvestamata.

1. Liivimaa gootikat oli enne 1940. aastat käsitletud välismõjude risttules kujunenud Lääne-Euroopa kultuurinähtusena.⁵²⁷ Kuna määrava tähtsusega Taani, Saksa (Westfaleni, Reinimaa, Preisi, Lübecki) ja Rootsi (Gotlandi) ajaloolised mõjud püsisid jätkuvalt Lääne-Euroopa medievistika huviorbiidis, ootas nõukogude historiograafia Venemaa ajaloolise prioriteedi tõestamist Läänemere idakaldal. Voldemar Vaga oli sel teemal arutlusest loobunud.

2. Liivimaa arhitektuuri eripära ja ehitustingimusi kujundanud teguritena loetles Voldemar Vaga kolonistide Vene-vastase sise- ja välispoliitika, kaubandussidemed ida ja lääne vahel, katoliikluse leviku ja tugevnemise, usulised ja rahvuslikud vastuolud, kuid jättis nimetatud põhjuste tagamaad selgitamata, vältis analüüse ja ideoloogilisi tõlgendusi.

---

⁵²⁶ Lisaks 1952. aastal ilmunud väljaandele „Eesti NSV ajalugu. (Kõige vanemast ajast tänapäevani)“ oli Eesti NSV TA Ajaloo Instituudis alustatud kolmeosalise Eesti NSV ajaloo väljaandmist, millest kaks köidet olid selleks ajaks juba ilmunud: „Eesti NSV ajalugu“. I kd. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Peatoim. Gustav Naan. Toim. Artur Vassar. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955. (Historiograafia – Harri Moora, Karl Laigna, Juhan Kahk, Eesti arhitektuur ja kujutav kunst XIII sajandist XIX sajandi keskpaigani – Elfriede Mägi); „Eesti NSV ajalugu“. II kd. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Peatoim. Johannes Saat, tegevtoimetajad Artur Vassar, Ea Jansen, Hans Kruus, Adolf Päss. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963. (Historiograafia – Ea Jansen ja Artur Vassar, kujutav kunst ja arhitektuur – Irina Solomõkova).

Marksistlikku orientatsiooni oli kinnistanud ka kolmeosaline „Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost.“ I–III. EKP Partei Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961–1972.

⁵²⁷ Probleemiga tegelnud Armin Tuulse oli 1940.–1950. aastatel jaganud seisukohta, et kohalikud ehitusmeistrid ei olnud keskajal mitte ainult mõjutuste saajad, vaid ka andjad, seda esmajoones Soome ja Rootsi suunal.

3. Nõukogude ajaloolased ootasid ülevaadet Eesti-Läti alade asustuse kohta 12. sajandil ja kriitilist hinnangut koloniaalarhitektuurile, kuid ka nendest soovitudest läks Voldemar Vaga mööda.

Professor B. Mihhailovil ja professor V. Piljavskil ei õnnestunud töö ümberkirjutamise käigus lisada Voldemar Vaga doktoridissertatsioonile sügavamad ideoloogilist suunitlust ja võitlevalt marksistlikku hoiakut, võimalik, et autori isikuomaduste tõttu.

Kokkuvõttes määrasid 1964. aastal akadeemilise arhitektuuriajalookirjutuse iseloomu nõukogude teadustöö reglemendid. Marksistlik-leninlik metodoloogia kujundas ajaloolise tõe, marksistlik materialistlik käsitlus garanteeris uurimuse kontseptuaalse suunitluse, sisulised lahendused ja lõpptulemused. Eesti-Vene ajaloolised kontaktid tähendasid nõukogude ajalooteadusele Venemaa mõju sfääride ajalugu Baltikumis. Monograafia Liivimaa keskaja arhitektuurist pidi andma marksistliku tõe valguses tõlgendusvõimalusi ka lähiajalooloole.

Voldemar Vaga väitekiri sisaldas süsteemset ülevaadet 13. sajandist kuni 16. sajandi alguseni Liivimaal toimunud ehitustegevusest, hõlmates kindlusarhitektuuri, linnaehitust ja kirikuid. Nõukogude ajalooteadus hindas eesti kunstiajaloolase ajalookirjutusele omast faktirikkust ja objektikeskset käsitlust kõrgetasemelise uurimismeetodina, kuigi sotsiaalne taust gootika hindamisel jäi nõrgaks – puudusid marksistlik argumentatsioon ja hinnang. Stiiliküsimusi esmatähtsaks pidanud autori tähelepanu püsis arhitektuuriprobleemidel. Marksistliku historismi printsibi nõuet – minevikunähtuste sidumist kaasajaga toetas sissejuhatavates ja kokkuvõtvates lõikudes marksistlik retoorika.

Kõige suuremaks järeleandmiseks nõukogude ajalooteadusele tuleb hinnata 1964. aastal esitatud marksistlikus käsitluses keskaja arhitektuuriajaloo historiograafiat, ilma milleta poleks doktoridissertatsiooni kaitsmisele lubatud, ja autoreferaadid retoorilist lõppkokkuvõtet, kus nõukogude kaksikmoraaliga juba harjunud kunstiajaloolane kinnitas marksistlik-leninlikku maailmavaadet. Samas oli jäetud keskaeg kui „feodaalse killunemise protsess“ ehitustegevuse arenguloolise taustana marksistliku materialismi aspektist käsitlemata ja ajaloolise klassivõitluse positsioonilt hindamata. Voldemar Vaga marksistliku ajalookäsitluse puudujääke ei korvanud pikad sissejuhatused, marksistlik hinnanguaspekt historiograafiale, kontseptuaalse uurimissüsteemina esile tõstetud profaanarhitektuur, kus kindlustatud lossid ja linnakindlustused pidid rõhutama Liivimaa aadelkonna Vene-vastast agressiivsust, ega ka deklaratiivne lõppsõna.

Marksistliku kava järgi „Средневековая архитектура Эстонии“ jäi sisuliselt stiiliajalooliseks käsitluseks ja marksistlikus mõttes formaalseks. Nõukogude terminoloogiat, fraseoloogiat, retoorikat kasutati raamivaks kompilatsiooniks. Voldemar Vagale oli jäänud esmatähtsaks keskaja arhitektuuri varasemate käsitluste kokkuvõtmine, süstematiseerimine ja täiendamine, mille tulemusel täitus üks lünk eesti vanemas kunstiajaloo. Dissertatsiooni soovitati ehitusmälestiste stiiliajalooliseks käsiraamatuks.

Marksistlike ettekirjutuste risttules küpsenud dissertatsiooni kaitsmisega loeti Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuse konflikt lõppenuks, kuigi deskrip-

tiivne stiiliajalugu⁵²⁸ oli sotsiaalse taustaga seotud vaid nii palju, kui oli vaja ühiskondlik-majandusliku formatsiooni fikseerimiseks keskajal. Objektikeskne käsitlus aitas otsesest marksistlike ettekirjutuste täitmisest hoiduda. Vaatamata ideoloogilise surve sunnil historiograafilistes seisukohtades tehtud mööndustele, polnud Voldemar Vaga lahti öelnud kunstiajaloolistest tõekspidamistest.

---

⁵²⁸ Voldemar Vaga keskaja arhitektuuri deskriptiivset esitust on märganud 1965. aastal ilmunud „Eesti arhitektuuri ajaloo“: Paul Reets, Raamat Eesti arhitektuuri ajaloo. Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn. Eesti Raamat, 1965, 575 lk. – Mana 1966, nr. 4, lk. 54–56.

5. STIILIOOLISE JA MARKSISTLIKU KÄSITLUSE KOMPROMISS: 1964–1980

Kaks järgmist aastakümnet kujunesid Voldemar Vaga elus töömahukaks, kuigi doktoridissertatsioon ja mõned käsikirjad jäid publitseerimata.⁵²⁹ Dissertatsioonist ajendatud teemade taustal tuleb märkida professori arhitektuuriloolisi artikleid, mis ilmusid 1960., 1967. ja 1969. aastal.

Pärast teadustöö kaitsmist Leningradis võib lugeda stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikti ametlikul tasandil lõpetatuks, kuid professori kunsti-ajalookirjutuses veel mitte lõppenuks. Moskva poolt omistatud nõukogude kunstiteaduste doktori kraad⁵³⁰ andis Voldemar Vagale suhteliselt suure tegevusvabaduse. Nüüdsest peale sai ta ise otsustada uurimisteemade üle. Leningradi arhiivide külastamine enne dissertatsiooni kaitsmist⁵³¹ kõneleb sellest, et Voldemar Vaga tähelepanu oli pöördunud juba uuele uurimisteemale, Stalini isikukultuse aastatel kõrvale jäetud 19. sajandi kunstile.

1964. aastale järgnenud ajajärku on hinnatud poliitilise stagnatsioonina Nõukogude Liidus, mida tähistas NLKP Keskkomitee esimese sekretäri Leonid Brežnevi võimuletulek.⁵³² Ajavahemikul 1959–1975 toimunud partei nelja kongressi (1959, 1961, 1966, 1971) programmdokumentides kuulutati välismaailmale endistviisi ülesehitatud sotsialismi üleminekut kommunismile, samal ajal kui parteiline bürokraatia ja sisepoliitika lükkasid sotsiaalses kriisis suurriiki süvenevatesse majandusraskustesse. Sünkroonselt Moskvast toimuvaga jõudis Eestimaa Kommunistlik Partei sel ajal korraldada üleliiduliste otsuste, partei programmi ja põhikirja muutmise valguses kuus kongressi. Endistviisi jätkusid

---

⁵²⁹ Voldemar Vaga isikuarhiivi materjalid viitavad järgmistele käsikirjadele: „Архитектура Эстонии 1860–1918; 1918–1940“ (1959–1960); „Läti ja Eesti keskaegsed linnakindlustused“ (1961); „По поводу опубликованной в 1961 году в № 4 Известии Академии Наук Эстонской СССР, серия общественных наук, статьи О. Принтса и В. Раама „Критические замечания к книге В. Вага „Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии““, (1962); „Архитектура общественных зданий средневековой Риги“ (1967–1968); „Kriitilisi märkusi V. Raami artikli „Die Domkirche zu Tallinn und ihre baugeschichtliche Bedeutung“ (Konsthistorisk tidskrift nr. 3–4, XXXVI 1967) kohta“ (1968): Mari Nõmmela, Voldemar Vaga trükkis avaldamata käsikirjad 1928–1978. – Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 344–346.

⁵³⁰ ERA, F. R-1665, n. 3, s. 398, l. 9; Бюллетень Министерства высшего и среднего образования СССР 1965, № 10. lk. 14.

⁵³¹ TÕA, n. 134, s. 195, l. 217–218.

⁵³² Leonid Brežnev oli NLKP KK I sekretär aastast 1966 ja NLKP KK peasekretär kuni 1982. Tema võimuajal iseloomustas Nõukogude Liidu sisepoliitikat konservatiivsus ja keskviimu tugevdamine, välispoliitikat sõjalise ja poliitilise mõjuvõimu laiendamine. Vt. Дирк Кречмар, Политика и культура при Брежнев, Андропове и Черненко 1970–1985 гг.

EKP Keskkomitee pleenumid ja kohalike algorganisatsioonide konverentsid.⁵³³ Uute põlvkondade ellusuhtumises ja inimeste mõttemaailmas toimunud muutuste tõttu ei saanud eestlaste rahvuslike püüdluste mahasurumisel enam stalinistlikke võtteid kasutada. Muutused kohalikus sotsiaalses elus kajastusid uute lähenemistena kultuuris. Sotsiaalse võõrandumisega kaasnenud vastuolud aitasid kaasa Nõukogude Liidu lagunemisele, mida parteiline keskvõim Eestis ei tahtnud reaalspoliitikas veel 1986. aastal tunnistada.⁵³⁴

Neil aastail jätkas Voldemar Vaga pedagoogilise tööga ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedris. Professori aktiivse tegevuse tulemuseks oli aastail 1964–1975 ülikooli teadusliku nõukogu ees kaitstud 13 kunstiteaduste kandidaadi väitekirja.⁵³⁵ Hruštšovi sula aastail taotles Voldemar Vaga korduvalt luba tööalasteks komandeeringuteks Prantsusmaale, Rootsi ja Soome uurimistöö jätkamiseks, kuid ülikooli parteibüroo ettekirjutuste järgi jäid sooviavaldused rahuldamata. Välissõidukeeld kehtis tema isiku kohta 1960. aastate lõpuni. Arhiivimaterjalidest nähtub, et alles 1969–1970 lubati professoril sõita Helsingisse. 1970. aastal sai Tallinnas teoks tema esimene sõjajärgne kohtumine Armin Tuulsega ja Stockholmi ülikooli kunstiajaloo magistrantidega.

Voldemar Vaga oli kirjavahetuses mitmete endiste õpilastega, kes töötasid Tallinnas muuseumis, arhiivis ja mujal. Ülikoolitöö aastail püsis professoril side Leningradi ja Moskva kolleegidega.⁵³⁶ Tema kirjavahetus sisaldas kontakte Prantsusmaaga (Lucien Rudrauf ja Frédéric Mühlenheim) ja Rootsiga (Armin Tuulse ja Sten Karling). Kirjavahetus Saksamaaga (erinevate isikud ja institutsioonid) laienes baltisaksa kunstist raamatute kirjutamise ajal. Pärast „Kunst Tartus XIX sajandil“ ilmumist kirjutasid Voldemar Vagale paljud väliseestlased.⁵³⁷

Voldemar Vaga töötas Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonna NSV Liidu ajaloo kateedris kuni seitsmekümnenda eluaastani.⁵³⁸ Tema järglaseks kunstiajaloo õpetamise ajal sai Jaak Kangilaski, kes 1971. aastal asus Eesti Riikliku Kunstiinstituudi kunstiajaloo dotsendi kohale. Jaak Kangilaskit asendas NSVL ajaloo kateedris alguses vanemõpetajana, hiljem dotsendina töötanud Mart-Ivo Eller.⁵³⁹

---

⁵³³ Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut. NLKP Keskkomitee Marksismi-leninismi Instituudi filiaal. Tallinn: Eesti Raamat, 1983, lk. 159–160.

⁵³⁴ NLKP ülesanded sotsialismi täiustamisel ja järkjärgulisel üleminekul kommunismile. NLKP XXVII kongressi materjale. Tallinn: Eesti Raamat, 1986.

⁵³⁵ Mart Eller, Kunstiajaloolased Tartu ülikoolis aastail 1940–1989, lk. 106–108.

⁵³⁶ 1970.–1980. aastaist on säilinud üksikuid kirju Vladimir Piljavskilt, Algis Caunelt, Juris Skulmelt jt.

⁵³⁷ Nõmmela, Mari. Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 195–201.

⁵³⁸ 1969–1977 luges Voldemar Vaga Eesti kunsti ajalugu NSV Liidu ajaloo kateedris kunstiajaloo eriala üliõpilastele õppeülesande täitjana ja 1978–1987 keskaja kunsti ajaloo erikursust.

⁵³⁹ NSV Liidu ajaloo kateeder (1950–1989): Universitas Tartuensis 1632–2007, lk. 622–626.

Kuigi nõukogude perioodil väideti, et Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo kabineti tegevuse põhjal välja kujunenud eesti kunstiajaloolaste kaader hakkas juhtima kunstiajaloolist tööd Nõukogude Eestis,⁵⁴⁰ ahenesid kunstiajaloo eriala õpetamise- ja töötõingimused NSV Liidu ajaloo kateedri koosseisus märkimisväärselt. Akadeemilise ja vaimuelu sumbumisele aitas kaasa ka välissuhtluse piiramine 1970.–1980. aastatel. Tartu linna servale rajatud Raadi sõjaväelennuväli muutis ülikooli ja linna välismaalastele suletuks. Aastakümnetepikkune nõukogude plaanimajanduspoliitika soodustas kultuurielu koondumist järkjärgult Tallinnasse.

5.1. Voldemar Vaga diskussioonid arhitektuuriajaloo

Arhitektuuriajaloo seonduv temaatika jääb Voldemar Vaga huviorbiiti püsima, esmalt doktoridissertatsiooni pinnalt kerkinud üksikküsimustena, seejärel Eesti ehitismälestistest kokkuvõtlikku ülevaadet koostades. Kunstiteaduste doktorile ei tehtud enam nõukogude ajalooteaduse poolt etteheiteid ajalookirjutuse marksistlike puudujääkide kohta. Küll asuti Eestis professori puuduseks pidama tema kõrvalejäämist ehitismälestiste restaureerimis- ja kaevamistödest. Eakas kunstiajaloolane kompenseeris puudujäägi ehitusarheoloogilistest uurimistöödest saadud informatsiooni kogumisega ja kohapeal toimetatud vaatlustega, tuginedes aastakümnetepikkusele mälestiste uurimise kogemusele ja ka põhjalikule arhiivitööle. Mujal maailmas kunstiajaloo uurimises levinud ikonoloogiline ja ikonograafiline lähenemisviis jäid okupatsioonirežiimi tingimustes mentaalsesse isolatsiooni jäänud kunstiajaloolasele kättesaamatuks.

5.1.1. Ideed ja seisukohad (1957–1964)

Armin Tuulse Saksa okupatsiooni ajal kaitstud doktoritööga Liivimaa kaitseehitistest⁵⁴¹ oli pandud alus keskaja profaanarhitektuuri käsitlemisele. Pärast sõda vajas kokkuvõtmist kirikuarhitektuuri teema⁵⁴². Tor Helge Kjellini poolt tõstatatud basiilika ja kodakiriku probleem diskussioonis baltisaksa ajaloolastega vajas edasi arendamist, Sten Karlingi käsitlus Tallinna arhitektuurist ja Armin Tuulse sõjaaegsed ja -järgsed tööd ootasid kodueestlastele tutvustamist, sõja-aastatel avastuslikuks saanud uued andmed Tartu Jaani kirikust publitseerimist.

Stalini isikukultuse aastatel konfrontatsiooni sattunud Voldemar Vaga pidi hoiduma vastasseisu süvenemisest nõukogude ajalooteadusega. Marksismi-leninismi õhtuülikooli lõpetanud, kuid marksistlikus käsitluses tagasihoidlike

⁵⁴⁰ Tartu Riikliku Ülikooli ajalugu III. 1918–1982, lk. 100.

⁵⁴¹ Armin Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland.

⁵⁴² Voldemar Vaga hüpotees keskaja kirikute arhitektoonikast võis saada teoreetilise toetuse inseneriharidusega arhitektilt ja arhitektuuriajaloolaselt Boriss Mihhailovilt, kes oli 1944. aastal kaitsnud doktoriväitekirja Antiik-Kreeka arhitektoonikast ja tegeles arhitektuuriteoreetiliste küsimustega. Vt. Борис Михайлов, Витрувий и Эллада: основы античной теории архитектуры.

tulemusteni jõudnud uurija tähelepanu suunati arhitektuuriajalookirjutuses pärast 1957. aastat Liivimaa keskaegsetelt kirikutelt üle kogu ajajärgu ehitustegevuse probleemidele. Selle taustal tõstatub küsimus, milliste teguride koostmõjul kasvas Voldemar Vaga doktoridissertatsioon, mis käsitles gootika arengujärke ja eripära, nõukogude aja akadeemiliseks koondpildiks keskaja arhitektuurist.

Jätkates enne II maailmasõda alanud arutlust gootika arengu erisuse ideest Liivimaal, sattus Voldemar Vaga diskussiooni ajaloolastega väljaspool Eestit. Professori kriitiline suhtumine baltisaksa ajalooallikatesse, kategoorilised seisukohad, hinnangud ja mittepiisav argumentatsioon kujundasid ettekujutuse kunstiajaloolase marksistlikust positsioonist. Võimalik, et Voldemar Vaga doktoridissertatsiooniga seostusid ka mitmed muud Nõukogude Liidu sotsiaalsest keskkonnast tulenevad tegurid, nagu totalitaarse ühiskonna argielu, okupatsioonitingimustes elava eestlase eneseteadvusest tulenenud maailmakäsitus või kaksmoraaliga kohanenud professori rollimäng ja mure eesti rahvusliku kunstiajaloo saatuse pärast.

Voldemar Vaga ruumivormi hüpoteesi peeti ennatlikuks ja basiilika domineeriva leviku väide hinnati konstrueerituks. 1960. aastate retseptisioonist nähtus, et Saksamaast sõltumatu kohaliku arhitektuuri iseseisvuse teema pakkus enam huvi Saksa ja Nõukogude ajaloolastele. Nõukogude professori vastandumine enne sõda tegutsenud uurijate seisukohtadele andis võimaluse ideoloogilistele alltekstidele, kuigi Voldemar Vaga ruumivormi artikli ja ka doktoridissertatsiooni eesmärk oli Eesti arhitektuuri iseseisvuse rõhutamine gootika eripära kaudu.

Juba 1957. aastal oli gootikauurimuse üheks olulisemaks teemaks kirikute arhitektoonika ja tüübitunnused, mida autor varasemate uurijate eeskujul seostas keskajal Liivimaale saabunud ehitusmeistritega. Voldemar Vaga nägi Riia kirikute eeskujusid Lõuna-Eesti vanimate kirikute ristikujulistest sammastest ja basilikaalses põhiplaanis (madal pseudobasiilika Vana-Pärnu Nikolai kirikus, basiilika ja ristikujulised sambad Urvaste maakirikus, ristikujulised sambad Rõngu ja Nõo kirikus).⁵⁴³ Ühe näitena on toodud Riia toomkiriku põhjaportaalil olevate skulptuuride sarnasus Valjala kiriku ja Haapsalu lossikiriku skulptuuridega ning hinnatud ühesuguse stiiliga ehitusdekoori Riia toomkiriku noorema meistri tehtuks.⁵⁴⁴

1957. aastal on Voldemar Vaga käsitlenud veel toomkiriku, Oleviste ja Niguliste kiriku ümberehitusi Tallinnas 15. sajandil ja 16. sajandi alguses.⁵⁴⁵ Niguliste kiriku puhul leidis ta: [–] *vanad vundamendijäänused tõestavad, et*

⁵⁴³ Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 8. Vt. Kaur Altho, Nõo Laurentsiuse kirikust. – Kunstiteaduslikke uurimusi 1994, nr. 7, lk. 231–244.

⁵⁴⁴ Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 7. Vt. Kaur Altho, Kölni meister. – kas fiktsioon? – Läänemaa Muuseumi toimetised 1. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 1997, lk. 49–59.

⁵⁴⁵ Tallinna ehitismälestiste teemaga tegeles Voldemar Vaga 1940. aastate lõpust peale: TLA F. R-285, n. 1, s. 178. l. 1–2.

*algne kirik on olnud basiilika, mitte kodakirik, nagu ekslikult on väidetud.*⁵⁴⁶ Voldemar Vaga jäi oma arvamusele kindlaks, vastandudes Sten Karlingile⁵⁴⁷ ja hiljem ka Villem Raami seisukohtadele. Kiviraidurite käekirjade eritlemine ja stiil kriitiline võrdlus lubasid professoril järeldada, et kohalik ehituskultuur oma funktsioonides, materjalides ja ehitusviisides ei olnud välismõjude üksühene peegeldus ega mehaaniline kopeerimine.

Doktoridissertatsiooni käsikirja Eesti keskaja arhitektuurilooks ümber kirjutades on Voldemar Vaga Riia kirikute mõjutuste näidetena lisanud Tartu toomkiriku, Maarja ja Jaani kiriku, Urvaste kiriku ümberehitused ning alla kriipsutanud Rõngu ühelöövilise kiriku ja Nõo kodakiriku sammaste ehitusplastikat.⁵⁴⁸ Tallinnas toimunud kirikute ümberehitamine basiilikaks ajal, kui Saksamaal domineerisid kodakirikud, sai aluseks Saksa gootikast erineva arengupildi tõestamisel.⁵⁴⁹

Voldemar Vaga sõnastas uurimise idee kodakiriku ja basiilika ruumivormide vahekorras ja levikust „arhitektoonilise võitlusena“.⁵⁵⁰ Ruumivormi väite tõestamisel oli ta keskendunud Riia kirikute eeskujude ja mõjude uurimisele, otsis niinimetatud Kölni meistri(te) tööde kõrval anonüümse Karja meistri käekirjaga ehitusplastikat ja püsis seisukohal, et Tallinna toomkirik ja Niguliste kirik olid algselt basiilikad. Liivimaa kirikute tüübitunnuste otsimisele algkavatiste järgi keskendunud uurijat ootas ees pikem diskussioon Siberist Eestisse naasnud Villem Raamiga, kes 1956. aastal asus erialasele tööle Teaduslikus Restaureerimise Töökojas.⁵⁵¹

Kahe kunstiajaloolase diskussioon kirikute arhitektoonikast ja tüpoloogiast laienes Riia kirikutelt Eesti kirikutele ja saartele mujalt üle kandunud välismõjude, ehitusmeistrite ja kiviraiujate käekirjade atribueerimise kontekstis, millele lõpliku vastuse said anda nõukogude perioodil pikale veninud ehitismälestiste restaureerimistööd. Diskussioon vaibus alles pärast esimeste arhitektuuriajalooliste monograafiate ilmumist Villem Raamilt, Mai Lumistelt, Rasmus Kangropoolilt, Rein Zobelilt ja teistelt. Uurimistööde käigus parandati ja täpsustati varasemate uurijate järeldusi, sealhulgas ka Voldemar Vaga seisukohti.

---

⁵⁴⁶ Вольдемар Вага, Основные этапы развития готики в Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 7 ja 19.

⁵⁴⁷ 1937. aastal oli Sten Karling olnud seisukohal, et 13. sajandil ja 14. sajandi alguses oli Niguliste lühikese ja laia kooriruumiga kolmelööviline kodakirik: Sten Karling, Tallinn. Kunstiajalooline ülevaade. Tallinn: Kunst, 2008, lk. 29. Kirikute tüübitunnuste diskussiooni taustal oli näiteks Rasmus Kangropool Niguliste ehitusjärgude küsimuses püsinud seisukohal, et 13. sajandi lõpul oli kirik pseudobasilikaalse ruumipildiga: Eesti arhitektuur 1. Üldtoim. Villem Raam. Tallinn: Valgus, 1993, lk. 142.

⁵⁴⁸ Вольдемар Вага, Средневековая архитектура Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 11.

⁵⁴⁹ Samas, lk. 19–20.

⁵⁵⁰ Samas, lk. 5.

⁵⁵¹ 1950–1968 Teaduslik Restaureerimise Töökoda, 1968–1978 Vabariiklik Restaureerimisvalitsus, 1978–1988 Kultuurimälestiste Projekteerimise Instituut (KRPI).

10. Voldemar Vaga, Villem Raam ja proua Kerstin Karling 1983. aastal Tallinnas. Foto erakogust.

5.1.2. Poleemika Villem Raamiga

Voldemar Vaga ja Villem Raami diskussioon peegeldub aastatel 1961–1970 ilmunud ja ilmumata jäänud kirjatöodes. Kahe tuntud kunstiajaloolase konflikti põhjuseks peeti erimeelsusi keskaja arhitektuuri küsimustes.⁵⁵²

„Eesti arhitektuuri ajaloo“ väljaandmise kaasatud Villem Raam oli asunud 1956. aastal kunstiteadlase Helmi Üpruse kõrval etendama kandvat osa üldteose toimetamisel. 1955. aastal läks trükivalmis käsikiri „Eesti Arhitektuuri Ajalugu“ toimetuskolleegiumile ülevaatamiseks ja sisuliseks täiendamiseks.⁵⁵³ Planeeritud trükipoognad sisaldasid Voldemar Vaga kaastööna valminud 13.–16. ja 17.–18. sajandi arhitektuuri peatükke, mis oleksid võinud täita kohustusliku erialase publikatsiooni nõude kunstiajaloo doktoridissertatsiooni kaitsmisel 1957. aastal Moskvast.

Teadusliku Restaureerimise Töökoja ülesandeks oli arhitektuurimälestiste teaduslik uurimine ja projektdokumentatsiooni koostamine. Kui laienes neil aastail Tallinnas Niguliste, Oleviste ja toomkiriku uurimistöödega tegelenud Villem Raami uurimistegevuse haare, süvenesid kahe juhtiva kunstiajaloolase eriarvamused. Tartus oli samas liinis asunud Jaani kiriku ja toomkirikuga tegelema Olev Prints. Voldemar Vaga huvitus jätkuvalt uurimistulemustest, kuid nüüdsest peale osutusid uuemad väljakaevamis- ja restaureerimismaterjalid professorile kättesaamatuks. Konflikt resümeeerus 31. mail 1961 Tallinnas toimunud ehituskomitee, ajalooinstituudi ja mitmete teiste asutuste esindajate koos-

⁵⁵² Vestlus Elfriede Marran-Tooliga 15. aprillil 2004.

⁵⁵³ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 134–135.

olekuga, kus tõdeti vastastikuselt konkurentsist tekkinud koostöö puudumist, eriarvamusi ja palju muud.⁵⁵⁴

1961. aasta lõpus ilmus Olev Printsi ja Villem Raami retsensioon Voldemar Vaga poleemilise ruumivormi artikli kohta Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetistes rubriigis „Kriitikat ja bibliograafiat“.⁵⁵⁵ Eelnevalt, 21. oktoobril 1961 oli Voldemar Vaga saanud kirja Eesti NSV Ministrite Nõukogu Ehituse- ja Arhitektuurikomiteelt, kus teatati, et retsensioon ruumivormi artikli kohta ilmub „ENSV Teaduste Akadeemia toimetistes“: *Retsensioon on koostatud võimalikult objektiivse teadusliku töö selgitamiseks antud küsimusteringis ja baseerub põhiliselt ENSV Riikliku Ehituskomitee Teadusliku Restaureerimise Töökoja poolt läbiviidud arhitektuurimälestiste pikaajalistele ning ulatuslikele uurimistele.*⁵⁵⁶ Seega oli professor teadlik kriitikast, mis oli 1961. aasta lõpus kättesaadav ka üleliiduliselt.

Pärast restaureerimisvalitsuse arhiivi jõudnud uemate uurimismaterjalidega tutvumist kirjutas Voldemar Vaga väljaandele „Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised“ vastulause, kus on öeldud, et rida kriitilisi märkusi on seoses retsensiooniga küll põhjendatud, kuid autorina leiab ta: [---] *arvustajad pole aru saanud ruumivormi artikli eesmärgist või on tõlgendanud uurimuse eesmäärke oma-moodi.*⁵⁵⁷ Vastulause jäi trükis avaldamata, kuid andis põhjuse poleemika jätkamiseks. Villem Raami ja Olev Printsi uut kirjalikku seisukohta 11. juunil 1962 on akadeemik Gustav Naan soovitanud arutada juba Tartu ülikoolis. Materjalid saadeti edasi Tartusse koos ettepanekuga korraldada küsimuse üle laiem arutelu, millest võtaksid osa ka asjaosalised.⁵⁵⁸ „Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised“ olid nõus arutelust kokkuvõtet avaldama. Arutelu toimumise kohta ülikoolis andmed puuduvad.

Kahe kunstiajaloolase diskussioon jätkus pärast Voldemar Vaga doktoridissertatsiooni kaitsmist 1964. aastal. Nüüd oli alustajaks professor, kes asus väitlema Tallinna toomkiriku koori teemal, ajendiks ajakirjas Konsthistorisk tidskrift ilmunud Villem Raami artikkel „Die Domkirche zu Tallinn und ihre baugeschichtliche Bedeutung“.⁵⁵⁹ Voldemar Vaga retsensioon „Kriitilisi märkusi V. Raami artikli kohta „Die Domkirche zu Tallinn und ihre baugeschichtliche Bedeutung“ valmis 1968. aastal,⁵⁶⁰ kuid tõendid kirjutise ilmumise kohta puuduvad.⁵⁶¹ Villem Raam oli toomkirikus toimunud kaevamistel avas-

⁵⁵⁴ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu, lk. 139.

⁵⁵⁵ Олав Принтс, Виллем Раам, Критические замечания к книге В. Вага „Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии“, lk. 362–371.

⁵⁵⁶ EAA, F. 5358, n. 1, s. 55.

⁵⁵⁷ EAA, F. 5358, n. 1, s. 30.

⁵⁵⁸ Mari Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja..., lk. 175–176.

⁵⁵⁹ Villem Raam, Die Domkirche zu Tallinn und ihre baugeschichtliche Bedeutung. – Konsthistorisk tidskrift 1967, nr. 3–4, lk. 74–91.

⁵⁶⁰ EAA, F. 5358, n. 1, s. 12.

⁵⁶¹ Retsensioon pidi ilmuma ajakirja Konsthistorisk tidskrift 1969. aasta 3.–4. numbris või 1970. aasta 3.–4. numbris. 1969. aastal on Sten Karling tutvustanud Voldemar

tanud algse vundamendi fragmendid ja asunud Sten Karlingi varasemaid seisukohti edasi arendama. Voldemar Vaga on seadnud Villem Raami seisukohad kahtluse alla ning asunud ajaloolisi fakte võrdlevalt analüüsides neid ümber lükama. Küsimuse Vaga *versus* Raam võib kokku võtta kahe juhtiva kunsti-ajaloolase eri meetoditest tulenevate järelduste ja seisukohtade vastandumisena konkureeriva uurimistöö pinnal.

1985. aastal on Villem Raam püüdnud kõige „üldisemalt ja lühemalt“ iseloomustada keskaegset ehituskunsti Eestis: [---] *ajastu ehituskunstiliste suundade retseptiooni ning juurdumisprotsessi erakordne arenguline aktiivsus, realiseeritud kavatiste variatsioonirikkus ja plastilise dekoori paiguti üllatav meisterlikkus. Hilisgootikana tuntud keskaegse arhitektuuri arengu lõpusirgele mõeldes aga lisaksin: vanemaid kohalikke arhitektuurivorme redutseerivalt üldistades ja üksikute uute välislaenudega täiendades saavutati silmapaistev ehituskunstiline iseseisvus, millele on omane mõneti retrospektiivsete vormide suurejooneline lihtsus ja nakatav enesekindlus. Küpsenud Tartu ja Tallinna ehituslikes suurkeskustes, stimuleeris see koolkondlikult seotud arvukate monumentide hilisarengulist kujunemist ka perifeeria /---/ kõnesoleva ajastu mõlemale arengupoolele iseloomulik vormigeneesi silmapaistev diferentseeritus on sageli eksitanud uurijaid vasturääkivatele seisukohtadele, mis küllaltki ühemõtteliselt osutavad praktiseeritavate uurimismeetodite puudulikkusele.*⁵⁶²

5.1.3. Dissertatsioonijärgsed artiklid

Ajavahemikul 1965–1966 on Voldemar Vaga kirjutanud kolm sisuliselt sõlmuvat artiklit: „Средневековые оборотельные сооружения Тарту“, „Die Mittelalterliche Stadtbefestigung Rigas“ ja „Церковь Петра в Риге“, mis ilmusid trükis ajalisel teises järjekorras.⁵⁶³ Publikatsioonides on juttu kirikute ja linnakindlustuste rajamise ehitusjärgudest keskajal Tartus ja Riias.

Esimese artikli „Die mittelalterliche Stadtbefestigung Rigas“⁵⁶⁴ on Voldemar Vaga pühendanud Stockholmi ülikooli kunstiajaloo professori Armin Tuulse

---

Vaga koostatud ja toimetatud kogumikku „Töid kunstiajaloo alalt I“. 1970. aastal on avaldatud Voldemar Vaga, Die Petrikirche in Riga. – Konsthistorisk tidskrift 1970, nr. 3–4, lk. 140–168.

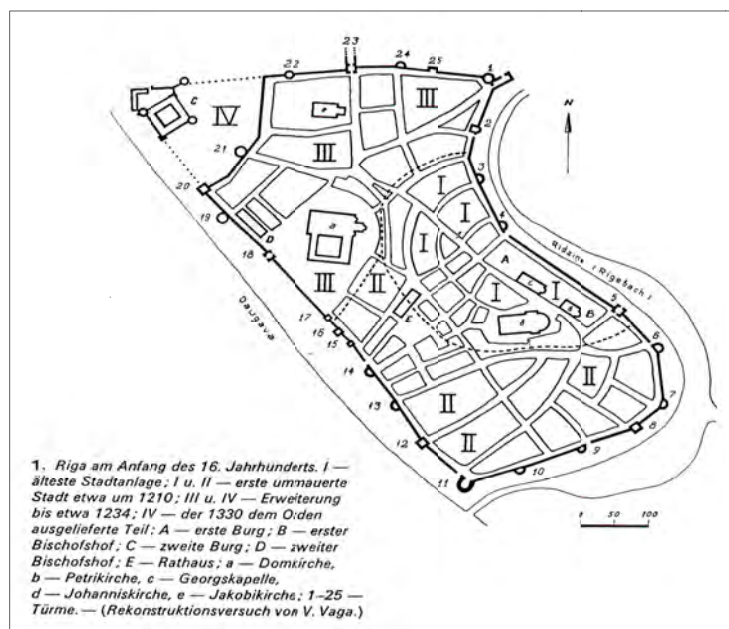
⁵⁶² Villem Raam, Keskaegsete linnuste ja kirikute arenguhooni Eestis. – Ehitus ja arhitektuur 1958, nr. 1–2, lk. 11.

⁵⁶³ Artikkel Riia keskaegsetest linnakindlustustest ilmus 1967. aastal Rootsis saksa keeles. Kirjutised Tartu keskaegsetest kindlustustest ja Riia Peetri kirikust nägid trükivalgust Eestis vene keeles 1969. aastal. Artikkel Riia Peetri kirikust ilmus kordustrukina Rootsis 1970. aastal.

⁵⁶⁴ Vaga, Voldemar. Die mittelalterliche Stadtbefestigung Rigas. – Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History of Art 13. Stockholm, Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1967, lk. 310–311.

juubelile. Kirjutises puudutatakse teemat, millega Armin Tuulse⁵⁶⁵ tegeles enne sõda Eestis.

Voldemar Vaga kritiseerib Friedrich Benninghoveni seisukohti Riia kesk-aegse linnaruumi kujunemise kohta.⁵⁶⁶ Ta on arvamusel, et keskajal Euroopa võimsamate kindluslinnade hulka kuulunud Riia kaitsevööndi ruumilise arengu etappe pole võimalik tagantjärele veenvalt rekonstrueerida. Samuti ei nõustu ta sakslase seisukohaga esmase linnamüüri ehitamise aja ja mahu kohta. Kindlusvööndi ehitamine oli alanud Friedrich Benninghoveni poolt pakutust 30 aastat hiljem, mis tähendab, et ajavahemikus 1230–1330 ehitatud 27 tornist 17 on hilisemad ehitised.⁵⁶⁷ Retsensiooni juurde lisab Voldemar Vaga rekonstruktsiooni Riia kaitsevööndist 16. sajandi alguses.⁵⁶⁸ (Vt. ill. 11).

11. Voldemar Vaga rekonstruktsioon Riia kaitsevööndist 16. sajandi alguses: „Die mittelalterliche Stadtbefestigung Rigas“ (1967).

⁵⁶⁵ Armin Tuulse, Das Schloss zu Riga. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1937. Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti väljaanded VI. Tartu, 1939; Armin Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland.

⁵⁶⁶ Friedrich Benninghoven, Rigas Entstehungen und der frühhansische Kaufmann. Nord- und osteuropäische Geschichtsstudien 1. Bd. 3. Hamburg: Velmede, 1961, lk. 44–48, 54–62.

⁵⁶⁷ Aluse Friedrich Benninghoveni seisukohtade ümberlukkamiseks on V. Vagale andnud läti arheoloogi Andris Skulme kiri, kus informeeritakse Riia vanalinnas toimunud arheoloogiliste kaevamiste uutest tulemustest: Andris Skulme kiri 20. oktoobrist 1966 (erakogu).

⁵⁶⁸ Voldemar Vaga, Die mittelalterliche Stadtbefestigung Rigas, lk. 311.

1969. aastal ilmunud artiklis „Церков Петра в Риге“⁵⁶⁹ jätkab Voldemar Vaga arutelu Riia Peetri kiriku ehitusjärgude teemal, mille üle ta oli juba diskuteerinud Villem Raamiga, väites, et 13. sajandi II poolel ehitati kirik üles basiilikana, mitte kodakirikuna.⁵⁷⁰ Väite tõestamiseks on allikakriitiline uurija asunud kiriku ehituslugu uuesti analüüsima, tuues välja olulisemad faktid. Ta on rõhutanud kiriku koori kavandit ja paigutanud selle prantsuse koori redutseeritud tüübi hulka, täpsustanud kesk- ja külglöövide ehitamise daatumeid ja tõestanud, et veel hilisemaidki ehitusjärke omava hoone kehand ehitati 13. sajandil ümber basiilikaks.⁵⁷¹ Voldemar Vaga eitas varasemaid seisukohti, et kolmelööviline kodakirik ehitati basiilikaks 15. sajandi teisel poolel.⁵⁷²

Eesti kunstiajaloolastele diskussiooni pakkunud Peetri kiriku ehituslooga tegelesid Riias läti arheoloogid ja arhitektuuriajaloolased samal ajal edasi. 1960.–1970. aastatel toimunud põhjalikud väljakaevamised ja mitmekülgsed uurimistööd teenisid eesmärki täpsustada mitmeid kordi ümber ehitatud kiriku ehitusjärke.⁵⁷³ Neid tuvastati 1981. aastal ehitusmaterjalide keemiliste ja füüsikaliste analüüside põhjal viis. Torne oli linna peakirikule püstitatud neljal korral, kusjuures täpsustus ka esimese puust torni ehitusaeg – 1241. Voldemar Vaga poolt pakutud 1215. aasta Peetri kiriku ehitustööde algusena nihkus varasemaks – 1209. aastasse,⁵⁷⁴ tema hüpotees Riia Peetri kiriku 13. sajandi ehituskavatise kohta jäi ümber lükkamata.⁵⁷⁵ Uurimised Riias jätkusid, kuid professori huvi pöördus 1980. aastatel Läti arhitektuuriloo juurest juba kõrvale.

Kolmandas artiklis „Средневековые оборотельные сооружения Тарту“⁵⁷⁶ on Voldemar Vaga esitanud seisukoha, et Tartu keskaegne kindlustesüsteem erines teiste Liivimaa linnade nagu Riia, Cēsise, Viljandi ja ka Tallinna kindlus-

---

⁵⁶⁹ Вольдемар Вага, Церковь Петра в Риге. – Төид kunstiajaloo alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 229. Tartu, 1969, lk. 126–161; Voldemar Vaga, Die Petrikirche in Riga, lk. 140–168. Rootsisis ilmunud artiklit märgib lühiannotatsioon: Norbert Angermann, V. Vaga: Die Petrikirche in Riga. – Hansische Geschichtsblätter 1971, Nr. 89, Köln, Wien: Böhlau, lk. 164.

⁵⁷⁰ EAA, F. 5358, n. 1, s. 30.

⁵⁷¹ Вольдемар Вага, Церковь Петра в Риге, lk. 156–159.

⁵⁷² Samas, lk. 146; Sten Karling, Riga domkyrka och mästaren från Köln, lk. 23–39. Vt. ka Kaur Altoa, Rigaer Dom und Kölner Meister, lk. 31–45.

⁵⁷³ Andris Caune, Archäologische Erforschung des mittelalterlichen Rigas von 1938 bis 2007. – Vana Tallinn XX (XXIV). Tallinna Linnavalitsus. Tallinn: Estopol, 2009, lk. 140–154.

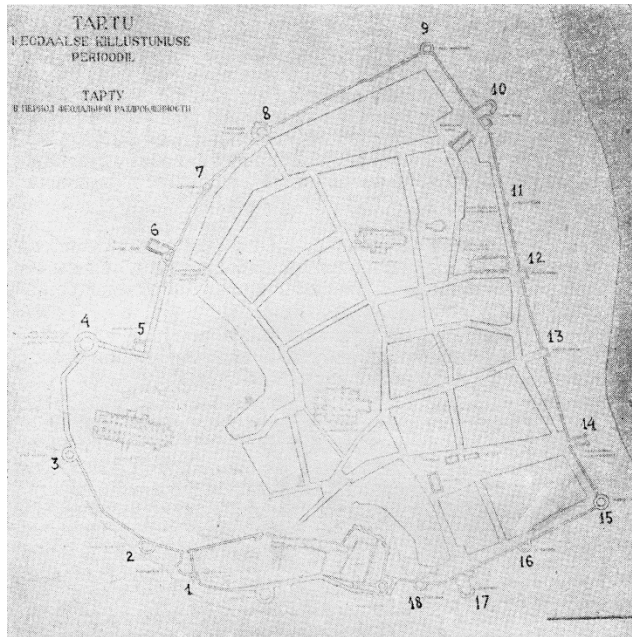
⁵⁷⁴ Osvalds Baumanis, Andris Caune, Ilgars Grosvalds, Jauni dati par arhitektūras pieminekla – Rigas Pētera baznīcas celtniecību. Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 5. Rīga, 1981, lk. 91–92.

⁵⁷⁵ Vt. Pētera baznīcas atdzimšana. Koost. Andrew Holcmanis. Rīga: Galvenā arhitektūras pārvalde, 1995.

⁵⁷⁶ Вольдемар Вага, Средневековые оборотельные сооружения Тарту. – Төид kunstiajaloo alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 229. Tartu, 1969, lk. 162–184.

tustest. Väidet on põhjendatud uute arhiivimaterjalidega⁵⁷⁷ ja Tartus Toomemäel ajavahemikul 1956–1958/1960 toimunud arheoloogiliste väljakaevamiste tulemustega.⁵⁷⁸ Artikli autor on esitanud tornide kirjelduse ning koostanud Rootsi arhiivimaterjalide ja Eino Armoliku mõõdistuste järgi Tartu keskaegse linnamüüri rekonstruktsiooni.⁵⁷⁹ (Vt. ill. 12). Voldemar Vaga nägi Tartu linnavärvate ehitustes analoogiat Poola (Krosno Odrzańskie) ja Saksamaa (Rathenow, Naumburg, Lübeck) keskaegsete linnadega.

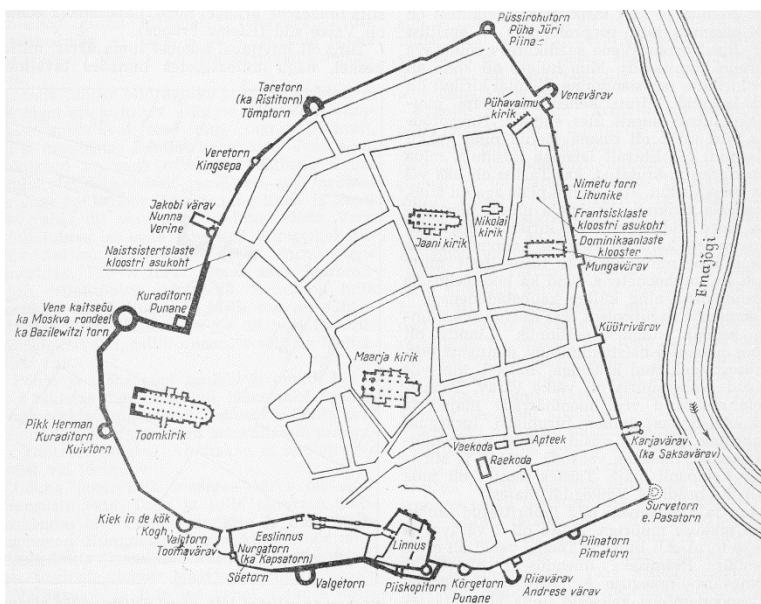

12. Voldemar Vaga rekonstruktsioon Tartu keskaegsest kindlustusvööndist: „Средневековые оборотельные сооружения Тарту“ (1969).

⁵⁷⁷ Doktoridissertatsiooni kirjutamise käigus oli Voldemar Vaga kasutanud Eesti Ajalooarhiivist 17. sajandi plaane, leidnud Moskva Riiklikust Sõjaajaloo Keskarhiivist Tartu 17. sajandi linnaplaane ja jooniseid, NSVL Riikliku Keskarhiivi vanade aktide osakonnast linnakindlustuste jooniseid ja kirjeldusi aastaist 1590–1616 ning kasutanud Armin Tuulse saadetud materjale Stockholmi Sõjaajalooarhiivist.

⁵⁷⁸ Väljakaevamisi juhtinud ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri arheoloogia aluste õppejõud Vilma Trummal on oma uurimistöös viidanud Rootsi ajast püsinud bastionide kohta Voldemar Vaga käsikirjale „Läti ja Eesti keskaegsed linnakindlustused“ (Tartu, 1961): Vilma Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. – Eesti NSV ajaloo küsimusi III. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 161. Tartu, 1964, lk. 8.

⁵⁷⁹ Вольдемар Вага, Средневековые оборотельные сооружения Тарту, lk. 166.

13. Joonise analoog raamatus „Tartu ajalugu“⁵⁸⁰.

Eelnimetatud kolmes kirjutises oli Voldemar Vaga doktoridissertatsioonist lähtunud küsimusi veel kord täpsustanud. Tagasivaates on professor 1965.–1966. aasta kolmest publikatsioonist enim hinnanud kahte artiklit Riia ehitusloost: *Oma viimase aja töist pean tähtsamateks „Die mittelalterliche Stadtbevestigungen Riga“ ja „Tserkov Petra v Rige“ (trükis). Kummutan Riia kindlustuse kohta käivas artiklis aastakümneid korratud ekslikud vaated (Riia kindlustuste hilise valmimise kohta, selle kohta, et peale 1330 Riia ei kindlustatud, et oli hulk torne, – nagu väidab Benninghofen jt.). Samuti Peetri kiriku osas näitan, et Peetri kirik ehitati basiilikana (ja mitte kodakirikuna) 13. s. teisel poolel, et praegune koor ehitati kahes etapis (esimene enne 1351 – kuni koori kesklöövide kõrguseni, teine – 1408/1409. 1408/1409 ei ehitatud mitte koor tervikuna, nagu seda valessti väideti, vaid ainult koori kesklöövi kõrgmüürid). Näitan ka eeskujudele – Rostocki kirik. 15. s. on ümberehitatud ainult pikihoone külglöövid, nagu seni seda valessti väideti [---] „Probl. pr. formõ“ kummutan seni üldiselt levinud vale väite, nagu oleks Baltikumis kuni a. 1400 ehitatud ainult kodakirikuid. Just selle minu uudse seisukohaga nõustuvad kõik mu retsensendid.⁵⁸¹*

5.1.4. Retsensioonid ja raamatud

Lisaks väitekirjade retsenseerimistele Eestis ja üleliiduliselt aastail 1970.–1980, millega kunstiteaduste doktorist professor tegeles ülikoolis loengutöö kõrvalt,

⁵⁸⁰ Tartu ajalugu. Koost. Raimo Pullat. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk. 53.

⁵⁸¹ Voldemar Vaga kiri Mart Ellerile 21. jaanuaril 1969 (erakogu).

on Voldemar Vaga kirjutatud arvustused neljale raamatule. Ta pidas vajalikuks tutvustada Eestis Armin Tuulse, Nikolai Homutetski, Rein Zobeli ja Andris Caune raamatuid.

Armin Tuulse ja Nikolai Homutetski monograafia te kohta ilmusid lühemad ülevaated kogumikus „Скандинавский сборник“.

Voldemar Vaga hindas Leningradi Ehitusinseneride Instituudi arhitektuuri-ajaloo kateedri juhataja professor Nikolai Homutetski raamatu „Стокгольм. Архитектура и строительство городов мира“ esimeseks venekeelseks teoseks, mis andis hea ülevaate Stockholmi linnaehituslikest probleemidest ja ehitismälestistest⁵⁸². Kahjuks sisaldas trükitehniliselt ilus raamat hulgaliselt faktivigu ja retsensent asus vigu parandama: täpsustas ajaloolist periodiseerimist – gootika valitses Rootsis mitte 15. sajandi lõpuni, vaid 16. sajandi keskpaigani; konstateeris, et Rootsi arhitektuuris ei valitsenud käsitletud perioodil mitte Taani, vaid anglonormandia ja Prantsuse mõjud, samuti ei saavat rääkida 18. sajandi alguses rokokoo stiilist, mis valitses mõnevõrra hiljem, umbes 1730–1770. Arvustaja ei jää rahule raamatu illustatsioonide valikuga ja rootsikeelsete nimede vigase transliteratsiooniga, mis kokkuvõttes ei vähendanud olulisel määral trükise eesmärgi ega väärtust.

Teises lühiülevaates, mis on eelmisest pinnapealsem, tutvustatakse Armin Tuulse mahukat monograafiat „Romansk konst i Norden“.⁵⁸³ Voldemar Vaga hindas *silmapaistva keskaja arhitektuuri uurija, Stockholmi ülikooli professori, sünnilt eestlase raamatu üldistavaks kokkuvõtteks*⁵⁸⁴ Põhjamaade romaani kunstist ning leidis, et vaatamata kokkusurutud käsitlusele on autoril õnnestunud säilitada selgus ja saavutada maksimaalne sisukus. Järgides nõukogude ajaloo-teaduse ettekirjutusi ja püüdes vältida tsensuuri võimalikke ideoloogilisi tõlgendusi Rootsis pagulasena elava eesti teadlase suhtes, on Voldemar Vaga pidanud vajalikuks ühe olulisema tunnusjoonena alla kriipsutada monograafias käsitlusi leidnud Skandinaavia, Vene ja Baltikumi kunstikontakte. Professori arvustus Rein Zobeli monograafia kohta ajakirjas Fornvännen on Voldemar Vaga kolmas väljaspool Nõukogude Liitu ilmunud publikatsioon.⁵⁸⁵ Tartu ülikooli kunstiajaloolase retsensiooni Tallinna Kunstiülikooli õppejõu Rein Zobeli raamatu kohta on sisse juhatanud Sten Karling.⁵⁸⁶ Vabariiklikus Restau-reerimisvalitsuses arhitektina töötanud Rein Zobel oli 1971. aastal kaitsnud

⁵⁸² Вольдемар Вага, Н. Ф. Хомутетский. Стокгольм. Архитектура и строительство городов мира. Ленинград, 1969. – Скандинавский сборник XVI. Тартуский Государственный Университет. Таллин: Ээсти Раамат, 1971, lk. 284–288.

⁵⁸³ Вольдемар Вага, Армин Туулзе и его новая книга. Armin Tuulse. Romansk konst i Norden. Stockholm 1968. – Скандинавский сборник XVI. Тартуский Государственный Университет. Таллин: Ээсти Раамат, 1971, lk. 290–298.

⁵⁸⁴ Samas, lk. 290.

⁵⁸⁵ Voldemar Vaga, Die mittelalterlichen Stadtbefestigungen Tallinns. Ein Kommentar zu Rein Zobel, Tallinna keskaegsed kindlustused. – Fornvännen 1985, nr. 4 (80), lk. 290–295.

⁵⁸⁶ Sten Karling, Rein Zobel: Tallinna keskaegsed kindlustused. Tallinn 1980. 336 lk, 346 ill. – Fornvännen 1983, nr. 2 (78), lk. 164–168.

arhitektuurikandidaadi kraadi teemal „Tallinna all-linna keskaegseist kindlustusist“⁵⁸⁷.

Voldemar Vaga on arvustuses „Die mittelalterlichen Stadtbefestigungen Tallinns. Ein Kommentar zu Rein Zobel, Tallinna keskaegsed kindlustused“⁵⁸⁸ kõigepealt rõhutanud autori uurimistaset – kogutud mõõdistuste ja kaevamistulemuste hulka, arhiivimaterjalide ja kõigi trükiallikate läbitöötamist, rikkaliku fotomaterjali, illustratsioonide, skeemide kasutamist – ning hinnanud raamatu põhjalikuks ülevaateks ja oluliseks sammuks Tallinna ajaloo uurimisel.⁵⁸⁹ Seejärel on allikakriitiline retsensent välja toonud need definitsioonid, dateeringud ja seisukohad, mis andsid tema arvates ebaõige ettekujutuse Tallinna kujunemisloost (algse linnamüüri ja Kuldjala torni käsitluse 13.–14. sajandist, Stoltiingi torni põhiplaanid, Hellemani torni ja Kiek in de Kōki ehitusloo 14.–15. sajandist jne.). Voldemar Vaga on oma hinnanguid põhjendanud näidetega analoogsetest tornehitistest Eestis ja Rootsis ja leidnud raamatus puudu olevat kolme suurema ajaloolise arengujärgu nimetamise kindlustuste ehitusloos.⁵⁹⁰ Arvustuses on jäetud puudutamata raamatu esimesed peatükid, kus on käsitlenud Tallinna topograafiat enne 1219. aastat ja all-linna kujunemist 1219–1265, millega näis retsensent nõustuvat.

Liivimaa keskaja arhitektuuriga tegelnud Voldemar Vaga⁵⁹¹ oli pädev retsen-seerima ka läti arheoloogi ja arhitektuuriajaloolase Andris Caune monograafiat „Жилища Риги XII–XIV вв. По данным археологических раскопок“⁵⁹².

---

⁵⁸⁷ Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon, lk. 503.

⁵⁸⁸ Rein Zobel, Tallinna keskaegsed kindlustused. Tallinn: Valgus, 1980.

⁵⁸⁹ Vabariiklikus Restaureerimisvalitsuses läbi viidud uurimistööde kohta on ilmunud põhjalik ülevaade: Rein Zobel, Tallinna kindlustuste uurimisest ja restaureerimisest. – Ehitus ja arhitektuur 1985, nr. 1–2, lk. 27–35.

⁵⁹⁰ Aastaid hiljem on Rein Zobel meenutanud, et Voldemar Vaga oli soovitanud talle käsikiri ümber kirjutada – raamat on täis huvitavaid mõõdistusi, aga täiesti valesti kokku kirjutatud: Reet Varblane, Elu on täpselt niisugune, nagu ta on.

⁵⁹¹ 1960. aastail ilmunud publikatsioonide kõrval Riia keskaegsetest linnakindlustustest ja Peetri kirikust on Voldemar Vagal jäänud trükis avaldamata käsikiri „Архитектура общественных зданий средневековой Риги“: TÜA, n. 134, s. 195, l. 238.

⁵⁹² Андрис Цауне, Жилища Риги XII–XIV вв. По данным археологических раскопок. Рига, 1984. Algne retsensioon „Kriitilisi märkusi A. V. Caune raamatu „Riia elamud 12.–14. sajandil arheoloogiliste kaevamiste põhjal““ on kirjutatud vene keeles. Saksakeelne versioon ilmus 1990. aastatel Saksamaal ja Rootsis: Voldemar Vaga, Kritische Bemerkungen über das Buch A. V. Caune. Žilištša Rigi XII–XIV vv. Po dannõm arheologitšeskih raskopok. Riga 1984 (A. V. Caune. Wohnhäuser Rigas im 12.–14. Jahrhundert nach den Ergebnissen der Ausgrabungen. Riga, 1984). – Homburger Gespräch 11 und 12, 1990–1991. H. 13. 1991, lk. 41–46; Voldemar Vaga, Wohnhäuser Rigas im 12.–14. Jahrhundert nach den Ergebnissen der Ausgrabungen. Kritische Bemerkungen zu einem Buch von A. V. Caune. – Kunst und Architektur im Baltikum in der Schwedenzeit und andere Studien zur baltischen Kunstgeschichte. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 12. Stockholm, 1993, lk. 19–23. Andris Caunest on saanud Läänemere-äärsete maade

Retsensioon läti arheoloogi raamatu kohta algab sissejuhatava tutvustusega Riia ajaloomuuseumi arhiivi 1945–1980 laekunud materjalidest ja vanalinna arheoloogiliste väljakaevamiste tulemustest, mille käigus avastati üle 140 kesk- aegse puit- ja kivehitise. Väljakaevamisi juhtinud Andris Caune eesmärk oli kokku võtta uurimistulemused Riia 12.–14. sajandi puit-, kivi- ning vahvärk- hoonetest. Voldemar Vaga on retsensioonis leidnud, et esitatud tulemused on vaieldamatult uus peatükk kesk- aegse Riia ajaloo uurimisel, kuid samas ta ei nõustu mitme väitega Riia ehitusloos.

Andris Caune järeldusi 13. sajandil välja kujunenud kaubalinna planeeringu kohta pidas Voldemar Vaga ebapiisavaks, põhjendades hinnangut kohati eba- täpsete dateeringutega ja ainult vanalinna kaguosas teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemustega. Veel ei nõustunud Vaga seisukohaga, nagu oleks kesk- ajal Riias liivlaste kõrval elanud valdavalt lätlased ja linnas valitsenud aasta ringi kaubavahetus Saksa linnadega. Voldemar Vaga leidis, et sotsiaalses mõttes puudus esiajaloo kaubanduses kaupmeeste kiht ja käibel olnud mündid olid kasutusel väärismetallina.⁵⁹³ Kaupmehed said liikuda linnade vahel ajal, kui veeteeid olid laevatatavad, mistõttu käsitöö ja tootmine olid enamasti kohapealse iseloomuga. Riia linna ümbruses puudusid tol ajal veel külad ja muu põllu- majanduslik asustus. Oma argumentatsioonis on Voldemar Vaga toetunud Henriku Liivimaa kroonikale.⁵⁹⁴

1980. aastatel seondub Voldemar Vaga nimega kaks arhitektuuriloolist raamatut: Leningradis kirjastuse Стройиздат poolt välja antud Eesti ehitismäles- tisi tutvustav „Памятники архитектуры Эстонии“⁵⁹⁵ ja 1987. aastal kirjastuse Kunst väljaandes ilmunud Helmi Üpruse raamat „Raidkivikunst Eestis XIII– XVII sajandini“. Voldemar Vaga oli esimese raamatu autor ja teise raamatu toi- metaja.

Leningradis ilmunud raamatut võib siduda kaudselt professor Vladimir Piljavskiga, kellelt ilmus 1981. aastal sama kirjastuse poolt ettetellitavate raamatute sarjas monograafia Giacomo Quarenghist.

1980. aastal ilmunud „Памятники архитектуры Эстонии“⁵⁹⁶ on kokku- võtlik ülevaade Eesti ehitismälestistest keskajast kuni 20. sajandi keskpaigani.

---

keskaja muististe tuntud uurija: Vt. Andris Caune, Archäologische Erforschung des mittelalterlichen Rigas von 1938 bis 2007, lk. 140–154.

⁵⁹³ Analoogete mõtte on V. Vaga esitanud 1989. aastal ilmunud artiklis: Voldemar Vaga, Muistne Tallinn. – Kleio 1989, nr. 2. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 66–68.

⁵⁹⁴ Andris Caune on hilisemas publikatsioonis „Рига под Ригой. Рассказ археолога об исчезнувших постройках древней Риги“ 13. sajandil tekkinud asustuse kirjeldamisel viidanud muude allikmaterjalide hulgas ka Henriku Liivimaa kroonikale: Андрис Цауне, Рига под Ригой. Рассказ археолога об исчезнувших постройках древней Риги. Рига, 1989, lk. 38.

⁵⁹⁵ Вольдемар Вага, Памятники архитектуры Эстонии. Ленинград: Стройиздат Ленинградское отделение, 1980.

⁵⁹⁶ Taasiseseisvumisaastate Eesti kunstiteaduse refleksioonis on V. Vaga nõukogude perioodi kirjutistest kõige enam kriitikat leidnud Leningradis välja antud raamat: Karin Hallas, Historitsismi ja juugendarchitektuuri uurimisest Eestis: hinnangute

Raamatu eessõna sisaldab Voldemar Vaga poolt varem öeldud mõtteid– mälestusmärkide mitmekesisuselt on suuremat tähelepanu nõudnud keskaja peatüki koostamine ja ajaliselt lühike klassitsismiperiood on Eesti arhitektuuris olnud intensiivne õitsenguaeg, mida täiendab arvamus: *Täieliku õitsengu ja vabariigi ühiskondliku ning majandusliku elu muutumise tõi endaga kaasa nõukogude võim.*⁵⁹⁷ Trükise impressumi järgi oli autori eesmärgiks ehitusmälestistest stiiliarenguloolise ülevaate andmine.⁵⁹⁸

Esimene peatükk „Keskaja arhitektuur“ moodustab ligi poole (84 lehekülge) raamatu mahust. Sakraalarhitektuuri on käsitletud kokkuvõtlikult peatükkide lõpus ühiskondlike hoonete all. Autor on järginud „Eesti arhitektuuri ajaloo“ esitatud sisulist arenguloogikat,⁵⁹⁹ 1965. aastal ilmunud materjale mõnevõrra täiendades. Raamatu kahte järgmisesse peatükki on Voldemar Vaga mahutanud ajajärgu Liivi sõjast Põhjasõjani ja sellele järgnenud ehitustegevuse Vene impeeriumi koosseisus.

Klassitsismiajastu kunsti ülevaade kolmandas peatükis jätkub 19. sajandi keskpaigani, seejärel on stiililooline arengulugu neljandas peatükis jaotatud alaperioodideks 1840–1900, 1900–1917 ja 1917–1940. Viies, viimane peatükk registreerib Nõukogude Eesti arhitektuuri saavutusi aastail 1940–1970.

Peatükkide sissejuhatustes, kus tutvustatakse sotsiaal-majanduslikke suhteid ja rõhutatakse klassivastuolusid, näib autor nagu kinnitavat, et on arvestanud üleliidulise lugejaskonna mõttestandardiga. Samas on tutvustatud 19.–20. sajandi ehitustegevust kuni II maailmasõjani ilma revolutsioonilis-demokraatliku liikumisega taustata. Voldemar Vaga on juhtinud lugeja tähelepanu modernismi ilmingutele erinevate autorite loomingu lõikes ja jätnud vahele 1905.–1917. aastate sundkäsitluse koos marksistliku hinnanguga „reaktsioonilisele Eesti Vabariigi kodanlikule kultuurile“ 1918–1940.

---

muutumine kunstiajaloo. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia Toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 86–100; Mart Kalm, Kattes välja. Eesti 20. sajandi arhitektuuri uurimisest. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil, lk. 101–110.

⁵⁹⁷ Вольдемар Вага, Памятники архитектуры Эстонии, lk. 5.

⁵⁹⁸ Stiiliajalooline raamat koosnes viiest peatükist: 1. ptk. Keskaja arhitektuur; 2. ptk. Arhitektuur 16.–17. sajandil; 3. ptk. Arhitektuur klassitsismi perioodil; 4. ptk. Arhitektuur 19. sajandi keskpaigast 20. sajandi II pooleni; 5. ptk. Nõukogude perioodi arhitektuur.

⁵⁹⁹ Voldemar Vaga on kirjutanud raamatule „Eesti arhitektuuri ajalugu“ feodaalse kilustatuse perioodi peatüki – linnakindlustused, linnused, kirikud, kloostrid ja ühiskondlikud hooned; reformatsiooni peatükis renessanss-stiili arhitektuuri ülevaate ja linnaehituse osa (koos Harald Armaniga) ning barokkstiili kujunemisest Eestis ja linnaehituse osa (koos Harald Armaniga) peatükis „Eesti ala Rootsi riigi koloniaalprovintsinä“: Voldemar Vaga, Eesti arhitektuuri ajalugu. ENSV Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 51–180; 203–204, 213–215; koos H. Armaniga lk. 204–212, 216–238.

1980. aasta raamatule on heaks aegruumiliseks võrdluseks 1952. aasta, kui Tartu ülikooli tutvustavast brošüürist jäeti välja Eesti Vabariigi perioodi ehitusmälestised.

Marksistlik-leninliku metodoloogia järgimise tingimustes oli Voldemar Vaga valinud 1980. aastal üleliidulise väljaande jaoks ajalookirjutuse kesktee – rahvusliku identiteedi ja kunstiajaloo säilitamise nimel jätkanud stiiliajaloolise ja marksistliku käsitlusviisi formaalset sidumist. „Памятники архитектуры Эстонии“ marksistlik eessõna, peatükkide sissejuhatused ja registreerivas kirjutusviisis nõukogude perioodi arhitektuuri peatükk kinnitavad nõukogulikku kunstiajalookirjutuse mustrit. Voldemar Vaga eesti kunstiajalookirjutuses tähistab aga 1980. aasta väljaanne kahe käsitluse kooskasutuse lõppemist. Poliitilise taasiseseisvumise aastail, kui professor oli lõpetanud „Üldise kunstiajaloo“ käsikirja täiendamise kordustrükiks, oli ta jaganud oma edasisi plaane: *Järgmiseks tahan ette võtta 1980. aastal Leningradis ilmunud „Eesti arhitektuuri ajaloo“, et jätta sealt välja kõik see tollal kohustuslik nõukogude taak.*⁶⁰⁰

1987. aastal ilmus Helmi Üpruse monograafia „Raidkivikunst Eestis XIII–XVII sajandini“, mis võtab kokku autori pikaajalise uurimistöö tulemused ehitusplastikast ja dekoratiivskulptuurist. Selle juures paelub tähelepanu toimetaja töö,⁶⁰¹ kes on nentunud, et ta *tegi kolleegi käsikirjas väiksemaid korrektiive, seda pisut täiendades ja mõnes üksikasjas täpsustades.*⁶⁰² Napis sõnastuses kokkuvõtte erineb kirjaviisilt Helmi Üpruse sissejuhatusest. Toimetajale näib kuuluvat ka üks väide peatükis „Arhitektuuri ja skulptuuri traditsiooneloov süntees Saaremaa kirikutes“, kus on juttu Karja ja Pöide kiriku skulptuuridest. Selles leiavad üksikasjaliselt kirjeldamist taimemotiividega sambakapiteelid, baasid ja päiskivid, mille näited on teksti juures fotodel (Karja, Pöide ja Kullamaa kiriku kapiteelidest ning Karja ja Pöide kiriku ja Tallinna toomkiriku päiskividest). Sinna juurde kuulub lõik: *A. Tuulse arvas, et skulptuurid Karja ja Pöide kirikus on ainukesed selle anonüümse „Karja meistri“ teosed Eestis. Ometi leidub „Karja meistri“ tegutsemisest jälgi ka mujal. Täpselt samasugune taimemotiiv, mida näeme ühel Karja kiriku kapiteelil (ill. 37), kaunistab ka Kullamaa kiriku nurgasambakest (ill. 45). Pöide päiskivi (ill. 41) pisut rikkalikum variant leidub aga Tallinna toomkiriku apsiidi päiskivil (ill. 40). Võib oletada,*

⁶⁰⁰ Kaja Pino, Voldemar Vaga: tööd on mul palju, kui ainult aega jätkuks. – Postimees 1994 (laupäevaleht Postimees Extra), 11. juuni.

⁶⁰¹ Voldemar Vaga toimetab Helmi Üpruse (1911–1978) pooleli jäänud käsikirja aastail 1980–1981. Ta on Helmi Üpruse kunstiteaduslikust tööst avaldanud kaks artiklit: Voldemar Vaga, Helmi Üprus. – Kunst. Kujutava ja tarbekunsti almanahh 1981, nr. 1, lk. 40–42; Voldemar Vaga, Helmi Üprus Eesti arhitektuuri ajaloo uurijana. – Eesti arhitektuuri ajaloo küsimusi: Arhitektuuriajaloo sektsiooni I sügisseminar. Tallinn, 13.–14. okt. 1981. ENSV Riiklik Ehituskomitee KRPI, Tallinn, 1981, lk. 13.

⁶⁰² Helmi Üprus, Raidkivikunst Eestis XIII–XVII sajandini. Toim. Voldemar Vaga. Tallinn: Kunst, 1987, lk. 5.

et „Karja meister“ töötas alguses Tallinnas, siirdus siit Saare-Lääne piiskopi teenistusse, töötades Kullamaal ja Karjas, aga lõpuks ordu alal Pöides.⁶⁰³

Sama väidet kohtab hiljem, 1986. aastal Voldemar Vaga artiklis „Karja meistri töödest Tallinnas ja Kullamaal“,⁶⁰⁴ mis algab Armin Tuulse mõttega Karja ja Pöide kiriku kohta.⁶⁰⁵

Voldemar Vaga on asunud oletust, et Eestis nimetatud meistri töid rohkem ei leidu, täiendama ning näidanud võrdleva analüüsi teel, et kiviraidur oli enne Karja ja Pöide kirikut töötanud ka mandril – Tallinna toomkirikus (koorivõlvi päiskivi) ja seejärel Kullamaa kirikus (seinapiilari taimemotiividega kapiteel), mis lubab korrigeerida Kullamaa kiriku rajamise aega. Stiilianalüüsi ja atribuutsiooni kinnitavad fotod leiduvad Helmi Üpruse raidkivikunsti raamatus. Kõigi nelja kiriku vahele, kaasa arvatud Kullamaa raiddekoorid, oli Voldemar Vaga tõmmanud võrdlusjooni juba 1960. aastatel.⁶⁰⁶ Helge Kjellini ja Armin Tuulse kõrval Ojamaa anonüümsest kivimeistrist huvitunud Voldemar Vaga nägi 1986. aastal Karja, Pöide ja Tallinna toomkiriku päiskivides analoogiat. Artiklis toodud seoseid on kinnitanud ka teised uurijad.⁶⁰⁷

---

⁶⁰³ Helmi Üprus, Raidkivikunst Eestis XIII–XVII sajandini, lk. 33.

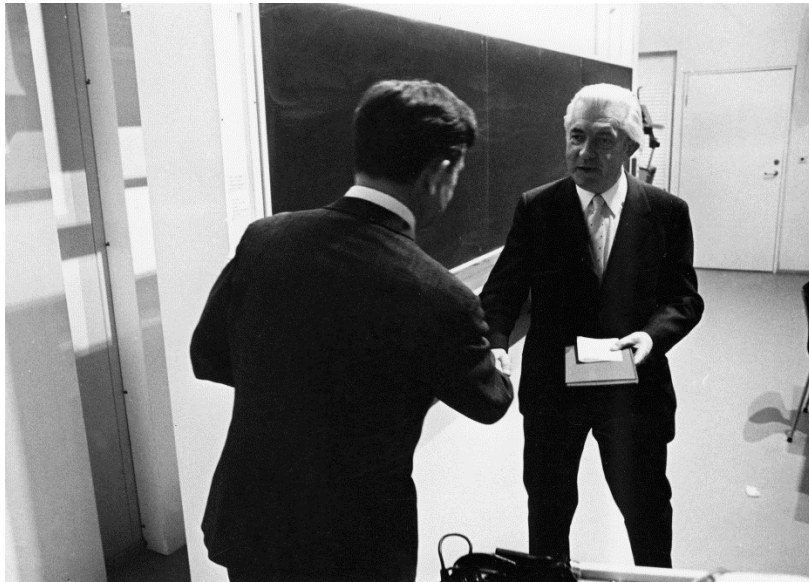
⁶⁰⁴ Voldemar Vaga, Karja meistri töödest Tallinnas ja Kullamaal. – Kunstiteadus. Kunstikriitika 6. Tallinn: Kunst, 1986, lk. 174–175. Artikli esimeseks versiooniks osutus Voldemar Vaga saksakeelne ettekanne „Karja meistri töödest Tallinnas ja Kullamaal“ Skandinaavia Balti Instituudi VI konverentsil. V. Vaga (Universitāt Tartu). Arbeiten des Karja-Meisters in Tallinn und Kullamaa. Sixth Conference on Baltic Studies in Scandinavia. 5.–8. VI 1981. Stockholm. The Baltic Scientific Institute in Scandinavia. Konverentsi programmis oli ettekande pealkiri „Arbeiten des Karja-Meisters in Tallinn und Kullamaa“. Autor on rotaprinteeritud materjalides pealkirjale juurde lisanud Pöide ja Karja kiriku: EAA, f. 5358, n. 1, s. 17.

⁶⁰⁵ Armin Tuulse, Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1938. Tartu, 1940, lk. 137–192.

⁶⁰⁶ Eesti arhitektuuri ajalugu, lk. 121–126; Вольдемар Вага, Памятники архитектуры Эстонии, lk. 23–33.

⁶⁰⁷ Eesti arhitektuur 1–4.

14. Stockholmi ülikooli professorid Sten Karling ja Armin Tuulse umbes 1970. aastate algul. Foto erakogust.

5.2. Tagasi klassitsismiajastu juurde

1964. aastal on Voldemar Vaga võrrelnud kahte enim uuritud ajajärku eesti kunsti ajaloos: [---] *keskaja kunsti perioodi kui õitsengut saab Eesti kunsti-ajaloos võrrelda vaid klassitsismiperioodiga alates 18. sajandi lõpust kuni 19. sajandi teise kolmandikuni, mil arhitektuur elas üle õitsengut. Ainult et viimane ei jätnud nii sügavaid jälgi kohalikku kultuuri.*⁶⁰⁸ Enne II maailmasõda valitud uurimisorientatsioon oli tal süvenenud seisukoht 19. sajandi II poole arhitektuurist kui kunstiliselt väheväärtuslikust. 1940. aastate künnisel võis baltisaksa kunsti materjale süstematiseerinud kunstiajaloomagistri arvamus tugineda tolle aja kunstiteaduslikule teadmisele ja stiiliajaloolistele arusaamadele ja/või historitsismi esteetika vastuvõtmatusele.

Pärast sõda valminud monograafia oli tulnud kõrvale panna. 1964. aastal, doktoridissertatsiooni kaitsmise eel oli Voldemar Vaga kasutanud võimalust töötada Leningradi arhiivides teemaga „Tartu maalikoolkond ja graafika 19. sajandil“.⁶⁰⁹

Aastad 1964–1968 kulusid Voldemar Vagal kõrvale pandud käsikirja täiendamisele. Baltisaksa kunstist kirjutajate Wilhelm Neumanni, Carl Friedrich Krügeri ja mitmete teiste materjalid leidsid allikakriitilise uurija poolt uuesti ümberhindamist ja põhjalikku täiendamist Leningradi Riikliku Ajaloo Kesk-

⁶⁰⁸ Вольдемар Вага, Средневековая архитектура Эстонии. Автореферат диссертации..., lk. 31.

⁶⁰⁹ TÕA, n. 134, s. 195, l. 217–218.

arhiivi, Ermitaaži, Vene Kunsti Muuseumi kogude ja Moskva Lenini-nimelise raamatukogu käsikirjade osakonna materjalide põhjal.⁶¹⁰ Vahepealsetel aastatel laekus professorile andmeid baltisaksa kunstist kirjavahetuse teel nii Nõukogude Liidust kui välismaalt. Kõigele vaatamata on autor pidanud publitseeritud materjalides tunnistama, et uuritud töö on jäänud lünklikuks ja osa 19. sajandi kunstiteoseid on temale tuttavad ainult ülesvõtete kaudu.⁶¹¹

1968. aastal kirjastusele Kunst üle antud käsikirja esimene osa ilmus trükis kolm aastat hiljem, teine osa jäi pikemaks ajaks ilmumise järje ootama. Veel oli Voldemar Vaga planeerinud avaldada uurimuses käsitletud kunstnikest nende elulooliste tähtpäevade puhul eraldi artiklid, mis ilmusid eri aegadel ja eri väljaannetes.⁶¹²

Voldemar Vaga kirjutatud kahte baltisaksa kunsti raamatut võib nimetada käsiraamatuteks neis sisalduva rikkaliku kunstiloolise materjali – faktide, nimede, mõistete, kirjelduste, allikate loetelude ja muu põhjal.

Esimene raamat „Kunst Tartus XIX sajandil“ sisaldab ülevaadet Tartu kunstikoolkonna ja ülikooli joonistuskooli õpetajate tegevusest, teises raamatus „Kunst Tallinnas XIX sajandil“ on püütud käsitleda kõiki kunstnikke, kes üldse kuidagi olid seotud Tallinnaga.⁶¹³ Voldemar Vaga on põiminud baltisaksa kunsti arenguloosse näiteid 19. sajandi Prantsuse, Saksa ja Vene kunstist kui kohaliku kunstielu arengut mõjutanud välistegureist. Mõlemas albumi põhimõttel kujundatud väljaandes on kunstielu jaotatud kolme suuremasse stiiliajaloolisse perioodi, kusjuures Tallinna kunsti käsitusnurk on ajalisel Tartu kunstielust (1803–1900) mõnevõrra laiem (1798–1905).

Autor on põhjendanud raamatute stiiliajaloolist käsitlust kohaliku baltisaksa kunsti arengulooga, klassifitseerides klassitsismi asendumise romantismiga eelrealismiks ja realismiks.⁶¹⁴ Mõlemas raamatus kordub „Eesti kunstist“ (1940–1941) kasutatud dispoositsiooniline võte. Voldemar Vaga on koondanud peatükide lõppu alajaotusse „Teisi kunstnikke“ ühel või teisel põhjusel vähem käsitletud kunstnike nimed.

Tartu kunsti raamatus on sisuliseks telgjooneks ülikooli joonistuskooli kolme õpetaja loominguline tegevus ja osa kohalikus kunstielus, mille õitseajaks

---

⁶¹⁰ Leningradi riiklikest kogudest leidis Voldemar Vaga 23 Johannes Hau tööd: Voldemar Vaga, Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1976, lk. 22.

⁶¹¹ Voldemar Vaga, Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1971, lk. 5.

⁶¹² Artiklid „Karl August Senff 1770–1838“ (1969), „100 aastat G. Fr. Schlateri surmast“ (1970) ja „E. M. Ulprecht“ (1970) avaldati almanahhis Kunst enne raamatu „Kunst Tartus XIX sajandil“ trükitist ilmumist. Raamatuga „Kunst Tallinnas XIX sajandil“ seostuvad tähtpäeva-artiklid valmisid tõenäoliselt monograafia kirjutamise ajal või vahetult pärast seda (mais 1971), kuid ilmuda jõudsid enne raamatu trükist tulekut: Voldemar Vaga, Johannes Hau – Tallinna vaadete looja. – Kunst. Kujutava ja tarbekunsti almanahh 1972, nr. 1, lk. 48–49; Voldemar Vaga, Carl Alexander von Winkler. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt I. Tallinn, 1976, lk. 145–157.

⁶¹³ Voldemar Vaga, Kunst Tallinnas XIX sajandil, lk. 5.

⁶¹⁴ Samas, lk. 35 ja lk. 80.

on nimetatud aastaid 1830–1860.⁶¹⁵ Tallinna kunsti raamatus läbib 19. sajandi stiilide arengulugu kolme peatüki sissejuhatusi, jäädes ka selle raamatu sisuliseks telgjooneks. Voldemar Vaga on iga kunstniku puhul üksikasjaliselt selgitanud, millal ja mil määral oli see või teine isik seotud Tallinna kunstieluga. Kunstnike elulood vahelduvad põhjalike ülevaadetega loomingust. Raamatutes on antud hinnang põhiliselt kogu Eestis teada olevale baltisaksa kunstile. Tartus tegutsenud loomingulistest isiksustest on enam hinnatud Karl August Senffi looming, samuti Georg Friedrich Schlateri, Julie Hagen Schwarzi, August Mattias Hageni ja Rudolf Julius von zur Mühleni loominguline tegevus. Mõlemas raamatus kajastatud Friedrich Ludwig von Maydelli teoseid on professor nimetanud *läägeteks, verevaesteks, maneerlikeks*.⁶¹⁶ Ta on otsekoheselt kriitiline ka Carl Timoleon von Neffi, Ernst Hermann Schlichtingi, Carl Siegismund Waltheri, Otto Friedrich Ignatiuse ja veel mitme teise kunstniku teoste suhtes.

Voldemar Vaga kirjutas 19. sajandi kujutavast kunstist kokkuvõtva ülevaate „Eesti kunsti ajaloo“ esimese köite I ossa.⁶¹⁷ Aastaid hiljem on 87-aastane kunstiajaloolane pidanud Tallinnas ettekande viimasest Raadi mõisnikust Ernst Friedrich von Liphartist.⁶¹⁸

5.2.1. 19. sajandi kunsti raamatute retseptsioon

Voldemar Vaga baltisaksa kunsti raamatud ilmusid trükkis ajal, kui Nõukogude okupatsioonirežiimi suhtumine rahvuskultuuri küsimustesse polnud enam võrreldav Stalini isikukultuse aastatega, kuid parteiline normeeritus ja ideoloogilised ettekirjutused püsisid jätkuvalt igas eluvaldkonnas. Totalitaarset ühiskonda ilmestasid ideoloogiline tsensuur ja sallimatus igasuguse teisitimõtlamise, sealhulgas Lääne kultuuri küsimuste suhtes. Sõjajärgsest eitavast suhtumisest baltisaksa kunsti kui koloniaalkunsti ja Saksa okupantide pärandisse oli saanud kaasaegsem, kriitilise arusaamaga tõlgendus oma aja äraelanud konservatiivsest kunstinähtusest. Voldemar Vaga trükitehniliselt õnnestunud ja roh-

⁶¹⁵ Voldemar Vaga, Kunst Tartus XIX sajandil, lk.23.

⁶¹⁶ Raamatus „Kunst Tallinnas XIX sajandil“ jäid autori positiivsest hinnangust ilma kunstniku jooniste järgi tehtud tööd Oleviste kirikus. Kunstiajaloolase suhtumine L. von Maydelli Eesti-ainelistesse joonistustesse ja altarimaalidesse oli jätkuvalt kriitiline ka raamatus „Eesti kunsti ajalugu“: Voldemar Vaga, Maal, graafika ja skulptuur 19. sajandi esimesel poolel [V ptk. Klassitsism]. – Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. kd., I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. ENSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1975, lk. 139–151.

⁶¹⁷ Voldemar Vaga, Maal, graafika ja skulptuur 19. sajandi esimesel poolel, lk. 139–151. Sama peatüki arhitektuuri osa koostas Helmi Üprus: „Kunst Eestis 18. sajandi 80-ndatest aastatest kuni 19. sajandi keskpaigani“ [V ptk. Klassitsism]. – Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. kd., I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. ENSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1975, lk. 139–151.

⁶¹⁸ Voldemar Vaga, Ernst Friedrich von Liphart. – Kunstist ja kunstielust Eestis 19. sajandil. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Ajaloo Instituut. Koost. Rein Loodus ja Juta Keevallik. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1988, lk. 22–25.

kete piltidega 19. sajandi kunsti raamatute ilmumine tekitas vastukajasisid, mis lubab tagasivaates rääkida baltisaksa kunsti retseptsioonist 1970. aastatel⁶¹⁹ ja seda ka tutvustada.

Voldemar Vaga kirjutatud raamatute kohta baltisaksa kunstist ilmus välis-eestlaste arvustusi rohkem kui kodueestlastelt. Üksmeelselt leiti, et autor on esitanud asjaliku kunstiteadusliku käsitluse ja andnud 19. sajandi kunstist tervikpildi, kuigi albumi põhimõttel kujundatud raamatud raskendasid neisse koondatud andmebaasi kasutamist. Retseptsioonis hinnati 19. sajandi kunstielu *hääbuvaks, provintslikuks* ja baltisaksa kunsti *väikemeistrite produktsiooniks, vanamoeliseks, kultuurilooliseks, joonistusõpetajate kunstiks*. Ajalookirjutaja kunstihinnangute suhtes jäädi eriarvamusele. Retseptsiooni küsimusteringi saab kokku võtta kolmeks: 1) Voldemar Vaga raamatud kunstiajaloo publikatsioonina; 2) baltisaksa vaimulaad ja 19. sajandi kunsti olemus; 3) raamatute autori kunsti(ajaloo)kirjutusviis.

1. Väliseesti lugejale Voldemar Vaga *grand old man*'iks nimetanud Sten Karling kiitis raamatu „Kunsti Tallinnas XIX sajandil“ sisu ja välimust, lisades omalt poolt juurde teema täienduseks mõned märkused.⁶²⁰ Mõlemal kunstiraamatul pikemalt peatunud Eevi End⁶²¹ hindas monograafiad väliselt nägusaks ja sisult põhjalikuks, kuid pidas nime- ja pildiregistrite paiknemist kõite keskel puuduseks, mis raskendab lugemist. Baltisaksa kunstist tervikpildi saamiseks tuli tutvuda Tartu ja Tallinna kunstielu raamatutega paralleelselt. Lugejal olnuks kergem, kui mõlema linna kunstnike elulood oleksid kuulunud ühte teosesse (näiteks Schlater seeniori tegutsemine Tartus ja Schlater juuniori tegutsemine koos Tallinna kunstnikega jne.). Evi End ei jäta märkimata, et Lääne-Euroopa kunstiraamatutes on kõik indeksid lõpus ja pildimaterjal käsitluse juures, teksti sisu arvestades tihti läbisegi värvitahvlitega. Eelnev kriitika puudutas küll kirjastuse Kunst toimetajate töölauda, mis sõltus omakorda nõukogude perioodi majanduslikest ja trükitehnilistest oludest.

Kodu-Eestis ajalehes Sirp ja Vasar ilmunud arvustuses leiti, et Tartu ja Tallinna kunstiraamatutes võinuks illustratsioonid olla teksti juures.⁶²²

2. Baltisaksa vaimulaadi üle mõtisklenud Armin Tuulse⁶²³ pidas Tartu 19. sajandi kunsti väikemeistrite produktsiooniks, mis koosnes peamiselt graafilistes tehnikates teostatud portreedest, linnavaadetest ja maastikest.

---

⁶¹⁹ Retsensioonid ilmusid ajavahemikus 1972–1978, neist kaks Kodu-Eestis ja kuus Välis-Eestis. Lühiteateid ja ajakirjandusannotatsioone pole siin arvestatud.

⁶²⁰ Sten Karling, Kunst ja kunstnikud Tallinnas 19. sajandil. – Välis-Eesti 1977, 6. mai, lk. 5.

⁶²¹ Eevi End, Kunstiraamat Tallinnast. – Eesti Päevaleht 1977, 30. aprill.

⁶²² Jaak Kangilaski, Rein Loodus, Põhjanev uurimus XIX sajandi kunstist. – Sirp ja Vasar 1977, 27. mai.

⁶²³ Armin Tuulse, Voldemar Vaga, Konsten i Tartu under 1800-talet (Kunst Tartus XIX sajandil). Sammanfattningar på ryska och tyska. Tallinn 1971, 136 s., ill. – Konsthistorisk tidskrift 1972, nr. 3–4, lk. 136–137.

Eevi End on nimetanud 1977. aastal baltisaksa kunsti akadeemiliseks ja vanamoeliseks, kuigi sellel kunstil on eesti rahvale lisaks emotsionaalsele ja esteetilisele ka kultuurilooline väärtus.⁶²⁴

Juba varasematel aastatel eesti kunstiajalookirjutust jälginud Paul Reets⁶²⁵ on 1974. aastal nimetanud Voldemar Vaga raamatu ainukeseks puuduseks 19. sajandi kunsti olemuse paremal väljatoomisel kunsti ja kultuuri vaheliste seoste vähest selgitamist: *Vene keisri arm ja saksa klassitsism juhtisid Vana Liivimaa uuele kunstide teekonnale, milline oli ideeliselt euroopalik, tegemiselt aga üpris lokaalne, kui mitte päris diletantlik.*⁶²⁶ Paul Reetsi hinnangul vajas kunstnikest monograafiat ainult Friedrich Ludwig von Maydell, kes tundus raamatu illustatsioonide ja kirjelduste põhjal olevat ainuke kunstnik, kes 19. sajandi Tartus tõeliselt väärrib oma elukutse nimetust.⁶²⁷ Mõni aasta hiljem jätkas Paul Reets baltisaksa kunsti teema arendust, ajendatuna Tallinna kunsti raamatust. Juureldes 19. sajandi kunsti olemuse üle ning leides, et Tartus ja Tallinnas tegutsenud kunstnikud ei moodustanud loomingulist koolkonda, vaid olid pigem *mingi... konglomeraat*⁶²⁸, jõuab ta järeldusele, et Tartu joonistus-õpetajate kunsti saab käsitleda illustratiivse kultuuriloonana, millena see oligi loodud.

Jaak Kangilaski ja Rein Loodus on hinnanud 19. sajandi kunsti raamatuid kui kokkuvõtet kunstiajaloolase pikaajalisest visast uurimistööst.⁶²⁹ Baltisaksa ja eesti rahvusliku kultuuri vastuolude selgitamisele keskendunud ning koos sellega levinud kunsti hinnangulisuses nägi Jaak Kangilaski 1977. aastal 19. sajandi kunsti konservatiivse ja provintslikuna. Seda hinnatavam oli arvustaja meelest baltisaksa kunstielu ja kunsti positiivsete külgede väljatoomine Voldemar Vaga poolt. 19. sajandi kunstielu uurimisega tegelnud Rein Loodus oleks soovinnud lähemalt tutvuda August Matthias Hageni autobiograafiaga, samuti baltisaksa kunstnikkonnas valitsenud ideede ja meeoludega, mis aitaksid leida baltisaksa, eesti ja läti kunsti ühiseid kokkupuutepunkte. Rein Looduse hinnangul oli 1860.–1905. aasta eesti kunsti üldpilt raamatus toodust tunduvalt rikkalikum.

3. Voldemar Vaga ajalookirjutust on hinnatud detailsemaks ja asjalikumaks kui Tartu kunstimuuseumi almanahhides ilmunud uurimuslikke artikleid Tartu ülikooli joonistuskooli õpetajatest.⁶³⁰ Raamatu autor on jälginud Tartu 19. sajandi kunstielu arengut etappide kaupa, tehes seejuures ka üldistusi. Raamatu plussiks on autoripoolne rõhutamine, et 19. sajandi kunsti kaudu jäädvustus ka ülikoolilinna ajalugu ja kultuur, käsitlemise miinuseks on teksti vähene seostamine

---

⁶²⁴ Eevi End, Kunstiraamat Tallinnast.

⁶²⁵ Paul Reets, Raamat Eesti arhitektuuri ajaloost, lk. 54–56.

⁶²⁶ Paul Reets, Vaga, Voldemar. Kunst Tartus XIX sajandil. Tln: Kunst, 1971, 153 lk + 154 reproduktsiooni. – Mana 1974, nr. 40, lk. 110–112.

⁶²⁷ Samas, lk. 112.

⁶²⁸ Paul Reets, Mõõdunud sajandi kunst Eestis. Voldemar Vaga. Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn, Kirjastus „Kunst“, 1976. – Mana 1978, nr. 45, lk. 75–76.

⁶²⁹ Jaak Kangilaski, Rein Loodus, Põhjanev uurimus XIX sajandi kunstist.

⁶³⁰ A. Kivimäe, Raamat Tartu kunstielust. – Rahva Hääl 1972, 8. aprill.

ülejäänud Baltikumi kunstiga. Voldemar Vaga ajalookirjutuselt oleks oodanud enam *lopsakamat analüüsi*.⁶³¹

Armin Tuulse sõnul oli Voldemar Vaga Tartu probleemi ja kogu 19. sajandi kunstiga Eestis tegelnud kaua: *Autor on mesilase usinusega kogunud kogu materjali ja kriitilise pilguga kontrollinud kõik, mis varemini oli kirjutatud selle probleemi kohta*.⁶³² Voldemar Vagal oli tulnud Baltimaade ajaloo kirjutamisel väga mitmes osas maadelda suurte raskustega, sest baltisakslaste ümberasumisega Eestist 1939–1940 hajus üks osa materjalist ja suur osa töid hävis II maailmasõjas. Arvustaja hindas autori suurt täpsusetaotlust ja leidis raamatu „Kunsti Tartus XIX sajandil“ ajaloolise osa olevat asjaliku.

Kui Armin Tuulse oli Tartu kunsti raamatu puhul hinnanud enim ajaloolist osa, siis Paul Reets rõhutas Voldemar Vaga kunstiteaduslikku käsitlust, mis on *asjalikult täpne, kriitiliselt kaaluv* ja mille tulemusel on tekkinud *stiiliküsimuste tervik*.⁶³³ Retsensent kahtles, kas eesti kunstiajaloolaste hulgas on üldse kedagi V. Vagale võrdset stiiliküsimuste käsitlemisel ja määratlemisel, ning leidis, et autor tegi õigesti, kui 19. sajandi kunsti vaatlemisel ja hindamisel võttis aluseks stiilide ajaloost lähtuva meetodi (klassitsismist realismini). Samas ei ole raamatutes võetud stiililist kuuluvust loominguuliste väärtuste mõõdupuuks, autori hinnangud kunstnike teostele on ilmselt õiglased ja tabavad.

Paul Reets arutles, kas tollases Eestis oli niinimetatud balti kunstis üldse mingit arengut, mille puhul saab rääkida allakäigust 19. sajandi lõpul.⁶³⁴ Arvustaja on seisukohal, et Voldemar Vaga baltisaksa kunsti käsitlused on asendamatud uurimused ja loonud tugeva aluse, mida eriuurimused saavad täiendada, aga mitte oluliselt muuta.

Ka Eevi End oli seisukohal, et Voldemar Vaga suutis käsitletud ajajärgust anda elava ja tervikliku pildi. Balti- ja riigisaksa kunstiajaloolastel oli nüüd olemas allikas tervikliku ülevaate saamiseks 19. sajandi kunstist Eesti keskestes.⁶³⁵

Kunstnik Endel Kõks on arvustuses „Mõned raamatud Tallinnast“⁶³⁶ nimeatanud Helmi Üpruse raamatute kõrval Voldemar Vaga 19. sajandi kunsti käsitlused põhjalikeks ülevaatlikeks monograafiateks vähetuntud või hoopis tundmatutest nimedest, faktidest ja sündmustest kahes linnas 19. sajandi vältel. Kunstnik leiab Voldemar Vaga ajalookirjutuse olevat otsekohe ja julge – *kui ta midagi ei tea, siis ta ka ütleb, et tal pole andmeid, või kui talle midagi ei meeldi, siis ta ütleb, et värvid on tuhmid, elutud ja igavad, või figuurid halvasti joonistatud, koloriit segane ja tuim, või et üks ehk teine teos on vähese kunstiväärtusega. Niisuguse stiili puhul on aga paratamatult vajalik, et autor puhuti oma norma-*

⁶³¹ A. Kivimäe, Raamat Tartu kunstielust.

⁶³² Armin Tuulse, Voldemar Vaga, Kunst Tartus XIX sajandil (Konsten i Tartu under 1800-talet), lk. 136.

⁶³³ Paul Reets, Mõõdunud sajandi kunst Eestis, lk. 75–76.

⁶³⁴ Samas.

⁶³⁵ Eevi End, Kunstiraamat Tallinnast.

⁶³⁶ Endel Kõks, Mõned raamatud Tallinnast. – Välis-Eesti Sõna 1977, 25. august.

tiivse hinnanguskaala ka defineeriks, et lugejal tekiks tekstiga tihedam mõisteline kontakt.⁶³⁷

Jaak Kangilaski ja Rein Loodus jagasid ajalehes Sirp ja Vasar seisukohta, et raamatute koostamisel on tulnud kasuks ajalookirjutaja eruditsioon üldises kunstiajaloo ja Vene kunsti ajaloos. Jaak Kangilaski on pidanud tähelepanuväärseks Voldemar Vaga väljendusstiili: *Kunstiajaloolase „käekiri“ koosneb lihtsast, selgest, ühemõtteliste faktidega täpsest kirjeldusest ja hinnangutest. Viimased on samuti selged, kategoorilised, kuid enamasti argumenteerimata. Puuduvat argumentatsiooni kompenseerib kogunud kunstiajaloolase intuitsioon ja kogemus.*⁶³⁸ Seevastu Rein Loodus soovis mõlemast raamatust leida pikemat allikakriitilist ülevaadet.

Kokkuvõttes hindas 1970. aastate retseptisioon Voldemar Vaga stiilide ajaloost lähtuva käsitlusviisi üldiselt õigeks. Eesti kunstiteadlaste hulgas ei teatud kedagi teist võrdset stiiliküsimuste käsitlemisel ja määratlemisel (Paul Reets). Voldemar Vaga hinnanguskaala leiti olevat normatiivne, tema esitatud ühemõttelised faktid ja selged kategoorilised hinnangud argumenteerimata (Endel Kõks) või vähe argumenteeritud (Jaak Kangilaski). Vähest põhjendust asendasid kunstiajaloolase intuitsioon ja kogemused (Jaak Kangilaski). Samuti märgiti uurimisobjekti, Tartu ja Tallinna kunsti vähest sidumist ülejäänud Baltikumi kunstieluga, sealhulgas läti ja eesti kunstnike tegevusega (A. Kivimäe, Rein Loodus).

1970. aastatel peeti endastmõistetavaks asjaolu, et Voldemar Vaga oli käsitlenud baltisaksa ja eesti kunsti 19. sajandi arengupildis lahus. Hääbuva baltisaksa ja tärgava eesti kunsti mõistmine ja tõlgendamine kuni vastandumiseni reflekteerus teravamalt väliseestlaste arvustustes, kuigi ka Nõukogude okupatsiooni suhtumine baltisakslaste kultuuripärandisse oli jõudnud Eesti kunstiteadusse oma jälje jätta.

5.3. Arutelu

Voldemar Vaga eesti (kunsti)ajalookirjutuse vastuolulised probleemid nõukogude ajalookirjutusega lõppesid doktoridissertatsiooni kaitsmisega Leningradis, kuigi professor kasutas marksistliku ajalookäsitluse kompilatiivset „mustrit“ veel aastaid hiljem Leningradis ilmunud raamatus. Pärast doktoridissertatsiooni kaitsmist pöördus Voldemar Vaga peatähelepanu 19. sajandi kunstile. Selleks oli mitu põhjust. Esiteks oli nõukogude kunstiteaduse doktori kraad andnud talle erialase iseseisvuse. Teiseks oli Stalini isikukultuse aastatel Tallinna Riiklikus Kunstimuseumis korraldatud 19. sajandi kunsti ülevaatenäitusel esitatud baltisaksa kunst püsinud kümnekond aastat põlu all ja ülikooli joonistuskooli õpetajate tegevuse uurimisega, mis algas 1950. aastate lõpus Tartu kunstimuseumis,

⁶³⁷ Endel Kõks, Mõned raamatud Tallinnast. – Välis-Eesti Sõna 1977, 25. august.

⁶³⁸ Jaak Kangilaski, Rein Loodus, Põhjanev uurimus XIX sajandi kunstist.

taas päevakorda tõstetud.⁶³⁹ Hruštšovi sula-aastate ideoloogiline kliima näis soosivat üldist diskursust teemal 19. sajandi kunst Eestis kui ka professori baltisaksa kunsti monograafia lõpuleviimist.

Eesti arhitektuuri ajaloo küsimuste kõrvalt stiiliajaloolise käsitlusega jätkamine 19. sajandi kujutava kunsti ajaloos, näitas, et probleemid marksistliku ajalookäsitlusega olid ametlikult küll lõppenud, kuid püsisid metakonfliktina edasi.

Marksistliku ajalookirjutuse konfliktide ületamiseks oli Voldemar Vaga läinud üleliidulise aadressiga tekstides (doktoridissertatsioonis – 1964, autoreferaatides – 1957 ja 1964 ja raamatus Eesti ehitusmälestistest – 1980) arhitektuuriajalookirjutuses kompromissidele.

Institutsionaalse ajalookirjutuse doktriiniks oli marksism-leninism ja ajalookirjutuse ideoloogilised kompromissid tulenesid nõukogude keskkonnast. Marksistlik-leninliku ajalooteaduse ettekirjutuste kõrval etendas kontrollimehhanismi osa poliitiline tsensuur.

Kahe ajalookäsitluse kooskasutamine Voldemar Vaga poolt formaalse ühitamisena oli mõistetav. Tema 1957. ja 1964. aasta autoreferaadid ja raamat „Памятники архитектуры Эстонии“ sisaldasid kohustuslikke marksistlikus võtmes sissejuhatusi ja kokkuvõtteid, mille vahele paigutusid stiililoolises käsitluses osad. Autor oli süsteemikindla struktuuriga jätnud uurimusliku osa marksistlikust ideoloogiast vabaks. Kirjutamise skeem kordus peatükkide kaupa, retoorilised sissejuhatavad ülevaated ja kokkuvõtvad lõppsõnad sisaldasid ideelisi hinnanguid ehk ideoloogilisi kompromisse. Stiiliajaloolise käsitlusega arhitektuuriloo kõrval kokkuvõtvates lõikudes ühiskonna arenguloost, välditi sotsiaal-majanduslikke analüüse ja argumenteeritud järeldusi.

Kuna 1980. aastal ilmunud arhitektuurilooline ülevaade oli mõeldud üleliidulisele lugejaskonnale, on autor teinud ideoloogilisi mööndusi ida ja lääne vaheliste ajalooliste mõjude osakaalu sõnastamisel, mida võis lugeda Eesti NSV-st pärit kunstiajaloolase maailmavaateliseks positsiooniks: *Totalitaarse ühiskonna ideoloogilisele kliimale oli iseloomulik kunstiideoloogia ja -teooria mõiste ähmasus ja ambivalentsus, kusjuures marksismi-leninismi käsitati nii ideoloogiana kui teooriana.*⁶⁴⁰

Voldemar Vaga 1980. aasta raamat ei olnud suur erand teiste eesti autorite üleliiduliste publikatsioonide kõrval. Leningradis ilmunud arhitektuuriloo väljandmise argumendiks võis olla fakt, et juba eaka kunstiajaloolase doktoridisser-

---

⁶³⁹ 1950. aastate lõpus alustati Tartu kunstimuseumis Tartu ülikooli joonistuskooli (*Zeichnenanstalt*) ajaloo uurimist, mille tulemusena ilmusid muuseumi almanahhides (1964–1972) uurimuslikud artiklid joonistuskooli õpetajatest Karl August Senffist, August Hagenist, Woldemar Krügerist ja Senffi õpilasest Ludwig von Maydellist: Rein Loodus, Ludwig v. Maydell raamatuillustraatorina. – Tartu Riikliku Kunstimuseumi almanahh I. Tartu, 1964, lk. 63–78; Tiina Nurk, Karl August Senff. – Tartu Riikliku Kunstimuseumi almanahh I. Tartu, 1964, lk. 52–62; Eha Ratnik, Woldemar Krüger. – Tartu Riikliku Kunstimuseumi almanahh III. Tartu, 1972, lk. 120–132; Virve Hinnov, August Hagen. – Tartu Riikliku Kunstimuseumi almanahh II. Tartu, 1967, lk. 90–94.

⁶⁴⁰ Jaak Kangilaski, Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias, lk. 11.

tatsioon keskaja arhitektuurist oli jäänud trükis avaldamata. „Памятники архитектуры Эстонии“ ilmus Nõukogude Liidus valitsenud sügava stagnatsiooni aastail, jätkuvalt püsis marksistliku ideoloogia diktaat. Käsikirja redigeeris kirjastuses toimetaja, trükkimisele lubati tsensuuri (GLAVLIT) loal, kes võis ka trükiotol ajalookirjutuse keelustada.⁶⁴¹

Voldemar Vaga arhitektuuriajalooline käsitlus oli nõukogude keskkonnast tulenevalt paratamatult piiratud. Marksistliku kompromissina suurimaks ideoloogiliseks möönduseks tuleb lugeda Stalini isikukultuse aastatest üle korratud mõtet – Eesti kunsti ajalooline areng on seotud Vene ja nõukogude kultuuriga Põhjasõjast kaasajani.

Kuigi 1976. aastal kinnitab „Eesti nõukogude entsüklopeedia“ Voldemar Vaga kunstiajaloolises uurimistöös võrdväärset Eesti keskaja arhitektuuri ja 19. sajandi kunsti teemaga tegelemist,⁶⁴² hakkasid Eesti arhitektuuriajaloo materjalid professori 1970. aastate töölaualt järk-järgult taanduma.⁶⁴³ Nõukogude Liidus hinnati Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajalooprofessori nime kõrgelt, põhjuseks asjaolu, et Venemaal tegeldi Euroopa keskajaga vähe: *Ta [Voldemar Vaga] oli ainuke [nõukogude perioodi] Tartu ülikooli õppejõud, kes sai professoriks. Ta oli spetsialist, valdas puhtalt vene keelt ja oli väga tunnustatud.*⁶⁴⁴

Kolm aastakümnet hiljem asus uues paradigmas Eesti kunstiteadus käsitleda nõukogude perioodi ajalookirjutust kriitiliselt. Voldemar Vaga vormianaalüüsi ja atribueerimisest lähtunud uurimisviis hinnati rekonstrueerituks, objektikesksed käsitlused keskaja arhitektuuri ajaloost kunstiteaduslikku uurimist pidurdavaks teguriks. Keskaja kunsti ikonograafilist uurimismeetodit, mille Tor Helge Kjellin ja Armin Tuulse olid jõudnud Eestisse tuua enne II maailmasõda, pärast sõda Tartu Riiklikus Ülikoolis ei õpetatud. Varasemate uurijate seisukohti korrigeeriti nõukogude perioodil vaid vähesel määral.⁶⁴⁵

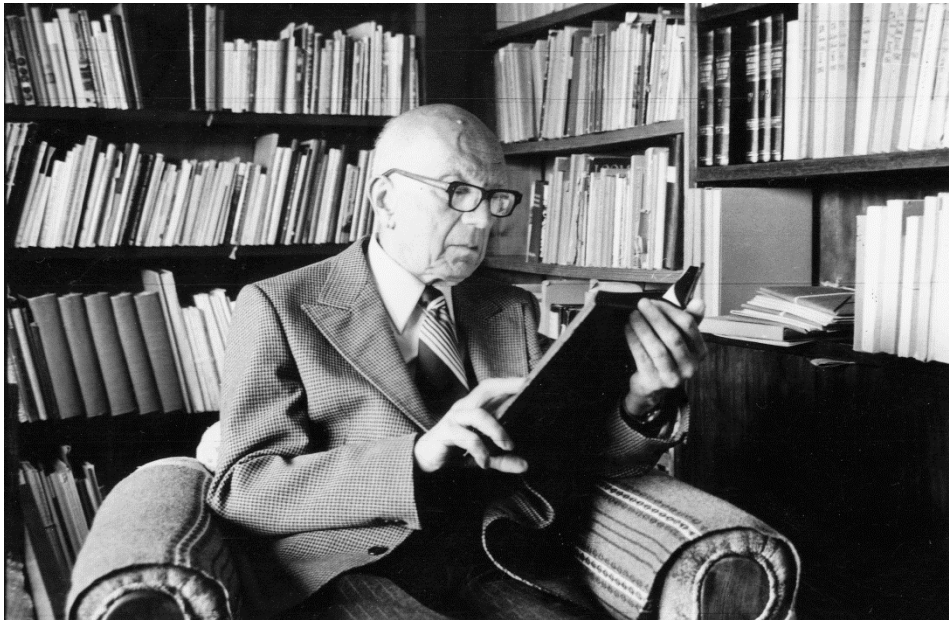
⁶⁴¹ Pärast NLKP peasekretäri Leonid Brežnevi surma 1982 astus stagneeruva suurriigi juhtpositsioonile NSV Liidu Julgeoleku Komitee esimees Juri Andropov.

⁶⁴² Eesti nõukogude entsüklopeedia, 8. kd, lk. 254.

⁶⁴³ Voldemar Vaga jäi kõrvale 1975. aastal ilmunud „Eesti kunsti ajaloo“ keskaja arhitektuuri ja klassitsistliku arhitektuuri peatükkide kirjutamisest, Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi poolt alustatud teatmeteose „Eesti arhitektuur“ koostamisest jpm. Samas kinnitavad tema retsensioonid ja viimane artikkel „Muistne Tallinn“ (1989) huvi püsimist arhitektuuriajaloo küsimuste vastu.

⁶⁴⁴ Reet Varblane, Elu on täpselt niisugune, nagu ta on.

⁶⁴⁵ Kersti Markus, Eesti keskaja kunsti uurimisest. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil, lk. 19.

15. Voldemar Vaga 1984. aastal Tartus oma kodus Jakobsoni tänavas. Foto erakogust.

Siin tuleb vastuväitena öelda, et Euroopa maades levinud ikonoloogiline-ikonograafiline uurimismeetod ei ulatunud totalitaarses ühiskonnas eesti kunstiajaloolaseni. Stiililoolisest aspektist lähtumine 19. sajandi II poole ja 20. sajandi alguse arhitektuurinähtuste selgitamisel oli iseloomulik mitte ainult ülikooli kunstiajaloo professorile, vaid kogu kodueesti kunstiajalookirjutusele.

Stiiliajalugu järginud Voldemar Vaga ajalookäsitlus oli nõukogude perioodil konservatiivse kunstiajalookirjutuse mudel. Marksistliku ajaloomõistmise diktaat oli viinud kahe käsitluse kooskasutuseni, kus vastandlike kirjutusviiside sidumine ja sidusus olenes kirjutajast. Voldemar Vaga oli võtnud positsiooni loobuda punaideoloogiaga kaasaminekust ning jäänud stiililoolisse suletusse, kuigi ka tema ei pääsenud marksismi-leninismi kompilatsioonidest. Nõukogude perioodi kunstikirjutiste taustal olid need näited erandid, nagu ka Voldemar Vaga keelekasutus, mis jäi marksistliku retoorika ja sovetismide poolest tagasihoidlikuks.

Võrreldes 1941. aasta Loomingus ilmunud artiklite sisuliste konarustega, oli ühiskonna kaksikmoraaliga kohandunud professor omandanud kompileerimiskuse ja 1960.–1970. aastate eesti kunstiajalookirjutuse „kohanevates tekstides“ vajalikud nõukogude keelendid. Historismi printsiip oli aidanud stiiliajaloolise käsitluse sotsiaal-majanduslikku tausta mõnevõrra avardada, kuigi kunsti mõistmisel jäi Voldemar Vaga püsima sõjaeelsele tasandile.⁶⁴⁶

⁶⁴⁶ Kahe maailmasõja vahelise perioodi kunstitõdedest kinnihoidmisele viitab tõik, et „Üldise kunstiajaloo“ kordustrukki ette valmistanud autor on jätnud Eesti kunsti osa

Tuleb nõustuda Eesti kunstiteaduse refleksioonis esitatud kriitikaga, et Voldemar Vaga on kirjutanud 20. sajandi arhitektuurist raamatus „Памятники архитектуры Эстонии“ kohustuse tõttu üldkäsitus kaasaega välja tuua.⁶⁴⁷ Märkimisväärseks on peetud raamatu autori arvamust, et *E. Kühnert, E. Jacoby, K. Bölaw ja F. Wendach ei jätnud märgatavaid jälgi eesti arhitektuuri.*⁶⁴⁸ Selgituseks tuleb lisada, et õpinguaastad Riia Polütehnikumis või Peterburi taustaga arhitektide kujunemisaastad Saksamaal, töö kodanlikus Eestis ja sõja ajal kodumaalt lahkumine ja nii edasi vajasid ajalookirjutajalt pikemat argumentatsiooni, mis oleks võinud viia ka demagoogiani. Kuna nimetatud arhitektide loominguiline tegevus oli kuulunud Eesti Vabariigi perioodil 19. sajandi I poolt iseloomustava traditsionalismi poolele, siis on ka seletatav 1917.–1940. aasta peatüki lõpetamine autorile iseloomuliku lakoonilisusega. Samas pole märgatud raamatus „Памятники архитектуры Эстонии“ 19.–20. sajandi arhitektuuriajaloo peatüki kirjutamisel aluseks võetud stiiliarenguloolist rekonstruktsiooni, mis aitas autoril mööda minna revolutsioonilise liikumise kajastamise nõudest.

20. sajandi II poole totalitaarses ühiskonna tingimustes puudus võimalus arhitektuurinähtuste mõtestamiseks. Võrreldes välismaailmaga algas Eestis historitsismi ja juugendi avastamine aastakümneid hiljem, mistõttu Voldemar Vagal puudus võimalus „rehabiliteerida“ oma seisukohti 19. sajandi arhitektuuri ja kunsti küsimuses ka tagasivaates.

1984. aastal on eakas kunstiajaloolane tunnistanud, et arhitektuuriajaloo ja 19. sajandi teemaga on ta tegelnud kaua, 19. sajandi kunstiga kauemgi: *Algul kavandasin selle teema ka doktoritööks, eeltööd olid tehtud ja hulk vaeva nähtud, kuid hiljem otsustasin ümber. 1940. aastate lõpus valisin väitekirja teemaks eesti keskaegse ehituskunsti. Hiljem pöördusin jälle oma varasema huvi juurde tagasi.*⁶⁴⁹

Tema tagasipöördumine klassitsistliku kunsti juurde tulenes suuresti 1960. aastatel Eesti kunstielu ideoloogilises kliimas avanenud võimalusest sel teemal kirjutada. Voldemar Vaga oli kõrgelt hinnanud Aleksander Tassa pärast sõda ilmunud raamatut puulõikekunstist⁶⁵⁰ ja tal püsis soov kirjutada baltisaksa kunstist,⁶⁵¹ mis sai realiseeruda 1960. aastatel Eesti kultuuriringkondades valitsenud teatud ideoloogilise vabaduse ja vanade väärtuste juurde tagasipöördumise

---

1990. aastatel lõpuni viimata: Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu. 1999, lk. 826–836.

⁶⁴⁷ Mart Kalm, Kattes välja. Eesti 20. sajandi arhitektuuri uurimisest. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil, lk. 102.

⁶⁴⁸ Samas lk. 102. Vt. Вольдемар Вага, Памятники архитектуры Эстонии, lk. 147.

⁶⁴⁹ Mirjam Peil, Professor Voldemar Vaga 85. – Sirp ja Vasar 1984, 29. juuni.

⁶⁵⁰ Aleksander Tassa, Puulõikekunstist. Materjale ja allikaid Eesti puulõikest XIX sajandil. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst, 1948.

⁶⁵¹ Voldemar Vagaga kirjavahetuses olnud Armin Tuulset oli huvitanud samuti Tartu ilikooli joonistuskooli – *Zeichnenanstalt*'i tegevus: Armin Tuulse, Tartu kunstikeskusena möödunud sajandil, lk. 12–20.

foonil.⁶⁵² II maailmasõjas laialipillatud materjale süstematiseerides loobus professor marksistliku ajalookirjutuse kompilatsioonidest ja esitas 19. sajandi baltisaksa kunsti arenguloo Tartu ja Tallinna kunstielu näitel stiiliajalooliste ajajärkudena. Ta arvestas mahuka faktoloogilise materjali korrastamisel teemaasetusega, püüdis faktide järjestamisel vältida väärtushinnangutest tulenevaid subjektiivseid eelistusvõimalusi, kasutas üldpildi loomisel stiilikriitikat. Positivismi formaalloogiliste rõhu- ja sihiasetuste juures käib tõesuse demonstratsioon tavalise loogilise operatsioonina.⁶⁵³

Voldemar Vaga konstrueeris võrdleva analüüsi meistrina ülevaatliku pildi kohalikest kunstikeskustest, mille mõtet ta oli alla kriipsutanud 1930. aastatel „Üldises kunstiajaloo.“ Kohalikku baltisaksa kunsti ajalugu on nähtud historismi põhimõttel stiilide arenguloona Euroopa maade 19. sajandi kunsti taustal.⁶⁵⁴ Voldemar Vaga baltisaksa kunsti uurimused said lähtealuseks uutele käsitlustele.

Raamatute retseptioon tõi esile ka Voldemar Vaga ajalookirjutuse puudused – deskriptsiooni vähese sidumise Balti kubermangude kunstielu taustaga, hinnangute lakoonilisuse, vähese argumentatsiooni. Kitsas dispositsioon ei lasknud baltisaksa kunsti hääbumise kõrval vajalikul määral välja tuua eesti rahvusliku kunstielu elavnemise märke. Kui Voldemar Vaga arhitektuuriajalookirjutuses oli lineaarse käsitlusega registreerivat esitust hinnatud miinusena⁶⁵⁵, siis baltisaksa kujutavas kunstis oli stiiliajaloolist käsitlusaspekti peetud ainuõigeaks.⁶⁵⁶

Märkimisväärne on pagulaskriitika üldine positiivne tonaalsus Voldemar Vaga kunstikirjutiste suhtes. Väliseestlaste hinnanguskaala võis sõltuda suhtest okupatsioonivõimuga ja kodumaise kollaboratsioonismiga, kuid 1970. aastate hinnang nõukogude professorist ajalookirjutaja suhtes ja baltisaksa kunstikirjutuse küsimuses oli positiivne.

2000. aastate alguses on leitud nõukogude üldteose „Eesti kunsti ajalugu“ kahes köites 19. sajandi baltisaksa kujutava kunsti ülevaate kohta⁶⁵⁷, et pealkiri „Klassitsism“ on õigustatud ainult peatüki arhitektuuriosa käsitlemisel, mitte kujutava kunsti puhul, kus tol ajal oli nii klassitsistlikke kui romantilisi taotlusi, biidermeierlikku realismi ja akademismi.⁶⁵⁸ Veel on taasiseseisvumise aastate

---

⁶⁵² Ka 1960. aastate eesti kirjandusuurimises on täheldatud liikumist tagasi sõjaeelse deskriptiivse positivismi suunas: Tiit Hennoste, Hüpped modernismi poole II... Stalinismist perestroikani: 1960. aastate kirjanikulood, lk. 145.

⁶⁵³ Enn Tarvel, Ajaloolase analüüsist. – Ajaloolise tõe otsinguil, lk. 118.

⁶⁵⁴ 1960.–1970. aastate Eesti kirjandusteaduses on nähtud marksistliku võrdleva uurimise eristamisel „kodanlikust“ komparativismist tähelepanu pööramist analoogiliste nähtuste tekkimise tingimusele ja tüpoloogiale: Tiit Hennoste, Hüpped modernismi poole II... Stalinismist perestroikani III: 1960. aastate kirjandusteooria, lk. 72–73.

⁶⁵⁵ Paul Reets, Raamat Eesti arhitektuuri ajaloost, lk. 54–56.

⁶⁵⁶ Paul Reets, Möödunud sajandi kunst Eestis, lk. 75–76.

⁶⁵⁷ Voldemar Vaga, Maal, graafika ja skulptuur 19. sajandi esimesel poolel, lk. 139–151.

⁶⁵⁸ Juta Keevallik, 19. sajandi kujutava kunsti uurimisest Eestis, lk. 81. Mõtet, et klassitsism on adekvaatne mõiste Baltimaade arhitektuuri kirjeldamisel, kuid ei sobi

kriitika tõdenud, et vormiajaloolisest aspektist lähtunud stiiliajaloolisest perioodiseerimisest on jäänud väheks, et ära seletada kunsti sisemist loogikat kohaliku kultuuri ja identiteedi arengus, ja viidanud nõukogude perioodi ajalookirjutuse piiratusele: *Eesti kunstiteadus on klassitsismi puhul tegelenud peamiselt välise vormiga (stiiliga), selle erinevate ilmingute ja tähendustega; väljakasvanuna eelkõige koha, s.o. kunstitopograafilistest eeldustest ja meetoditest.*⁶⁵⁹

Tuleb nõustuda seisukohaga, et klassitsism on 21. sajandil perioodistiilina ennast ammendanud.⁶⁶⁰ Juba 20. sajandi II poolel ei piisanud saksa traditsioonist päritud kriteeriumidest kunstinähtuste mõistmisel. Samas polnud ajaloolisest tõest kirjutamine ja kunsti sisemise arenguloogika aus äraseletamine Eestis võimalik. Soov säilitada rahvuslikku kunstiajalugu oli viinud Voldemar Vaga uurimistöo lünkade täitmisele sõjajärgse kunstiajaloo historiograafias. Ta oli eelistanud marksistlikule tööle stiiliajaloolist tõde ja tegelenud süsteemsete, objektikesksete probleemidega ajastuid stiiliperioodide ja autorite kaupa süvendades. Süvenemine positivistlikul suunal kunstiajalookirjutusse oli võimalus hoiduda marksistlikust käsitlusest ajal, kui valitses kunsti arenguprotsesside tõlgendamine marksistliku kõverpeegli kaudu. Professor V. Vaga kinnistas eesti kunsti ajalugu faktipõhiselt kunstinähtuste vormitunnuste põhjal. Tema ajalookirjutus tulenes paljus sotsiaalsest keskkonnast.

Nõukogude perioodi eesti kunsti ajaloo marksistlikud eesmärgid, kunstiteaduse areng ja suhe totalitaarse ühiskonna ideoloogiaga ning sotsiaalse keskkonnaga olid kujundanud Voldemar Vagast konservatiivse ajalookirjutaja. Stiiliajaloolist lähenemist tuleb hinnata poliitilise ajaloo kontekstist tuleneva paratamatusena, mille abil rahvuslik kunstiteadvus kaitses ennast nõukogude marksistliku metodoloogia vastu. Nõukogude perioodil ilmunud üldteosed „Eesti arhitektuuri ajalugu“⁶⁶¹ ja „Eesti kunsti ajalugu“⁶⁶² kinnitavad, et stiiliajalooline käsitlusviis koos võrdlev-ajaloolise meetodi ja historismi põhimõtte järgimisega olid vastuvõetavad nõukogude ajalooteadusele teatud ideoloogilise piirini.

Vaatamata pikaajalisele sotsiaalsele survele jäi professori kunsti(ajaloo)kirjutus marksistlikust käsitlusviisist oluliselt mõjustamata. Voldemar Vaga oli püüdnud järgida pärast II maailmasõda ja sõjale järgnenud aastakümnetel Eesti kunstiajaloo kontinueedi põhimõtet, mis näitab, et ajajärkudel, kui toimuvad käsitlusaspektides radikaalsed muutused, on meetodite ja väärtuste ümberhindamise protsessis vajalikud alternatiivid.

18.–19. sajandi vahetuse kujutava kunsti möödupuuks, on esitatud ka hiljem: Kadi Polli, *Klassitsismist kui stiilmõistest kujutavas kunstis*. – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 2008, nr. 1–2 (17), lk. 17–34.

⁶⁵⁹ Juhan Maiste, *Klassitsism. Kunstikirjutus, retseptatsioon ja ajalugu*, lk. 62.

⁶⁶⁰ Juhan Maiste, *Klassitsism ja tõde*, lk. 7–13.

⁶⁶¹ *Eesti arhitektuuri ajalugu*, 1965.

⁶⁶² *Eesti kunsti ajalugu kahes köites, 1970–1977*.

KOKKUVÕTE

20. sajandi keskel ja lõpus toimus eesti kunstiajalookirjutuses sotsiaalsete protsesside käigus kaks suurt paradigmapuhetust. Pärast II maailmasõda asuti Eesti ajalugu marksistlikult ümber kirjutama. Marksismi-leninismi käsitati teadusena, filosoofiana ja maailmavaatena. Nõukogude doktriini piirid olid ähmased ja jäid ambivalentseteks. Ühiskonna arengu liikumapaneva jõuna nähti klassivõitlust, mis viis „ülemaailmsele sotsialistlikule revolutsioonile“. Ajaloonähtuste marksistlikul käsitlemisel eeldati ajalookirjutajalt selgelt sõnastatud marksistlik-leninlikku väärtushinnangut. Kunstinähtuste arenguid tõlgendati klassiühiskonna positsioonilt ja kunsti käsitati sotsialistliku realismi aspektist, mis oli nii esteetiline kategooria kui käsitlusmeetod.

Ligi pool sajandit püsis Eesti kunstiteaduse ees küsimus, kuidas kirjutada marksistlikus paradigmas eesti kunsti ajalugu. Marksistlikuks nimetatud ajaloo-pilt tugines Stalini isikukultuse aastatel aluseks võetud ideoloogilistele lähtepunktidele nagu klassivõitlus, Eesti-Vene sõprus ja võitlus Saksa „agressorite“ vastu ning pidi vastama nõukogude historiograafias kinnistunud seisukohtadele. Varasema ajaloo ümberhindamine ja -kirjutamine tulenes nõukogude kultuurimudelidest omistatud poliitilistest eesmärkidest. Institutsioonilist ajalookirjutamist suunas sovetiseerimisprotsessis parteipoliitika ja kontrollis tsensuur.

Sundkohanemine uute tõdedega tähendas sotsiaalset kohandumist läbi ideoloogilise surve ja marksistliku ajalookäsitluse omaksvõtmist, mis viis eesti kunsti(ajaloo)kirjutuse „kohanduvate tekstide“ loomisele. Marksistlike tõdede järgimine sai kohustuslikuks ka Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo professorile Voldemar Vagale, kes enne sõda ülikooli kunstiajaloo kabinetis töötades oli järginud kunstinähtuste uurimisel stiiliajaloolist käsitlust. Voldemar Vaga oli enam uurija kui ajalootõlgendaja, mis suurendas tema kohanemiskursi nõukogude paradigmas ajalookirjutusega.

Stiililoolise ja marksistliku käsitluse ajaloolised juured ulatusid 19. sajandi filosoofiliste voolude vastuolulisse pinnasesse. Metodoloogilises plaanis kujunes Voldemar Vaga uurimistöös konflikti üheks teguriks enne II maailmasõda Saksa formaalse kunstisuuna eeskujul stiilianalüüsi ja võrdleva meetodi järgimine. Voldemar Vaga enne sõda kujunenud kunstihinnangud olid ideoloogiliselt mitmeti tõlgendatavad ja viitasid mittemarksistlikule maailmavaatele. 1940.–1941. aastal eesti kunstiajaloolase ja nõukogude ajalooteaduse vahel tekkinud konfrontatsiooni sotsiaalsed tegurid ulatusid Vene ja Eesti Vabariigi erinevatesse ühiskonnakorraldustesse enne Nõukogude Liidu anneksiooni.

II maailmasõja järgsel aastakümnel hakkas vulgaarmaterialistlik ajalooteadus nägema positivismis marksismi-leninismi seisukohad reetnud „oportunismi“ ja „formalismi“. Küsimus Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuse metodoloogilistest puudujääkidest jäi päevakorda püsima paarkümneks aastaks. Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikti lahendamine ülikooli professori kunstiajaloo kirjutamise „juhtumi(te)na“ on üks näide eesti rahvuslik-konservatiivse kunstiteadvuse realiseerumisest nõukogude perioodil.

Pärast sõda erialase tööga jätkanud Voldemar Vaga asus kirjutama kunsti-ajaloolaseid kaastöid Eestis ja üleliiduliselt väljaantavatele teostele, jäädes seotuks ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudiga (1946–1950/1990) ja Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedriga (1950–1989), mis selgitab ka tema uurimistöö erinevaid arengujärke. Professor ei kuulunud kommunistliku partei ridadesse ning tal puudus tööalane kontakt institutsionaalset ajalookirjutust koordineerinud EKP Partei Ajaloo Instituudiga. Nõukogude perioodil õnnestus Voldemar Vagal avaldada mõned artiklid Rootsi kolleegide abiga välismaal. Tartu Riikliku Ülikooli kunstiajaloo professori elukäik näitab okupatsiooni tingimustes võimalikku akadeemilist karjääri: 1944–1946 kunstiajaloo dotsent, 1947 professor ja kunstiteaduste kandidaat, 1965 kunstiteaduse doktor.

Voldemar Vaga Eesti Vabariigi perioodil (1918–1940) ilmunud rohkeid kirjutisi eesti kunstiajaloo iseloomustas sõnaliselt täpne deskriptsioon ja faktoloogia. 1920. aastail valitud uurimissuund – klassitsismiajastu kunst viis kunstiajaloomagistri pärast klassitsimi analoogiate otsimist kodumaalt Prantsusmaale neoklassitsismi uurima. Erialane täiendusreis andis võimaluse euroopaliku vaimukultuuri omaks võtnud Voldemar Vagal süveneda keskaja kunsti ja 20. sajandi moodsatesse arengutesse. Tõdemus, et Eestis oli klassitsismiajastul produktiivne mõisaarhitektuur, kuid 19. sajandi II pool ei andnud kohalikule arhitektuurile midagi väärtuslikku, nihutas ta tähelepanu ehitismälestistelt kujutavale kunstile. Baltisaksa maalikunsti teema kinnistumist kiirendas II maailmasõja eelõhtul alanud baltisakslaste väljaränne. Doktoritööna planeeritud käsikiri „Tartu kunstikoolkond 19. sajandil“ valmis 1946. aastal, ajal, mil sõjaeelsest eesti kunstiajalookirjutusest lahutas 1940–1941 kehtestatud marksistlik-leninlike rekonstruktsioonidega metodoloogiline piir. Nüüdsest peale osutus baltisaksa kunst Nõukogude Liidu sisepoliitilises kontekstis ametliku hinnanguna taunitud teemaks.

1940. aastate teisel poolel kaasati Voldemar Vaga koos ülikooli ajaloolaste dotsent Richard Kleisi, dotsent Artur Vassara, professor Harri Moora ja teistega professor Hans Kruusi poolt juhitud Eesti ajaloo uue versiooni kirjutamisse ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi tegevuse kaudu. Kirjutamisprotsess leidis üleliidulise parteipoliitilise kriitika ning lõpetati Stalini isikukultuse aastate kulminatsioonis koos EK(b)P Keskkomitee 1950. aasta märtsi-pleenumi otsuste rakendamisega. Nõukogude historiograafias kinnistunud seisukohtadele vastuvõetamatu ajalookirjutuse lõpetamisega kaasnes rahvuskultuuri ja hariduspoliitiliste struktuuride lõhkumine koos sovetiseerimisega kaasnenud ideoloogiliste repressioonidega.

Pärast 1950. aastat jäeti professor Voldemar Vaga tööle poole koormusega ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedrisse. Stalinistlike repressioonide käigus likvideeriti Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna kunstiajaloo kateeder ja 1947–1950 tegutsenud ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektor. Sotsiaalses plaanis jäid eesti kunstiajalookirjutust mõjutama ka edaspidi nõukogude ajastule iseloomulikud parteipoliitilised ettekirjutused, mis raudse eesriide taga Eesti kultuurielu kliimat kord pingestasid ja lõdvendasid.

Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitlemise küsimus püsis korrelatsioonis Nõukogude riigi poliitiliste arengujärgudega.

Voldemar Vaga kohandumine okupatsiooniühiskonna mentaliteedi ja marksistliku ajalookirjutuse tõdedega oli 1940. aastatel ebaõnnestunud. Idealistlik ettekujutus dialoogi võimalikkusest nõukogude kunstiteadusega viis sotsiaalsesse konfrontatsiooni. Rahvusliku kunstiajaloo traditsioone järginud professor sattus sõjajärgses kollaboratsionismis mentaalsesse kriisi. Ülikoolitöö jätkamisel tuli asuda avalikult revideerima varasemaid kirjatöid, mis tähendas oma maailmavaatega vastuollu minekut. Stalini isikukultuse aastate ideoloogilise surutise üheks tagajärjeks oli Voldemar Vaga avalik enesekriitika koos lahtiütlemisega varasemast ajalookirjutusest (1949). Kunstiajaloo professori akadeemilise kraadi tõstmise küsimuses Moskvasse saadetud uurimuslik ülevaade „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis“ (1947) ei andnud oodatud tulemusi. Sotsiaalses konfrontatsioonis professor Voldemar Vaga passiivseks vastupanuks sai avalikust kunstielust kõrvalehoidmine, loobumine sotsrealismi vaimus kunstikriitika kirjutamisest ja nõukogude ajalooteaduse poolt pakutud uurimisteema tagasilükkamine. Sotsiaalseteks tagasilöökideks said Voldemar Vaga „kodanlikuks natsionalistiks“ tembeldamine, varasemate kirjutiste ärakeelamine, Eesti Nõukogude Kunstnike Liidust väljaarvamine ja töökohtade kaotamine. Nõukoguliku kaksikmoraaliga kohanev professor pidi tegema ideoloogilisi mööndusi ja esinema Vene ja nõukogude kunsti populariseerivate artiklite ja loengutega, kus kinnitas näivalt riigitruudust.

Sotsiaalse konfrontatsiooni lõpetamiseks valis Voldemar Vaga uue uurimisteema.

Stalini isikukultuse aastate kogemus näitas, et senised kunstikirjutised ei haakunud 1940. aastatel Eestisse imporditud ajalookirjutusega. Voldemar Vaga arusaamad, seisukohad ja uurimismeetodid olid jäänud seotuks sõjaeelse kunsti-elu arengutega, võrdleva kirjandusteadusega ja ajalookäsitlusega, põhjustades nõukogude kriitikat. Voldemar Vaga sõjajärgsete aastate uurimistööd, mida professor planeeris eesmärgikindlalt doktoridissertatsioonina kaitsta üleliiduliste teadusametute juures, sisaldasid marksistliku ajalookirjutuse puudujääke. Konflikti lahendamine stiililoolise käsitluse ja marksistlik-materialistliku ajalookäsitluse vahel vastuokuste ületamisena kujunes pikaajaliseks protsessiks, mis tähendas Voldemar Vagale otsinguid eesti arhitektuuriajalookirjutuses stiiliajaloo ühendamisel marksistlike kompilatsioonidega. 1950.–1960. aastail valminud „kohanevad“ kunstiajaloo tekstid märgivad ülikooli professori kohandumist okupatsiooniühiskonna kirjutamisvõimalustega.

Pärast sõda valminud käsikirjast „Tartu 19. sajandi kunstikoolkond“ (1946) sai nõukogude ühiskonna väärtushinnagule ideoloogiliselt mittevastav teema. Hilisema uurimuse „Gootika arengu põhiastjad Eestis“ / „Основные этапы развития готики в Эстонии“ (1957) eesmärk ja käsitlus ei vastanud samuti marksistliku ajalookäsitluse aspektidele. Marksistlik-leninliku metodoloogia järgimise nõue viis Voldemar Vaga Liivimaa ehituskunsti käsitlemisel uuele ringile. Lahendused selgusid ajalookirjutajale alles pikema aja jooksul, alguses

teema (uurimisobjekti) ja seejärel meetodi (käsitlusviisi) muutmisenä. Lisaks sisuliste vastuoksuste ületamisele sisaldus ajalookirjutuse konflikt Voldemar Vaga maailmavaatelistes arusaamades. Ta oli omandanud marksimi-leninismi põhitõed, kuid järgis doktriini teoreetilistest ja ideoloogilistest komponentidest vaid meetodilist osa, marksistliku ajalookirjutuse „süsteemi“. Kahte kirjutusviisi formaalselt sidudes oli võimalik näiliselt ületada maailmavaateline konflikt.

Nõukogude ajalookirjutuse skeem nägi ette ühiskonna väärtussüsteemile vastava uurimisülesande käsitlemist ajaloolise ja dialektilise materialismi aspektist historismi printsiibi järgi. Kunstinähtuste arengut tuli vaadelda ühiskondlik-majanduslike formatsioonide raamides klassiühiskonna põhjal, kunstiliikide ja tegevuskohtade kaupa. Teaduslike tulemuste saamisel kuulus prioriteet marksismi-leninismi ja nõukogude autorite seisukohtade arvestamisele ning järeldused pidid kinnitama Nõukogude historiograafia seisukohti.

Kokkuvõttes tähendas marksistliku ajalookäsitluse omandamine Voldemar Vagale Liivimaa gootikauurimuse ümberkirjutamist (1957–1960) marksistliku rekonstruktsiooni järgi ülevaateks Eesti keskaja arhitektuurist (1961–1963). ENSV Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri kunstiajaloo professori doktoridissertatsioon „Eesti keskaja arhitektuur“ / „Средневековая архитектура Эстонии“ valmis nõukogude ajaloolaste sihipärasel suunamisel ajavahemikul (1957–1964).

Voldemar Vaga stiiliajaloolisest gootikauurimusest, kus peatähelepanu oli Liivimaa kirikuarhitektuuril, kujunes ümberkirjutamise tulemusena käsiraamatu vormis monograafia keskaja arhitektuurist, kus marksistlikku ajalookäsitust kriipsutasid alla sõnalised rõhuasetused. Kõige iseloomulikumalt peegeldavad niinimetatud marksistlikku käsitlust üleliiduliselt publitseeritud nõukogude terminoloogia ja fraseoloogiaga varustatud venekeelsed autoreferaadid (1957, 1964). Voldemar Vaga akadeemiliselt teadustööl oodati sakslastele kuulunud, feodaalses killunemisprotsessis koloniaalmaa põhjalikku ja kriitilist analüüsi. Liivimaal valitsenud poliitilised, majanduslikud ja sotsiaalsed vastuolud olid ehituskunsti arengu üheks teguriks. Uurimistöö järeldused pidid ootuspäraselt kinnitama kohaliku elanikkonna sidemeid idanaabritega, tõestades Venemaa ajaloolist tähtsust Läänemere piirkonnas, mis oleks aidanud luua kaasaja kontekstis ajaloopildi Eesti kuulumisest Nõukogude Liitu. Doktoridissertatsiooni ametlike oponentide hinnangul jäi Voldemar Vaga ajalookirjutus marksistlikust käsitlusaspektist puudulikuks.

1964. aasta doktoridissertatsiooni suurimaks ideoloogiliseks möönduseks Eesti arhitektuuriajalookirjutuse seisukohalt tuleb pidada marksistlikust aspektist hinnangut keskaja historiograafia, ilma milleta poleks üleliiduline akadeemiline teadustöö olnud aktsepteeritav. Teadustöö kaitsmine Nõukogude Liidus valitsenud Hruštšovi sula aastail lahendas kunstiajaloo professori pikaajalise vastuseisu nõukogude ajalooteadusega ja leevendas konfrontatsiooni partei ringkondadega. Leningradis kaitstud doktoridissertatsioon lõpetas ametlikult marksistliku käsitluse probleemi Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses. Nüüdsest

peale sai kunstiteaduste doktor jätkata stiiliajaloolise kunstiajaloo kirjutamist, mis kinnitab kahe käsitluse püsimumist metakonfliktina nõukogude ajastu lõpuni.

1970. aastatel ilmunud kahes baltisaksa kunsti raamatus „Kunst Tartus XIX sajandil“ (1971) ja „Kunst Tallinnas XIX sajandil“ (1976), mis sündisid 1946. aastal valminud monograafia pinnal, demonstreeris Voldemar Vaga võrdlev-ajaloolise meetodi kasutamist stiilide arenguloos klassitsismist realismini.

Eesti kunstiajalookirjutuse sundkohanemise marksistliku ajalookäsitlusega määrasid Jossif Stalini isikukultusega, Nikolai Hruštšovi sula ja Leonid Brežnevi võimul püsimumisega seotud parteipoliitilised ajajärgud, kujundades Balti liiduvabariikide kunstielu ja kultuuri arengut „raudse eesriide“ taga.

Voldemar Vaga akadeemilist karjääri ja sotsiaalse keskkonnaga „kohanduvat ajalookirjutust“ mõjutasid institutsionaalsed suhted, milles oli oluline koht Tartu ülikooli kunstiajaloo professori erialase töö kontaktidel Eestis, kirjavahetusel välismaaga, tööalastel komanderingutel Moskvasse, Leningradi ja Riiga.

Pärast sõda ilmuma hakanud Eesti NSV ajalugu (1952, 1955, 1963, 1971), EKP ajalugu (1961, 1963, 1972) ja paljud teised marksistlikus käsitluses väljaanded kujundasid nõukogude ajaloopildi. Voldemar Vaga kirjutatud peatükid üldkäsitlustesse „Eesti arhitektuuri ajalugu“ (1965) ja „Eesti kunsti ajalugu“ (1970–1977) on kokkuvõtted tema eelnevatest uurimistööst. Ajalookirjutusele etteantud teemad ja käsitlusviisid teenisid sovetiseerimisprotsessis rahvusteadustele omistatud ülesandeid, mille tulemusena pidi sündima uus, nõukogude kultuur. Parteilises olupoliitikas said marksistlik-leninlikest reeglitest ajaloo võltsimise mehhanismid. Kunstiteoreetilistes seisukohtades sõjaelsele positsioonile jäänud Voldemar Vaga ajaloopilt ei olnud tema nõukogude perioodi kirjutiste põhjal marksistlik. Faktoloogiat järginud allikakriitiline uurija ei läinud eesti kunstiajalookirjutuses faktide reastamisel ajaloolise tõe vastu. Pärast sõda mentaalsesse isolatsiooni jäänud professorini ei jõudnud Euroopa maade kunstiparadigmad. Mõistes, kui armetusse olukorda satub marksistliku ideoloogia teenistuses eesti kunstiajalugu, asetus euroopalikke traditsioone järginud ajalookirjutaja sõjaelse võrdleva kirjandusteaduse ja kunstiajaloo positsioonidele. Toetudes stiiliajaloolisele paradigmale, püsis Voldemar Vaga deskriptiivsetes uurimustes rahvuslik-konservatiivse ajalookirjutuse juures ka siis, kui osa väiteist jäid jalgu kunstiteaduse arengule. Tema dialoogioskus võimuesindajatega oli tagasihoidlik.

20. sajandi lõpus on marksistliku paradigma ümberhindamisel tõstatunud küsimus hinnangu andmisest kultuuris toimunud arengutele, sealhulgas Eesti kunstiajaloo kirjutamisele

Voldemar Vaga oli Nõukogude okupatsiooni tingimustes loobunud tegelemast kaasaja kunstiga, kus valitses eesmärkide ähmasus ja sotsrealismi nõue ning valis kunsti(ajalooliseks) käsitlemiseks konkreetset teemad, süstematiseerides ja laiendades ajalooküsimusi põhjanevalt. Erandiks on üleliidulise aadressiga kirjatööd: 1) Tartu ülikooli toimetistes ilmunud „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis“ (1947); 2) kaks doktoridissertatsiooni koos autoreferaatidega „Основные этапы развития

готики в Эстонии“ (1957), „Средневековая архитектура Эстонии“ (1964) ja 3) Leningradis ilmunud raamat „Памятники архитектуры Эстонии“ (1980).

Eelnimetatud publikatsioonides on Voldemar Vaga kas koostöös teadusliku juhendajaga või toimetajaga läinud sõnaliste rõhuasetuste, retoorika ja sovetismide kaudu ideoloogiliste kompromisside teele. Üldjuhul arhiiviallikast ja faktoloogias lugu pidanud uurija ei teinud ajaloolise töö arvelt järeleandmisi. Voldemar Vaga kunstiajalooline „tõde“ jäi rahvuslik-konservatiivse kunstiteadvuse peegeldusena 1960.–1980. aastatel marksistliku käsitlusega formaalselt seotud stiiliajalooliseks tõeks, muutudes aastatega erialaspetsiifiliselt suletuks.

Professor Voldemar Vaga oli tajunud pärast Stalini isikukultuse aastaid sovetiseerimise kaugeleulatuvaid tagajärgi ning jätkanud rahvusliku alatooniga konservatiivset kunstiajalookirjutust, pidades olulisemaks lünkade täitmist eesti kunsti ajaloos. Hinnates Voldemar Vaga kunstikirjutisi sotsiaalsest aspektist, omandab Eesti kunstiteaduse refleksioonis sündinud kriitika stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikti valgusel positiivse tähenduse. Marksistlikele rekonstruktsioonidele stiiliajalugu eelistanud ajalookirjutaja ei olnud süüvinud sotsiaalsete suhete ja klassivõitluse probleemidesse, kunsti loomise ja funktsioneerimise ideoloogilistesse teguritesse ja paljusse muusse, säilitades kunstiajaloo sisu. Ta ei olnud kaldunud ka ajaloolise materialismi ja sotsialistliku realismi filosoofiliste targutuste libedale teele, vaid suutis sotsialistliku realismi sündmetodoloogilise käsitluse kõrval järgida eesti kunstiajaloo kontinuiteeti.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivid

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

2100 – Tartu Ülikool (1919–1944)

5298 – Tuulse, Armin (1907–1977)

5311 – Tartu Ülikool. Ajaloo-keeleteaduskonna dekanat (1944–1973)

5358 – Vaga, Voldemar (1899–1999)

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

R-1665 – ENSV Kunstnike Liit (1943–1988)

R-2343 – Eesti NSV TA Ajaloo Instituut (1947–1989)

R-81 – Eesti Omavalitsuse Haridusdirektoorium (1941–1944)

Eesti Filmiarhiiv (EFA)

379 – arhivaal 2112

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

R-27 – Tallinna Linnaarhiiv (1944–2001)

R-285 – Rudolf Kenkmaa (1898–1975)

Tartu Ülikooli Arhiiv (TÜA)

n 134, s. 195 – Voldemar Vaga toimik (1923–1979)

n 6/64, s. 278 – August Vaga (1949–1961)

Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond
(TÜR KHO)

F 85 – Hilda Moosbergi isikuarhiiv

Erakogud

Mari Nõmmela kogu

Irja Rommoti kogu

Publitseeritud allikad

Vaga, Voldemar. Anton Starkopf. – Varamu 1939, nr. 7, lk. 734–737.

Vaga, Voldemar. Arbeiten des Karja-Meister in Tallinn und Kullamaa. – Sixth Conference on Baltic Studies in Scandinavia. The Baltic Scientific Institute in Scandinavia in cooperation with the University of Stockholm and the Royal Academy of Music. Stockholm, 1981, lk. 1–4.

Vaga, Voldemar. Carl Alexander von Winkler. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt I. Tallinn: Kunst, 1976, lk. 145–157.

Vaga, Voldemar. Das mittelalterliche Wohnhaus in Tallinn. Tartu: Staatliche Universität Tartu, 1961.

Vaga, Voldemar. Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands. Tartu: Staatliche Universität Tartu, 1960.

Vaga, Voldemar. Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1931, lk. 19–24.

- Vaga, Voldemar. Denkmäler der Plastik des Klassizismus in Estland. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1931, lk. 45–49.
- Vaga, Voldemar. Die mittelalterliche Stadtbefestigung Rigas. – Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History of Art 13. Stockholm, Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1967, lk. 310–311.
- Vaga, Voldemar. Die mittelalterliche Stadtbefestigungen Tallinns. Ein Kommentar zu Rein Zobel. Tallinna keskaegsed kindlustused. – Fornvännen 1985, nr. 4, lk. 290–295.
- Vaga, Voldemar. Die Petrikirche in Riga. – Konsthistorisk tidskrift 1970, nr. 3–4, lk. 140–168.
- Vaga, Voldemar. Eesti arhitektuuri ajalugu. ENSV Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 51–180, 203–204, 213–215; koos Harald Armaniga lk. 204–212, 216–238.
- Vaga, Voldemar. Eesti kunst. – Eesti Entsüklopeedia täiendusköide 1–4. Tartu: Loodus, 1940, lk. 314–317.
- Vaga, Voldemar. Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini. [1.–6. vihik] Tartu-Tallinn: Loodus, 1940–1941, [7. vihik] Teaduslik Kirjandus, 1941.
- Vaga, Voldemar. Eesti Rahva Muuseumi kunsti- ja kultuurilooline osakond. – Odamees 1923, nr. 7, lk. 221–223.
- Vaga, Voldemar. Ehitismälestised ja monumendid. – Ülikoolilinn Tartu. Koost. Karl Laigna, Endel Varep, Voldemar Vaga. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952, lk. 31–38. (Kordustrükk 1956).
- Vaga, Voldemar. E. M. Ulprecht. – Kunst 1970, nr. 3, lk. 52–53.
- Vaga, Voldemar. Ernst Friedrich von Liphart. – Kunstist ja kunstielust Eestis 19. sajandil. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Ajaloo Instituut. Koost. Rein Loodus ja Juta Keevallik. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1988, lk. 22–25.
- Vaga, Voldemar. [Estija] estų menas. – Lietuviškoji Enciklopedija VII. Leidejas „Spaudos Fondas“. Kaunas: Varpas, 1939, lk. 1130–1136.
- Vaga, Voldemar. Helmi Üprus Eesti arhitektuuri ajaloo uurijana. – Eesti arhitektuuri ajaloo küsimusi. Arhitektuuriajaloo sektsiooni I sügisseminar. Tallinn, 13.–14. okt. 1981. Artiklite kogumik. ENSV Riiklik Ehituskomitee KRPI. Tallinn, 1981, lk. 8–14.
- Vaga, Voldemar. Helmi Üprus. – Kunst 1981, nr. 1, lk. 40–42.
- Vaga, Voldemar. I. N. Kramskoi (kunstniku 110. sünnipäeva puhul). – Postimees 1947, 8. juuni.
- Vaga, Voldemar. J. D. Ingres (1780–1867). – Olion 1930, nr. 11, lk. 20–24, 26.
- Vaga, Voldemar. Johannes Hau – Tallinna vaadete looja. – Kunst 1972, nr. 1, lk. 48–49.
- Vaga, Voldemar. K. Brjullof (1799–1852). – Tartu Riiklik Ülikool 1952, 28. juuni.
- Vaga, Voldemar. Kaarma kirikust ja selle kunstivaradest. – Meie Maa 1937, 19. juuni.
- Vaga, Voldemar. Karja meistri töödest Tallinnas ja Kullamaal. – Kunstiteadus. Kunstikriitika 6. Tallinn: Kunst, 1986, lk. 174–175.
- Vaga, Voldemar. Karl August Senff 1770–1838. – Kunst 1969, nr. 3, lk. 49–56.
- Vaga, Voldemar. Kodanlike igandite vastu kunstiajaloo. – Rahva Hääl 1949, 14. juuni.
- Vaga, Voldemar. Kritische Bemerkungen über das Buch A. V. Caune. Žilīštša Rigi XII–XIV vv. Po dannom arheologitšeskim raskopok. Riga, 1984 (A. V. Caune. Wohnhäuser Rigas im 12.–14. Jahrhundert nach den Ergebnissen der Ausgrabungen. Riga, 1984). – 11. und 12. Homburger Gespräch, 1990–1991. H. 13. 1991, lk. 41–46.

- Vaga, Voldemar. Kunstgeschichte. – Jahresbericht der estnischen Philologie und Geschichte 1922/23. Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade 1922/23. V–VI. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1934, lk. 62–65.
- Vaga, Voldemar. Kunstgeschichte. – Jahresbericht der estnischen Philologie und Geschichte 1924/25. Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade 1924/1925. [Trükitud mitteametlikult.] Tartu.
- Vaga, Voldemar. Kunstgeschichte. – Jahresbericht der estnischen Philologie und Geschichte 1929. Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade 1929. XII. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1933, lk. 55–61.
- Vaga, Voldemar. Kunstgeschichte. – Jahresbericht der estnischen Philologie und Geschichte 1930. Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade 1930. XIII. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1935, lk. 63–71.
- Vaga, Voldemar. Kunstgeschichte. – Jahresbericht der estnischen Philologie und Geschichte 1931. Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade 1931. XIV. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1938, lk. 54–58.
- Vaga, Voldemar. Kunstüühing „Pallase“ XXII järjekorraline kunstinäitus Tartus 7. IV – 21. IV 1940. – Varamu 1940, nr. 5, lk. 555–557.
- Vaga, Voldemar. Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1976.
- Vaga, Voldemar. Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1971.
- Vaga, Voldemar. Kuressaare linnus. Eesti NSV Ministrite Nõukogude juures asuv Arhitektuuri Valitsus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.
- Vaga, Voldemar. Läänemaa ehitismälestised. – Eesti VIII. Läänemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1938, lk. 310–312.
- Vaga, Voldemar. Maal, graafika ja skulptuur 19. sajandi esimesel poolel [V ptk. Klassitsism]. – Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. kd. 1. [osa]. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1975, lk. 139–151.
- Vaga, Voldemar. Maastik eesti maalikunstis. – Looming 1941, nr. 3, lk. 281–293.
- Vaga, Voldemar. Muistne Tallinn. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1989, nr. 2, lk. 66–68.
- Vaga, Voldemar. Nõukogude maali ja graafika näitus. – Postimees 1945, 18. november.
- Vaga, Voldemar. Pariisi sygissalong 1928. – Taie 1929, nr. 4–5, lk. 70–71.
- Vaga, Voldemar. Saaremaa ehitismälestised. – Eesti VI. Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1933–1934, lk. 350–364.
- Vaga, Voldemar. 100 aastat G. Fr. Schlateri surmast. – Kunst 1970, nr. 2, lk. 49–55.
- Vaga, Voldemar. Seitsmes kunstnike kooperatiivi näitus Tartus. – Looming 1941, nr. 1, lk. 109–110.
- Vaga, Voldemar. Tallinna keskaegne elamu. – Eesti NSV ajaloo küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 87. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1960, lk. 41–88.
- Vaga, Voldemar. Tallinna Eesti Kunstimuseumi välismaade kunsti osakond. – Olion 1930, nr. 6, lk. 32.
- Vaga, Voldemar. Tartu, augusti lõpp – septembri algus 1944. – Mälestusi Tartu Ülikoolist 1900–1944. Koost. Sergei Issakov, Hillar Palamets. Tallinn: Olion, 1992, lk. 458–462.
- Vaga, Voldemar. Tartu ülikooli arhitektid. – Akadeemilise Kirjandusühingu toimetused 5. Tartu, 1928.
- Vaga, Voldemar. Une œuvre présumée de l'école de Claus Berg en Estonie. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Litterarum societatis esthonica 1838–1938. Liber saecularis I–II. Tartu: 1938, lk. 786–791.

- Vaga, Voldemar. Valjala kirik. – Kultuuri ja teaduse teilt. Eesti Üliõpilaste Selts „Veljesto“ Toimetised II. Tartu: Loodus, 1932, lk. 121–129.
- Vaga, Voldemar. Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis. – Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Ajalugu I. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1947.
- Vaga, Voldemar. Viljandimaa ehitismälestised. – Eesti IX. Viljandimaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939, lk. 302–303.
- Vaga, Voldemar. Wohnhäuser in Riga 12.–14. Jahrhundert nach Ergebnissen der Ausgrabungen. Kritische Bemerkungen über das Buch von A. V. Caune. – Kunst und Architektur im Baltikum in der Schwedenzeit und andere Studien zur baltischen Kunstgeschichte. 11th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, 12. Homburger Gespräch, Stockholm, 13.–16. Juni 1991. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 12. Stockholm, 1993, lk. 19–23.
- Vaga, Voldemar. Älteste Geschichte der Stadt Tallinn. – 11. und 12. Homburger Gespräch, 1990–1991. H. 13, lk. 47–52.
- Vaga, Voldemar. Älteste Geschichte der Stadt Tallinn. – Kunst und Architektur im Baltikum in der Schwedenzeit und andere Studien zur baltischen Kunstgeschichte. 11th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, 12. Homburger Gespräch, Stockholm, 13.–16. Juni 1991. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 12. Stockholm, 1993, lk. 13–18.
- Vaga, Voldemar. Üks kunsti ülevaade. – Looming 1941, nr. 2, lk. 251–252.
- Vaga, Voldemar. Üldine kunstiajalugu. Tartu: Loodus, 1937–1938. (Kordustrükk 1943).
- Vaga, Voldemar. Üldine kunstiajalugu. Vastutav sisutoim. Mart-Ivo Eller. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Koolibri, 1999. (Kordustrükkid 2004, 2006).
- Vaga, Voldemar. Ülikoolilinn Tartu. Koost. Karl Laigna, Endel Varep, Voldemar Vaga. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952, lk. 31–38. (Kordustrükk, 1956).

Venekeelsed publikatsioonid

- Вага, Вольдемар. Армин Туулзе и его новая книга. Armin Tuulse. Romansk konst i Norden. Stockholm 1968. – Скандинавский сборник XVI. Тартуский Государственный Университет. Таллин: Ээсти Раамат, 1971, lk. 290–298.
- Вага, Вольдемар. Архитектура Эстонии [Архитектура прибалтийских народов X–XIX веков]. – Всеобщая история архитектуры. Том II. Академия строительства и архитектуры СССР. Институт теории и истории архитектуры и строительной техники. Москва: Госстройиздат, 1963, lk. 375–384, 396.
- Вага, Вольдемар. Архитектура Эстонии (от XVII до первой половины XIX века). – Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том VII. Западная Европа и Латинская Америка, XVII – первая половина XIX вв. Москва: Издательство литературы по строительству, 1969, lk. 487–493.
- Вага, Вольдемар. Искусство Латвии и Эстонии XVI и XVII вв. – Очерки истории искусства народов СССР. План-проспект I–VIII. Искусство народов СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1960, lk. 158–161.
- Вага, Вольдемар. Искусство Латвии и Эстонии 1710–1780 гг. – Очерки истории искусства народов СССР. План-проспект I–VIII. Искусство народов СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1960, lk. 201–202.
- Генс, Лео, Вага, Вольдемар. Искусство Латвии и Эстонии в первой половине XIX в. – Очерки истории искусства народов СССР. План-проспект I–VIII.

- Искусство народов СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1960, lk. 248–251.
- Вага, Вольдемар. Искусство народов Латвии и Эстонии XIII–XVI вв. – Очерки истории искусства народов СССР. План-проспект I–VIII. Искусство народов СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1960, lk. 112–117.
- Вага, Вольдемар. Н. Ф. Хомутетский. Стокгольм. Архитектура и строительство городов мира. Ленинград, 1969. – Скандинавский сборник XVI. Тартуский государственный университет. Таллин: Ээсти Раамат, 1971, lk. 284–288.
- Вага, Вольдемар. Основные этапы развития готики в Эстонии. Академия Наук СССР. Институт истории искусств. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Москва, 1957.
- Вага, Вольдемар. Памятники архитектуры Эстонии. Ленинград: Стройиздат, Ленинградское отделение, 1980.
- Вага, Вольдемар. Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии. *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, vihik 86. Tartu, 1960.
- Вольдемар Вага, Средневековая архитектура Эстонии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Научный консультант доктор архитектуры, профессор В. И. Пилявский. Ленинград: Министерство культуры РСФСР Ордена Трудового Красного Знамени Институт живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина, 1964.
- Вага, Вольдемар. Средневековые оборонительные сооружения Тарту. – *Töid kunstiajaloo alalt I*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 229. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk. 162–184.
- Вага, Вольдемар. Церковь Петра в Риге. – *Töid kunstiajaloo alalt I*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 229. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk. 126–161.

Mälestused

- Episoodide Tartu kunstnike ja kunsti elust 1985–1989. Stsenarist Maie Raitar, režissöör ja operaator Andres Sööt, muusika Jaak Elling. Tartu Linna Täitevkomitee, Tartu Kunstimuuseum. Eesti Reklaamfilm 1989.
- Voldemar Vaga, Kunstiajaloolase mälestusi Tartu Ülikoolist. 1. oktoober 1989. Erakogu.
- Vaga, August. Viis aastat põrandaaluse ühingu tööd. Erakogu.
- Vaga, Voldemar. Tartu, augusti lõpp – septembri algus 1944. – Mälestusi Tartu Ülikoolist 1900–1944. Koost. Sergei Issakov, Hillar Palamets. Tallinn: Olion, 1992, lk. 458–462.

Suulised allikad

Vestlus Elfride Tool-Marraniga 15. aprillil 2004.

Kirjandus

- Ajaloolise töö otsinguil. [I]. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Mittetulundusühing S-keskus, Rahvusarhiiv. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 1999.

- Ajaloolise tõe otsinguid. II. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 2000.
- Altoa, Kaur. Eesti kunsti ajalugu 2 ja Tartu. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2007, nr. 3 (16), lk. 123–131.
- Altoa, Kaur. Kölni meister – kas fiktsioon? – Läänemaa Muuseumi toimetised 1. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 1997, lk. 49–59.
- Altoa, Kaur. Nõo Laurentsiuse kirikust. – Kunstiteaduslikke uurimusi 1994, nr. 7, lk. 231–244.
- Altoa, Kaur. Rigaer Dom und Kölner Meister. – Sten Karling und Kunstgeschichte im Ostseeraum. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 6. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999, lk. 31–45.
- Angermann, Norbert. V. Vaga, Die Petrikirche in Riga. – Hansische Geschichtsblätter 1971, Nr. 89. Köln, Wien: Böhlau, 1964, lk. 164.
- Annus, Epp. The Problem of Soviet Colonialism in the Baltics. – Journal of Baltic Studies 2012, vol. 43, no. 1, lk. 21–45.
- Antipatriotismi vastu meie kriitikas. – Edasi 1949, 20. märts.
- Arman, Harald. Eesti arhitektuuri ajaloo koostamisest. – Sirp ja Vasar 1954, 30. juuli.
- Art and the church: religious art and architecture in the Baltic Region in the 13th–18th centuries. Conference dedicated to the centenary of Sten I. Karling in Tallinn, Sept. 6–9, 2006, Institute of Art History, Estonian Academy of Art, Tallinn University, Institute of History. Kunst und Kirche: kirchliche Kunst und Architektur in der Baltischen Region im 13.–18. Jahrhundert. Konferenz, dem hundertjährigen Jubiläum von Sten I. Karling gewidmet, in Tallinn, 6.–9. September, 2006, Kunst-historisches Institut der Estonischen Kunstakademie, Historisches Institut, Universität Tallinn. Ed. by Krista Kodres, Merike Kurisoo. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2008.
- Baltic Journal of Art History. Autumn 2009. Institute of History and Archaeology University of Tartu. 2010.
- Baltic Journal of Art History. Villem Raam 100. Spring 2010. Institute of History and Archaeology University of Tartu. 2010.
- Baltic Journal of Art History. Helmi Üprus 100. Autumn 2011 – spring 2012. Institute of History and Archaeology University of Tartu. 2011.
- Baltic Journal of Art History. Autumn 2012. Institute of History and Archaeology University of Tartu. 2011.
- Baumanis, Osvaldas, Caune, Andris, Grosvalds, Ilgars. Jauni dati par arhitektūras pieminekla. – Rigas Pētera baznīcas celtniecību. Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 5. Riga, 1981, lk. 91–92.
- Benninghoven, Friedrich. Rigas Entstehungen und der frühhansische Kaufmann. Nord- und Osteuropäische Geschichtsstudien I. Bd. 3. Hamburg: Velmede, 1961.
- Bergner, Heinrich. Lühike kunstiajalugu I–II. Felix Becker'i täiendatud saksakeelse neljanda trüki järele tõlkinud Arma Kristen, toim. Hanno Kompus ja Bernhard Linde. I osa, Tallinnas: Varak, 1925; II osa, Tallinnas: Varak, 1927.
- Bernštein, Boris. Kunstikultuuri ajaloolise tüpoloogია ülesehituse põhimõtted. – Kunstiteadus ja kunstikultuur. Tallinn: Kunst, 1990, lk. 86–105.
- Boeije, Hennie. Analysis in Qualitative Research. Los Angeles: SAGE, 2010.
- Bohnsack, Ralf, Winfried Marotzki (Hrsg.). Biographieforschung und Kulturanalyse. Transdisziplinäre Zugänge qualitativer Forschung. Opladen: Leske + Budrich, 1998.

- Breckner, Roswitha, Kaleki-Fischman, Devorah. *Biographies and the Division of Europe. Experience, Action and Change on the „Eastern Side“* Opladen: Leske + Budrich, 2000.
- Caune, Andris. *Archäologische Erforschung des mittelalterlichen Rigas von 1938 bis 2007.* – Vana Tallinn XX(XXIV). Tallinna Linnavalitsus. Tallinn: Estopol, 2009, lk. 140–154.
- Diplomitööde kaitsmine Tartu Riiklikus Ülikoolis. – *Rahva Hää* 1948, 12. november.
- Eesti ajalugu I–III. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936–1940.
- Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem ja teised. Koost. ja toim. Anti Selart. Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartu: Tartu Ülikool, 2012.
- Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoim. Mati Laur, peatoim. Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa, 2003.
- Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Andres Andresen, Ea Jansen, Toomas Karjahärm ja teised. Tegevtoim. Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg, peatoim. Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa, 2010.
- Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Ago Pajur, Tõnu Tannberg, Lauri Vahtre ja teised. Tegevtoim. Ago Pajur ja Tõnu Tannberg, peatoim. Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Eesti arhitektuur 1–4. Üldtoim. Villem Raam. Tallinn: Valgus, 1993–1999.
- Eesti arhitektuuri ajalugu. ENSV Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Toim. R. Kleis. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.
- Eesti biograafiline leksikon. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised II. Tartu: Loodus, 1926–1929.
- Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised X. Tartu-Tallinn: Loodus, 1940.
- Eesti Entsüklopeedia. 2.–8. köide. Tartu: Loodus, 1933–1937.
- Eesti Entsüklopeedia täiendusköide. 1–4. Tartu: Loodus, 1940.
- Eesti kunsti ajalugu. 2, 1520–1770. Peatoim. Krista Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005.
- Eesti kunsti ajalugu. 5, 1900–1940. Koost. ja toim. Mart Kalm. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010.
- Eesti kunsti ajalugu. 6, 1940–1991. I osa. Peatoim. Krista Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2013.
- Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. kd. I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1975.
- Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. kd. II. Eesti kunst 19. sajandi keskpaigast kuni 1940. aastani. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1977.
- Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. kd. Nõukogude Eesti kunst 1940–1965. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1970.
- Eesti kunsti ajaraamat 1523–1944. Koost. R. Loodus, J. Keevallik, P. Ehasalu. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002.
- Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 1996.

- Eesti kunstielu kroonika XIX saj. II poolest kuni 1940. a. keskpaigani. Koost. R. Loodus. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1970.
- Eesti kunstikontaktid läbi sajandite 1.–2. Toim. M.-I. Eller. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1991.
- Eesti kunstnike nõupidamiselt. – Sirp ja Vasar 1948, 10. aprill.
- Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002.
- Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007.
- Eesti NSV ajalugu. I kd. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Peatoim. Gustav Naan. Toim. A. Vassar. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955.
- Eesti NSV ajalugu. II kd. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Peatoim. J. Saat, tegevtoim. A. Vassar, E. Jansen, H. Kruus, A. Päss. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.
- Eesti NSV ajalugu. III kd. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.
- Eesti NSV ajalugu (Kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Gustav Naan. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952 (kordustrükk 1957).
- Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Tartu Osakond. – Edasi 1948, 14. november.
- Eesti nõukogude entsüklopeedia. 1.–8. köide. Tallinn: Valgus, 1968–1976.
- Eesti rahva ajalugu I–III. Tartu: Loodus, 1932–1937.
- Eesti rahva elulood. I–III. Koost. Rutt Hinrikus. Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood. Tallinn: Tänapäev, 2000–2003.
- Eimermacher, Karl. Die sowjetische Literaturpolitik, 1917–1932. Analyse und Dokumentation. Bochum: Brockmeyer, 1994.
- EK(b)P KK sekr. N. Karotamme kiri Eesti Nõukogude Kunstnike Liidule 1. jaanuaril 1944. a. Moskvas. – Sirp ja Vasar 1945, 1. september.
- Eller, Mart. Kolme sajandi mees. – Vana Tallinn XI (XV). Tallinn: Estopol, 2001, lk. 157–160.
- Eller, Mart. Kunstiajaloolased Tartu ülikoolis aastail 1940–1989. – Kunstiteaduslikke uurimusi 1994, nr. 7, lk. 63–110.
- Eller, Mart. Kunstiajaloo uurimine. – Leninlik etapp eesti ajalooteaduses. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Koost. ja toim. Endel Laul. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk. 252–282.
- Eller, Mart. Kunstiteadlased Tartu Riiklikus Ülikoolis aastail 1944–1972. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi IV. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1977 (1), lk. 73–79.
- Eller, Mart. Professor Voldemar Vaga – kunstiajaloolane ja pedagoog. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt 1980, nr. 3, lk. 6–19.
- Eller, Mart. Professor Voldemar Vaga 70-aastane. – Kunst 1969, nr. 1 (33), lk. 57–59.
- Eller, Mart. Professor Voldemar Vaga trükkis avaldatud kunstiteaduslikud tööd 1923–1978 (Professor Voldemar Vaga, kunstiajaloolane ja pedagoog). – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt 1980, nr. 3, lk. 20–24.
- Eller, Mart. Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail, I. – Kunstiteadus. Kunstikriitika 1983, nr. 5. Tallinn: Kunst, lk. 61–69.

- Eller, Mart. Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail, II. – Kunstiteadus. Kunstikriitika 1986, nr. 6. Tallinn: Kunst, lk 159–173.
- Eller, Mart-Ivo. Eesti kunst ja tema ajalised piirid. Historiograafiline ülevaade ja probleemiseade. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1996, 45, 3, lk. 306–311.
- Eller, Mart-Ivo. 20. sajandi eesti kunsti ajalugu kodu- ja väliseesti kunstikriitikas Teisele maailmasõjale järgnenud aastakümnel. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1993, 42, 3, lk. 319–327.
- End, Eevi. Kunstiraamat Tallinnast. – Eesti Päevaleht 1977, 30. aprill.
- Erm, Voldemar. Isiklikke ja ametlikke kokkupuuteid. – J. Semper elus ja kirjanduses. Koost. Ilmar Sikemäe. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk. 362–365.
- EÜS Veljesto. 1920–1975. Koguteos 55-nda aastapäeva tähistamiseks. Lund: EÜS Veljesto, 1975.
- Filosoofia leksikon. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Gens, Leo. Arhitektuuripärandi uurimise puudustest. – Sirp ja Vasar 1953, 12. juuni.
- Gens, Leo. J. Gens 19. sajandi baltisaksa uurijana. – Kunstist ja kunstielust Eestis 19. sajandil. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1988, lk. 61–71.
- Genss, Julius. Näitus „XIX sajandi kunst“ Riiklikus Kunstimuuseumis. – Sirp ja Vasar 1946, 23. november ja 14. detsember; Sirp ja Vasar 1947, 1. veebruar.
- Grönholm, Pertti. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu – Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 1 (104), lk. 43–55.
- Grönholm, Pertti. Jutustus ja argumentatsioon. Diskursusanalüüs nõukogude ajaloo-kirjanduse kriitilises lähivaates. – Ajaloolise tõe otsinguil. II. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 2000, lk. 7–39.
- Hain, Jüri, Jaak Kangilaski. Sotsialistliku realismi esimesed tõlgendused eesti kunsti-kirjutuses. – Eesti kunsti ajalugu. 6, 1940–1991. I osa. Peatoim. Krista Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2013, lk. 21–22.
- Hallas, Karin. Historitsismi ja juugendarchitektuuri uurimisest Eestis: hinnangute muutumine kunstiajaloo. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 86–100.
- Hein, Ants. Rokokoo. – Eesti kunsti ajalugu. 2, 1520–1770. Peatoim. Krista Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk. 244–249.
- Helme, Sirje, Jaak Kangilaski. Lühike eesti kunsti ajalugu. Tallinn: Kunst, 1999.
- Helme, Sirje. Sõjajärgse modernismi ja avangardi probleeme eesti kunstis. Problems of Post-War Modernism and Avant-Garde in Estonian Art. Dissertationes Academiae Artium Estoniae 12. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2013.
- Hennoste, Tiit. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. Pagulasaastad I. – Vikerkaar 2009, nr. 3, lk. 79–91.
- Hennoste, Tiit. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. Stalinismist perestroikani III: 1960. aastate kirjandusteooriast. – Vikerkaar 2011, nr. 12, lk. 63–74.

- Hennoste, Tiit. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. Stalinismist perestroikani: 1960. aastate kirjanikulood. – Vikerkaar 2011, nr. 7–8, lk. 145–157.
- Hennoste, Tiit. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. Stalinistlik aeg I: institutsioonid, inimesed ja ideoloogia. – Vikerkaar 2010, nr. 9, lk. 91–102.
- Hennoste, Tiit. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. Stalinistlik aeg II: ümberhindamine. – Vikerkaar 2010, nr. 10–11, lk. 137–138.
- Hiio, Toomas. „Pribaltika ja Kreml“. – Diplomaatia 2008, nr. 2 (54), lk. 29–31.
- Hinnov, Virve. August Hagen. – Tartu Riikliku Kunstimuseumi almanahh. II. Tartu, 1967, lk. 90–94.
- Hinnov, Virve. Eesti Rahva Muuseumi kunstikogu. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXIV. Tallinn: Valgus, 1984, lk. 11–28.
- H.[Hinnov], Virve. Näitus 19. sajandi kunst. – Eesti Naine 1946, nr. 11, lk. 336–337.
- Hirvesoo, Avo. Mitmekülgne Hillar Saha (29. XI 1899 – 12. XI 1981). – Teater. Muusika. Kino 2000, nr. 1, lk. 55–58.
- Ideoloogilise rinde töötajate edasilükkamatu ülesanne. – Eesti Bolševik 1951, nr. 17, lk. 19–25.
- Isikukultusest ja selle tagajärgedest ülesaamise kohta. – Sirp ja Vasar 1956, 6. juuli.
- Jansen, Ea. Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1997, nr. 1, lk. 35–41.
- Johansen, Paul. Voldemar Vaga: Das mittelalterliche Wohnhaus in Reval (Tallinna keskagegne elamu. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 87, Tartu 1960, 41–88, mit. Dt. Referat, 63. Abb.) (Osteuropa). – Hansische Geschichtsblätter 1961, Nr. 79, lk. 229–230.
- Juske, Ants. Väärt kunstilugu uues kuues. – Eesti Päevaleht 1999, 13. juuli.
- Kalm, Mart. Kattes välja. Eesti 20. sajandi arhitektuuri uurimisest. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 101–110.
- Kangilaski, Jaak. Kohanemised marksismidega. – Kohandumise märgid. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann. Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk. 11–19.
- Kangilaski, Jaak. Kunstielu. – Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005.
- Kangilaski, Jaak. Kuulsa raamatu taastulek. – Eesti Ekspress. Areen 1999, 23. detsember.
- Kangilaski, Jaak. Lisandusi postkolonialismi diskussioonile. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2011, nr. 1–2 (20), lk. 7–25.
- Kangilaski, Jaak. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 1 (104), lk. 23–29.
- Kangilaski, Jaak. Sotsialistliku realismi uus algus. – Eesti kunsti ajalugu. 6, 1940–1991. I osa. Peatoim. Krista Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2013, lk. 121–124.
- Kangilaski, Jaak. Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2003, nr. 1–2 (12), lk. 11–28.

- Kangilaski, Jaak, Ene Lamp. Eesti kunstielu ja okupatsioonide repressiivpoliitika. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Tallinn, 1994.
- Kangilaski, Jaak, Rein Loodus. Põhjapanev uurimus XIX sajandi kunstist. – Sirp ja Vasar 1977, 27. mai.
- Kannatuste aastad 1940–1991. 2. raamat. Herbert Lindmäe, Aigi Rahi-Tamm, Helbe Merila-Lattik jt. Toim. Ülo Ennuste, Enn Tarvel, Peep Varju. Tallinn: Valge Raamat, 2012.
- Kant, E[ldgar]. Eesti geopoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. – Eesti nädala album. Tartu: Postimees, 1931, lk. 34–41.
- Karjahärm, Toomas. Eesti intellektuaalide Euroopa identiteet 20. sajandi esimesel poolel. – Acta Historica Tallinnensia 2001, 5, lk. 45–74.
- Karjahärm, Toomas. Eesti rahvusliku liikumise mudelid uusimas historiograafias. – Acta Historica Tallinnensia 2009, 14, lk. 146–171.
- Karjahärm, Toomas. Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953). – Acta Historica Tallinnensia 2006, 10, lk. 142–177.
- Karjahärm, Toomas, Oleviku minevikud. Tallinn: Argo, 2010.
- Karjahärm, Toomas, Väino Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed. 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Karjahärm, Toomas, Väino Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn: Argo, 2001.
- Karjahärm, Toomas, Väino Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo, 2007.
- Karjahärm, Toomas, Heli-Mall Luts. Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud. 1940–1953. Tallinn: Argo, 2005.
- Karling, Sten. Die mittelalterlichen Stadtbefestigungen Tallinns. Ein Kommentar zu Rein Zobel: Tallinna keskaegsed kindlustused. – Fornvännen 1985, nr. 4 (80), lk. 289–290.
- Karling, Sten. Kunst ja kunstnikud Tallinnas 19. sajandil. – Välis-Eesti Sõna 1977, 6. mai.
- Karling, Sten. Rein Zobel: Tallinna keskaegsed kindlustused. Tallinn, 1980. 336 lk, 346 ill. – Fornvännen 1983, nr. 2 (78), lk. 164–168.
- Karling, Sten. Riga domkyrka och mästaren från Köln. Ett bidrag till Baltikums äldsta konsthistoria. – Konsthistorisk tidskrift 1942, nr. 11, lk. 23–39.
- Karling, Sten. Tallinn. Kunstiajalooline ülevaade. Tallinn: Kunst, 2008.
- Karling, Sten. Töid kunstiajaloo alalt (Konsthistoriska uppsatser), I, Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, Tartu 1969. – Konsthistorisk tidskrift 1969, nr. 3–4, lk. 171.
- Karotamm, Nikolai. Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril 1945.a. – Nõukogude Eesti kultuuri küsimusi. Kõnesid ja kirjutisi 1942/1947. a. Tallinn: Poliitiline Kirjastus, 1947, lk. 14–44.
- Keerdo, Ida. Formalistlike tendentside kahjustav mõju meie kujutava kunsti arengule. – Looming 1948, nr. 8, lk. 994–1001.
- Keevallik, Juta. 19. sajandi kujutava kunsti uurimisest Eestis. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 72–85.
- Kiis, Margus. Muutused ja arengud ENSV kunstielus ja -poliitikas 1964–1968. Magistritöö. Juhendaja Jaak Kangilaski. Tartu Ülikool, filosoofia teaduskond, kunstiajaloo õppetool. Tartu: Tartu Ülikool, 2007.

- Kirme, Kaalu. Eesti sõjaeegse kunsti emotsionaalne tonaalsus. – Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944. Culture in Estonia during World War II 1941–1944. Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised, A, Humaniora 10. Toim. Kaalu Kirme, Maris Kirme. Tallinn, 1998, lk. 31–41.
- Kirme, Kaalu. Muusad ei vaikinud. Kunst Eestis 1941–1944. Tallinn: Kunst, 2007.
- Kivimäe, A. Raamat Tartu kunstielust. – Rahva Hääl 1972, 8. aprill.
- Kivimäe, Jüri. Peeter Tarveli elu ja töö. – Akadeemia 1989, nr. 2, lk. 1913–1941.
- Kivimäe, Jüri. Peeter Tarveli elu ja töö. – Akadeemia 1989, nr. 9, lk. 89–112.
- Kivimäe, Jüri, Tiit Rosenberg. Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevusest (1920–1941). – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XVI. Tartu, 1985, lk. 134–143.
- Klassitsism. Kunstiteaduslikke uurimusi 2008, nr. 1–2 (17). Erinumbri koostaja prof. Juhan Maiste.
- Kleis, Richard. Uurimisülesandeid Eesti-Vene suhete ajaloo alalt. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon 23.–29. aprillini 1947. E. Ühiskonnateaduste osakonna istungid. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1948, lk. 3–19.
- Kodres, Krista. 16.–18. sajand eesti kunstiteaduse huviobjektina. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 22–45.
- Kodres, Krista. „Lünka täites“. Katse analüüsida Sten Karlingi kunstiteoreetilisi vaateid. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2008, nr. 3 (17), lk. 42–64.
- Kodres, Krista. Modernismi kehtestamine ja klassikaline retoorika. – Kohandumise märgid. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann. Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk. 128–140.
- Kodres, Krista. Voldemar Vaga and Estonian Art History. – The Geographies of Art History in the Baltic Region. Kunstiteaduslikke uurimusi 2010, nr. 3–4 (19), lk. 161–163.
- Kohandumise märgid. Koost. ja toimet. Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002.
- Kohanevad tekstid. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005.
- Koort, Alfred. Tartu kõrgemad õppeasutised süvendavad võitlust kodanlike igandite vastu õppe-, kasvatus- ja teaduslikus töös. – Rahva Hääl 1949, 2. veebruar.
- Koort, Alfred. Tartu kõrgemate õppeasutuste 1948/1949. õppeaasta esimese semestri tööst ja nende eelseisvaist ülesandeist. – Edasi 1949, 30. jaanuar.
- Kotilainen, J. [Jarmo]. Igor' Pavlovich Shaskolskii. Ekonomicheskie otnosheniia Rossii i Shvedskogo gosudarstva v XVII v. [Economic Relations between Russia and the Swedish State in the Seventeenth Century], St Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1998. 320 pp. Hardcover. – Journal of Baltic Studies 2001, vol. 32, no. 2, lk. 193–196.
- Kreegipuu, Tiiu. Eesti kultuurielu sovetiseerimine: Nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Koost. T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk. 352–388.

- Kreegipuu, Tiiu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. Magistritöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, Eesti ajaloo õppetool. Tartu: Tartu Ülikool, 2005.
- Kuidas kirjutada ajalugu? – Vikerkaar 2000, nr. 8–9, lk. 178–190.
- Kruus, August. V. Vaga „Üldine kunstiajalugu“. – Varamu 1939, nr. 22, lk. 85–86.
- Kruus, August. Voldemar Vaga: „Eesti kunst“. – Uudisleht 1940, 31. märts, lk. 8.
- Kruus Hans, Eesti küsimus. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Kruus, Hans. Murekuudel 1940. Kõne Riigikogus 22. juulil 1940. – Eesti küsimus. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk. 436–438.
- Kuhu lähed, Eesti kunstiteadus? Pühendatud Armin Tuulse 100. sünniaastapäevale. Quo vadis, Estonian art history? Dedicated to the 100th birthday of Armin Tuulse. Kunstiteaduslikke uurimusi 2008, nr. 3 (17). Tallinn: Eesti Kunstiteadlaste Ühing, 2008.
- Kuidas kirjutada ajalugu? – Vikerkaar 2000, nr. 8–9, lk. 178–190.
- Kukk, Mare. Poliitiline opositsioon Eestis Nõukogude perioodil. – Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused 1991, 40, 3, lk. 229–248.
- Kunstiajaloo oskussõnastik. Akadeemilise Kirjandusõhingu toimetused II. Tartu: Ed. Bergmanni trükikoda, 1927.
- Kurs, Ott. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. – Akadeemia 1990, nr. 6, lk. 1252–1258.
- Kuuli, Olaf. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal. Tallinn: O. Kuuli, 2008.
- Kuuli, Olaf. Muutuvad parteitekstid. – Kohanevad tekstid. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool. Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, lk. 259–270.
- Kuuli, Olaf. Stalini aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954). Tallinn: O. Kuuli, 2007.
- Kuuli, Olaf. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn: O. Kuuli, 2002.
- Kõks, Endel. Mõned raamatud Tallinnast. – Välis-Eesti Sõna 1977, 25. august.
- Kõresaar, Ene. Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Eesti Rahva Muuseumi sari 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2005.
- Lamp, Ene. Eesti kunstielu esimesel nõukogude aastal. – Kunst 1965, nr. 2–3. Tallinn: Kunst, lk. 12–15.
- Lamp, Ene. Kunstielu organisatsioonilistest ümberkorraldustest 1940.–1941. aastal. – ENSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 1965, 15, 2, lk. 188–198.
- Lamp, Ene. Kunstikultuur. – Eesti kunsti ajalugu. 5, 1900–1940. Koost. ja toim. Mart Kalm. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010, lk. 13–32.
- Lamp, Ene. Kunst ja kunstielu esimesel nõukogude aastal (1940–1941) ja Suure Isamaasõja ajal (1941–1945). – Eesti kunsti ajalugu. 2. kd. Nõukogude Eesti kunst 1940–1965. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1970, lk. 9–41.
- Lamp, Ene. Noor-Eesti kunst. – Eesti kunsti ajalugu. 5, 1900–1940. Koost. ja toim. Mart Kalm. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010, lk. 157–180.

- Lamp, Ene. Professor Voldemar Vaga ja Eesti kunstiteadus. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 9–21.
- Lamp, Ene. Protest ilusa vastu: ekspressionism. – Eesti kunsti ajalugu. 5, 1900–1940. Koost. ja toim. Mart Kalm. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010, lk. 238–261.
- Lamp, Ene. Sotsialistliku realismi küsimuste käsitlemisest 1940.–1941. a. Eesti NSV-s ilmunud kirjutistes. – Töid kunstiajaloo alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 229. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk. 22–32.
- Laul, Endel. Eesti ajalooteaduse leninliku etapi põhijooni. – Leninlik etapp eesti ajalooteaduses. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk. 13–48.
- Lauristin, Marju. Punane ja sinine. Peatükke kirjutamata elulooraamatust. Valik artikleid ja intervjuusid 1970–2009. Tallinn: Eesti Ajalehed, 2010.
- Leninlik etapp eesti ajalooteaduses. Historiograafilisi artikleid. Koost. ja toim. Endel Laul. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.
- Levin, Mai. Hääbuv baltisaksa kunst. – Eesti kunsti ajalugu 5, 1900–1940. Koost. ja toim. Mart Kalm. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010, lk. 67–82.
- Liivrand, Harry. Eesti kunstiteadus esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal: kollaboratsiooni geneesist. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 111–120.
- Liivrand, Harry. Vaga „Üldine kunstiajalugu“ jälle ilmunud. – Eesti Ekspress. Areen 1999, 1. juuli.
- Loengud „Vanemuise“ kollektiivile.– Postimees 1948, 14. mai.
- Loengud „Vanemuise“ kollektiivile.– Sirp ja Vasar 1948, 22. mai.
- Loodus, Rein. Ludwig v. Maydell raamatuillustraatorina. – Tartu Riikliku Kunstimuseumi almanahh I. Tartu, 1964, lk. 63–78.
- Loodus, Rein, Juta Keevallik, Piia Ehasalu. Eesti kunsti ajaraamat 1523–1944. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002.
- Loodus, Rein, Ene Lamp. Nõukogude Eesti kunstielu kroonika 1940–1965. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1970.
- Looming pöördel aastal 1940–1941. Koost. Endel Sõgel. Tallinn: Periodika, 1980, lk. 299–310.
- Loone, Eero. Ebameeldivused Karl Marxi teesidega. – Poliitika 1990, nr. 10, lk. 17–32.
- Lukats, Boris. Järjekindlamalt võidelda formalistlike pärimuste vastu. – Sirp ja Vasar 1948, 13. märts.
- Lukats, Boris. Kunstiküsimusi. – Viisnurk 1940, nr. 2, lk. 150–154.
- Lukats, Boris. Märkmeid kujutava kunsti arenguteelt. – Looming 1947, nr. 10–11, lk. 1365–1370.
- Lust, Kersti. „Terava kriitika korras...“. Allumisest ja vastupanust Tartu ülikooli sovetiseerimisele õigusteaduskonna näitel (1944–1953). – Akadeemia 2010, nr. 5, lk. 841–875.
- Lühike filosoofia leksikon. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.
- Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut. NLKP Keskkomitee Marksismi-leninismi Instituudi filiaal. Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn: Kunst, 1996.

- Maiste, Juhan. See poleemiline-poleemiline arhitektuur. – Sirp ja Vasar 1983, 27. mai.
- Maiste, Juhan. Klassitsism ja tõde. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2008, nr. 1–2 (17), lk. 7–13.
- Juhan Maiste, Klassitsism. Kunstikirjutus, retseptioon ja ajalugu. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 46–64.
- M. [Markus], Elsbeth. Tartu Eesti Rahva Muuseumi Balti kunstikogu. – Agu 1925, nr. 5, lk. 134–136.
- Marksoo, Ann. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika Harri Moora juhtumi näitel. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 3–4, lk. 12–140.
- Markus, Kersti. Eesti keskaja kunsti uurimisest. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Konverents prof. Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva tähistamiseks Tallinnas, 21.–22. okt. 1999. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 17–21.
- Markus, Kersti. Eesti kunstisuhetest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. – Eesti kunsti-kontaktid läbi sajandite, 1. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1991, lk. 4–25.
- Markus, Kersti. Kultuuriregiooni probleem Eesti vanema kunsti uurimisel. Rootsi ja saksa kunstiajaloolaste erinevusest 1920.–1940. aastatel. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1993, 42, 3, lk. 301–308.
- Mertelsmann, Olaf. Kümme aastat hiljem. Uuemad uurimistööd nõukogude ajaloo kohta. – Ajalooline Ajakiri 2001, nr. 1–2 (112–113), lk. 95–105.
- Mertelsmann, Olaf. Sovietiseerimise mõistest: Eesti NSV aastatel 1940–1953. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovietiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk. 13–29.
- Moora, Harri, Minu elulugu. – Üliõpilasleht 1990, nr. 1, lk. 12–14.
- Nekrašas, Evaldas. Pozityvizmas ir marksizmas. – Problemos: filosofijos leidinys. Vilniaus Universitetas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, nr. 73, lk. 155–166.
- NLKP XXVII kongressi materjale. Tallinn: Eesti Raamat, 1986.
- NLKP ülesanded sotsialismi täiustamisel ja järkjärgulisel üleminekul kommunismile. NLKP XXVII kongressi materjale. Tallinn: Eesti Raamat, 1986.
- Nurk, Tiina. Karl August Senff. – Tartu Riikliku Kunstimuseumi almanahh I. Tartu, 1964, lk. 52–62.
- Nutt, Mart. Kollaboratsioonism. – Looming 1990, nr. 9, lk. 1269–1273.
- Nõmmela, Mari. A. Tuulse ja V. Vaga kirjavahetus. – Artiklite kogumik. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 9 (16). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002, lk. 187–221.
- Nõmmela, Mari. Miks ei järgnenud Alfred Waga raamatule „Eesti kunsti ajalugu I“ teist ja kolmandat osa? – Tuna 2002, nr. 4, lk. 47–58.
- Nõmmela, Mari. Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajaloo Voldemar Vaga näitel. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1–2 (127–128), lk. 197–212.
- Nõmmela, Mari. Uusi andmeid Alfred Wagast. – Aeg ja lugu. Scripta ethnologica 5. Esseid eesti kultuuriloost. Ajaloo Instituut. Tallinn, 2003, lk. 143–159.
- Nõmmela, Mari. Voldemar Vaga „Üldise kunstiajaloo“ retseptioon. – Kunstiteaduslikke uurimusi 11. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 372–386.

- Nõmmela, Mari. Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 5. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008.
- Nõukogude Eesti kunstielu kroonika 1940–1965. Koost. Rein Loodus ja Ene Lamp. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Kunst, 1970.
- Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.
- Nõukogude okupatsioonivõimu kuriteod Eestis: Küüditatud, arreteeritud, tapetud. 1940–1990. Nimede koondregister R1-R6. Eesti Represseeritute registri Büroo, Leo Õispuu. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2007.
- Parek, Elsbeth. Tartu – minu ülikoolilinn 1922–1926. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale, vihik 14. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu: Virgela, 1998.
- Peil, Mirjam. Professor Voldemar Vaga 85. – Sirp ja Vasar 1984, 29. juuni.
- Peirumaa, Rita. Hruštšovi aja „sula“ ning muudatused ENSV kunstipoliitikas ja -elus 1950. aastate teisel poolel. Magistritöö. Juhendaja Jaak Kangilaski. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kunstiajaloo õppetool. Tartu: Tartu Ülikool, 2004.
- Pert, Jaan. Voldemar Vaga: „Denkmäler der Plastik des Klassizismus in Estland“; sama autori: „Das Schloss Pöltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estlands“. Äratõmbed: „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“ väljaannetest. Tartu 1931. – Postimees 1931, 8. mai.
- Pētera baznīcas atdzimšana. Koost. Andrew Holcmanis. Rīga: Galvenā arhitektūras pārvalde, 1995.
- Pettai, Eva-Clarita. Memory and Pluralism in the Baltic States. London, New York: Routledge, 2011.
- Pino, Kaja. Voldemar Vaga: tööd on mul palju, kui ainult aega jätkuks. – Postimees 1994 (laupäevaleht Postimees Extra), 11. juuni.
- Pirsko, Priit. Arhiivinduse metodoloogilisi sõlmküsimusi, eriti lähiajaloo kontekstis. – Ajaloolise tõe otsinguil. II. Suur kunst metodoloogia. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 2000, lk. 93–112.
- Pohl, Tiit. Disintegration of the Soviet Union. – Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused 1991, 40, 3, lk. 249–254.
- Polli, Kadi. Klassitsismist kui stiilimõistest kujutavas kunstis. – Klassitsism. Kunstiteaduslikke uurimusi 2008, nr. 1–2 (17), lk. 17–34.
- Populaarteaduslikud loengud trükikäitises. – Postimees 1948, 9. aprill.
- Pullat, Raimo. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estapol, 2004.
- Raag, Arno. Kõuepilvede saatel. Mälestusi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1971.
- Raam, Villem. Die Domkirche zu Tallinn und ihre baugeschichtliche Bedeutung. – Konsthistorisk tidskrift 1967, nr. 3–4, lk. 74–91
- Raam, Villem. Keskaegsete linnuste ja kirikute arengujooni Eestis. – Ehitus ja Arhitektuur: Eesti Ehitusministeeriumi bulletin. Tallinn: Eesti NSV Ehituskomitee, 1958, nr. 1–2, lk. 11–27.
- Rahi, Aigi. 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas. Tartu: Kleio, 1998.
- Rahi-Tamm, Aigi. Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Juhendaja: Aadu Must. Tartu Ülikooli ajaloo osakond. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
- Rahi, Aigi, 1949. aasta märtsiküüditamine Eestis. – Kannatuste aastad 1940–1991. 2. raamat. Tallinn: Valge Raamat, 2012, lk. 125–151.

- Raid, Lembit. Tartu Ülikool stalinistlikus parteipoliitikas aastail 1949–1952. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXV. Tartu Ülikool. Tartu, 1991, lk. 12–33.
- Ratnik, Eha. Woldemar Krüger. – Tartu Riikliku Kunstimuuseumi almanahh III. Tartu, 1972, lk. 120–132.
- Raudsepp, Ingrid. Eestimaa Kommunistliku partei osast Eesti kunsti elu esimesel nõukogude aastal (1940–1941). – Kunstiteaduslikke uurimusi 2005, nr. 1 (14), lk. 51–69.
- Rebas, Hain. Dependence and Opposition. Problems in Soviet Estonian Historiography in the late 1940s and early 1950s. – Journal of Baltic Studies 2005, vol. 36, no. 4, lk. 423–448.
- Reets, Paul. Möödunud sajandi kunst Eestis. Voldemar Vaga. Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn, Kirjastus „Kunst“, 1976. – Mana 1978, nr. 45, lk. 75–76.
- Reets, Paul. Raamat Eesti arhitektuuri ajaloo kohta. Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, 575 lk. – Mana 1966, nr. 4, lk. 54–56.
- Reets, Paul. Vaga, Voldemar. Kunst Tartus XIX sajandil. Tln: Kunst, 1971. 153 lk. + 154 reproduktsiooni. – Mana 1974, nr. 40, lk. 110–112.
- Ringvaade. – Looming 1941, nr. 1, lk. 128.
- Rosenberg, Tiit. Professor Arno Rafael Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 2, lk. 79–90.
- Saar, Johannes. Kerkivad monumendid. – Eesti kunsti ajalugu 5. 1900–1940. Koost. ja toim. Mart Kalm. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010, lk. 390–405.
- Saar, F. Vabaneda koormavast minevikupärandist. – Edasi 1949, 12. aprill.
- Sagrits, Richard. Kodanliku päranduse põhjalik ümberhindamine. – Sirp ja Vasar 1941, 4. jaanuar.
- Selart, Anti. Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloo kohta. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.
- Selart, Anti. Vene ike ja muistne priius. Eesti-Vene suhete historiograafiast. – Vikerkaar 2000, nr. 8–9, lk. 98–104.
- Selart, Anti. Kuidas Artur Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1997, 4 (22), lk. 32–35.
- Semper, Johannes. Eesti Nõukogude kunst sotsialistliku realismi teel. – Looming 1945, nr. 5–6, lk. 531–542.
- Semper, Johannes. Suur Oktoober ja meie haritlaskond. – Looming 1940, nr. 9, lk. 958–965.
- Semper, Johannes. Marksistlik-leninlik kunstiõpetus. – Looming 1948, nr. 12, lk. 1497–1517.
- Soonpää, Leo. Formalismist. – Viisnurk 1941, nr. 5–6, lk. 501.
- Soonpää, Leo. Kujutava kunsti minevikupärandi ümberhindamisest. – Sirp ja Vasar 1948, 15. mai.
- Sotsialistliku kultuuri töölistel on sõna: meie kavatsusi aastaks 1941. – Sirp ja Vasar 1941, 4. jaanuar.
- Springer, Anton. Handbuch der Kunstgeschichte I–V. Leipzig: Seemann, 1899–1906.
- Stalin, Jossif. Leninismi küsimusi. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1945.
- Sten Karling and Baltic Art History. Sten Karling und Kunstgeschichte im Ostseeraum. Ed. by Krista Kodres, Juhan Maiste, Vappu Vabar. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 6. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999.
- Šaskolski, Igor. Kaasaegsete Eesti ajaloo võltsijate manipulatsioonid. – Eesti Kommunist 1953, nr. 8, lk. 37–47.

- Šaskolski, Igor. Tallinna algajaloo võltsimiste vastu. – Eesti Bolševik 1952, nr. 5, lk. 29–35.
- Šaskolski, Igor. Vene rahva ajaloolised sidemed Baltimaade rahvastega IX–XVII sajandil. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946.
- Zobel, Rein. Tallinna keskaegsed kindlustused. Tallinn: Valgus, 1980.
- Zobel, Rein. Tallinna kindlustuste uurimisest ja restaureerimisest. – Ehitus ja Arhitektuur 1958, nr. 1–2, lk. 27–35.
- Zubkova, Jelena. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Järelsõna Tõnu Tannberg. Tallinn: Varrak, 2009.
- Zubkova, Jelena. Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk. 184–206.
- Zubkova, Elena. Sowjetische Vergangenheit der baltischen Staaten: Schwerpunkte und Kontroverse der kollektiven Erinnerung und Geschichtsschreibung. – Geschichtspolitik im erweiterten Ostseeraum und ihre aktuellen Symptome. Historical memory culture in the enlarged Baltic Sea region and its symptoms today. Göttingen: V & R unipress; Wien: Vienna University Press, 2011, lk. 89–109.
- Tamm, Marek. Vestlus Jüri Kivimäega. – Vikerkaar 2000, nr. 8–9, lk. 124–136.
- Tannberg, Tõnu. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSV-s sõjajärgsetel aastatel. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovietiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk. 225–272.
- Tannberg, Tõnu. Nõukogude aja uurimistest Venemaal: uuemaid arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. – Ajaloolise tõe otsinguil [I]. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Mittetulundusühing S-keskus, Rahvusarhiiv. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 1999, lk. 89–104.
- Tannberg, Tõnu. Tartu Riiklik Ülikool pärast 1950. aasta märtsipleenumit. Julgeolekuorganite sissevaade. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXIII. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 115–131.
- Tannberg, Tõnu. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. „Eesti süüasi“ (1949–1952) Moskvast vaadatuna. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 120–125.
- Tartu ajalugu. Koost. Raimo Pullat. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Tartu ülikooli ajalugu kolmes köites 1632–1982; III. 1918–1982. Koost. Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Tallinn: Eesti Raamat ja Valgus, 1982.
- Tarvel, Enn. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. – Ajaloolise tõe otsinguil [I]. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Mittetulundusühing S-keskus, Rahvusarhiiv. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 1999, lk. 105–115.
- Tarvel, Enn. Ajaloolase analüüsist. – Ajaloolise tõe otsinguil II. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 2000, lk. 113–125.
- T. [Tassa] Aleksander. 19. sajandi kunsti käsitlevast näitusest Kadrioru lossis. – Sirp ja Vasar 1946, 19. oktoober.
- Tassa, Aleksander. Puulõikekunstist. Materjale ja allikaid Eesti puulõikest XIX sajandil. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst, 1948.

- The Baltic Countries under Occupation: Soviet and Nazi Rule 1929–1991. Ed. Anu Mai Kõll. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm: Studia Baltica Stockholmiensia 23. Stockholm: Stockholm University, 2003.
- Thümmler, Hans. V. Vaga, Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands. Tartu 1960 (Staatliche Universität Tartu). Übersetzung des Verfassers. Russischer Originaltitel: Problema prostranstvennoj formy v srednevekovoj architekture Latvii i Estonii, Tartu 1960 (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Ucenie zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta 86 vipusk). 137 S. mit. 71 Abb. und Zusammenfassung in estnischer und deutscher Sprache. – Zeitschrift für Kunstgeschichte 1961, B. 25, H. 3/4, lk. 281–293.
- Trummal, Vilma. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. Eesti NSV ajaloo küsimusi III. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 161. Tartu, 1964.
- Tuulse, Armin. Das Schloss zu Riga. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1937. Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti väljaanded VI. Tartu, 1939.
- Tuulse, Armin. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat: Dorpater Estnischer Verlag, 1942.
- Tuulse, Armin. Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1938. Tartu, 1940, lk. 137–192.
- Tuulse, Armin. Impressionismist ja impressionistidest. – Looming 1941, nr. 4, lk. 425–433.
- Tuulse, Armin. Kristjan Raua loomingu põhijooni. – Looming 1940, nr. 8, lk. 891–900.
- Tuulse, Armin. Kunstiajalugu (Lühike tegevus-ülevaade). – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Litterarum societatis esthonica 1838–1938. Liber saecularis I–II. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1938, lk. 41–44.
- Tuulse, Armin. Neue Forschungen über baltische mittelalterliche Kirchenbauten. – Zeitschrift für Ostforschung 1962, 11. Jhg, H. 2, Marburg/Lahn, lk. 342–346.
- Tuulse, Armin. Tartu kunstikeskusena möödunud sajandil (Tartu som konstcentrum under 1800-talet). – Tulimuld 1959, nr. 1, lk. 12–20.
- Tuulse, Armin. Töö eesti kunstis. – Looming 1941, nr. 1, lk. 31–40.
- Tuulse, Armin. V. Vaga, Problema prostranstvennoj formy v srednevekovoj arhitekture Latvii i Estonii. Med estnisk, resp. tysk sammanfattning (Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands). Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 86, 140 s, ill. Tartu 1960. – Fornvännen 1961, nr. 2.–3 (56), lk. 142–146.
- Tuulse, Armin. Voldemar Vaga, Kunst Tartus XIX sajandil (Konsten i Tartu under 1800-talet). Sammanfattningar på ryska och tyska. Tallinn 1971, 136 s., ill. – Konsthistorisk tidskrift 1972, nr. 3–4, lk. 136–137.
- Tõnisson, Ama[nda]. Eesti kunst läinud sajandil. – Postimees 1939, 30. september.
- Tõnisson, Ama[nda]. Näitus „XIX sajandi kunst“ Riiklikus Kunstimuuseumis. Tartu Ülikooli Joonistuskool – meie esimene kodumaine kunstikeskus ja kohalike kunstitraditsioonide looja. – Sirp ja Vasar 1947, 4. jaanuar.
- Uibo, Arkaadi. Nõukoguliku patriotismi eest kirjandus- ja kunstikriitikas. – Rahva Hääl 1949, 20. märts.
- Universitas Tartuensis 1632–2007. Toim. Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Varblane, Reet. Elu on täpselt niisugune, nagu ta on. [Toivo Tammiku intervjuu Rein Zobeliga 2007. aasta 22. märtsil EKA raamatukogus]. – Sirp 2012, 18. mai.

- Varblane, Reet. Mõttelaadi muutumine 1930. aastate eesti kunsti käsitluses. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1993, 42, 3, lk. 309–318.
- Varblane, Reet. 1940. aastad – Saksa okupatsioonist Rootsi paguluseni. – Kunst 1992, nr. 1, lk. 50–58.
- Varju, Peep. 14. juuni 1941. – Kannatuste aastad 1940–1991. 2. raamat. , Tallinn: Valge Raamat, 2012, lk. 15–55.
- Veidemann, Rein. Kohandamise kool. Valmar Adamsi juhtum. – Kohandamise märgid. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann. Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk. 40–54.
- Veispak, Teet. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjaist (1944–1952). – Looming 1990, nr. 9, lk. 1260–1268.
- Viires, Ants. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. – Tuna 2003, 1, lk. 32–47.
- Viiret, Veronika. Romaani filoloogi meenutusi. – Akadeemia 1989, nr. 8, lk. 1697–1708.
- Viiraja, Lehti. Eesti Kunstimuuseum 1944. aasta sügisest 1950. aasta kevadeni. – Kogude teatmik. Artiklid 1989. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 1991, lk. 15–27.
- Vseiov, David. Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses. – Ajaloolise tõe otsinguil [I]. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Mittetulundusühing S-keskus, Rahvusarhiiv. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Umara, 1999, lk. 117–121.
- Waga, Alfred. Eesti kunsti ajalugu. Esimene osa: keskaeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1932.
- Waga, Alfred. Kriis kujutavas kunstis. – Looming 1924, nr. 2, lk. 118–123; nr. 3, lk. 187–192.
- Wagner-Rieger, Renate. Vaga, V. Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands, Tartu 1960. – Buchbesprechungen. Bibliographie zur Kunstgeschichte Österreichs 1963. – Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien. 18/19. Jahrgang, 1965/66/67. Wien, 1967, lk. 31–32.
- Wagner-Rieger, Renate. Vaga, V. Tallinna keskaegne elamu (Mittelalterliche Wohnhäuser in Tallinn). – Buchbesprechungen. Bibliographie zur Kunstgeschichte Österreichs 1963. – Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien. 18/19. Jahrgang, 1965/66/67. Wien, 1967, lk. 31.
- Wiget, Wilhelm, Aasta-aruanne. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1931, lk. 209–210.
- Wiget, Wilhelm, Aastaaruanne. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932, lk. 223–224.
- Wilhelm-Kästner, Kurt. Mit dem interessantem Problem... [Allgemeines und Hansische Gesamtgeschichte]. – Hansische Geschichtsblätter 1961, Nr. 79, lk. 151.
- Woermann, Karl. Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. Bd. 1–6. Leipzig, Wien: Bibliographisches Institut, 1915–1922.
- Woermann, Karl, Alfred Woltmann. Geschichte der Malerei. Bd. 1–3. Leipzig: Seemann, 1879–1888.
- Wulf, Mike, Pertti Grönholm. Generating Meaning Across Generations: The Roll of Historians in the Codification of History Soviet and Post-Soviet Estonia. – Journal of Baltic Studies 2010, vol. 40, no. 3, lk. 351–382.

- Wölfflin, Heinrich, Kunstgeschichtliche Grundbegriffe: das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst. München: Bruckmann, 1923.
- Õpetatud Eesti Seltsi koosolekult. – Postimees 1947, 27. märts.
- Üleliidulise Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Tartu Osakonnas. – Postimees 1947, 5. oktoober.
- Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. I–III. EKP Partei Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961–1972.
- Üprus, Helmi, Raidkivikunst Eestis XIII–XVII sajandini. Toim. Voldemar Vaga. Tallinn: Kunst, 1987.
- Üprus, Helmi, Tartu Baltimaade kunstielu keskusena 19. sajandil. – Postimees 1942, 20. mai.
- Üprus, Helmi, Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (1775–1800). – Töid kunstiajaloo alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 229. Tartu, 1969, lk. 185–235.
- Yin, Robert [Kuo-Zuir]. Case study research. Design and methods. 4. Thousand Oaks: SAGE, 2009, lk. 25–47.

Venekeelne kirjandus

- Аймермахер, Карл. От единства к многообразию: разыскания в области „другого“ искусства 1950-х–1980-х годов. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2004.
- Аймермахер, Карл. Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917–1932. Ассоциация исследователей российского общества XX века, Институт русской и советской культуры им. Ю. Лотмана Рурского Университета в Бохуме. Москва: АИРО-XX, 1998.
- Архив Академии Наук СССР. Обзорение архивных материалов. Т. VII. Академия Наук СССР. Труды Архива. Выпуск 27. Ленинград: Наука, 1977.
- Бюллетень Министерства высшего и среднего образования СССР 1965, № 10, lk. 14.
- Вопросы теории архитектурной композиции, 1. Под общей редакцией Б. Михайлова, М. Рзянина и Г. Шемякина. Москва: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1955.
- Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Т. I–XII. Ленинград, Москва: Стройиздат, 1944–1977.
- Всеобщая история архитектуры. Т. I–II. Москва: Госстройиздат, 1958–1963.
- Всеобщая история искусства. Т. I–VI. Москва: Искусство, 1956–1966.
- Дунаевский, Владимир. М. А. Алпатов (1903–1980). – История и историки. Историографический ежегодник 1979. Москва, 1982, lk. 400–405.
- Зубкова, Елена. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. Российская академия наук, Институт российской истории. Москва: РОССПЭН, 2000.
- Зубкова, Елена. Прибалтика и Кремль: 1940–1953. Российская академия наук, Институт российской истории. Москва: РОССПЭН: Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008.
- История искусства народов СССР в 9-ти томах. Академия художеств СССР, Научно-исследовательский институт теории и истории изобразительных искусств. Москва: Изобразительное искусство, 1971–1984.
- История русского искусства. Т. 1–6. Москва: Кнебель, [191-?].

- История русского искусства. Т. 1–12. Под общ. ред. акад. И. Э. Грабаря. Москва: Изд-во АН СССР, 1954–1961.
- Казакова, Наталья, Шаскольский, Игорь. Русь и Прибалтика (IX–XVII вв.). Ленинград: Госполитиздат, 1945.
- Коваленко, Геннадий. Игорь Павлович Шаскольский (1918–1995). – Новгородский Исторический Сборник 1997, 6 (16), лк. 345–346.
- Коваленская, Наталья. История русского искусства XVIII века. Москва-Ленинград: Искусство, 1940.
- Коваленская, Наталья. История русского искусства первой половины XIX века. Москва: Искусство, 1951.
- Коваленская, Наталья. Путеводитель по искусству феодализма. Вып. 1. Государственная Третьяковская Галлерия. Ленинград: Гос. изд. изобразительных искусств, 1934.
- Коваленская, Наталья. [Рец.] Учёные записки Тартуского государственного университета. История. 1. Вольдемар Вага.Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismi-ajajärgust Eestis. С резюме: Произведения русских архитекторов и скульпторов периода барокко и классицизма в Эстонии. Тарту. 42 стр. XXXIV таблицы. – Советская книга 1947, № 8, лк. 117–120.
- Косточкин, Владимир. Русское оборонное зодчество конца XIII начала XVI веков. Москва: Издательство Академия наук, 1962.
- Кречмар, Дирк. Политика и культура при Брежневе, Андропове и Черненко 1970–1985 гг. Ассоциация исследователей российского общества XX века, Институт русской и советской культуры им. Ю. Лотмана при Рурском университете в Бохуме Москва: АИРО-XX, 1997.
- Литературная энциклопедия терминов и понятий. Российская академия наук, Институт научной информации по общественным наукам; главный редактор и составитель А. Н. Николюкин. Москва: Интелвак, 2001.
- Мацулевич, Леонид. Новгород и Таллин. (К вопросу о генезисе архитектурных форм). – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1941, № 9–10, лк. 47–53.
- Минц, Светлана. Формы историзма в социогуманистике нового и новейшего времени. – Особенности российского исторического процесса: сборник статей памяти академика Л. В. Милова: к 80-летию со дня рождения. Москва: РОССПЭН, 2009, лк. 369–378.
- Михайлов, Борис. Витрувий и Эллада. Основы античной теорий архитектуры. Москва: Стройиздат, 1967.
- Михайлов, Борис. Научный труд по архитектуре народов Прибалтики. – Архитектура СССР 1961, № 1, лк. 65.
- На „краю“ советского общества: социальные маргиналы как объект государственной политики 1945–1960-е гг. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, факультет государственного управления. Составители: Е. Ю. Зубкова, Т. Ю. Жукова. Москва: РОССПЭН, 2010.
- Национальные истории в советских и постсоветских государствах. Ассоциация исследователей российского общества XX века, Институт русской и советской культуры им. Ю. Лотмана Рурского Университета в Бохуме. Москва: АИРО-XX, 1999.

- Национальные истории в советском и постсоветских государствах. Фонд Фридриха Науманна. Под редакцией К. Аймермахера, Г. Бордюгова; предисловие Ф. Бомсдорфа. Москва: АИРО-XX, 2003.
- Принтс, Олев, Раам, Виллем. Критические замечания к книге В. Вага «Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии». – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised* 1961. Ühiskonnateaduste seeria, nr. 4, lk. 362–371.
- Сидорова, Вера. Янис Тильберг. Москва: Искусство, 1952.
- Сидорова, Нина. Очерки по истории ранней городской культуре во Франции. (К вопросу о реакционной роли католической церкви в развитии средневековой культуры). Академия Наук СССР. Институт истории. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953.
- Советская жизнь, 1945–1953. Составители Е. Ю. Зубкова [... и др.]. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Факультет государственного управления. Москва: РОССПЭН, 2003.
- Справочник членов Союза художников СССР: по состоянию на 1 октября 1972 года. Союз художников СССР. Москва: Советский художник, 1973.
- Справочник членов Союза художников СССР: по состоянию на 29 марта 1982 года. Союз художников СССР. Москва: Советский художник, 1982.
- Цауне, Андрис. Рига под Ригой. Рассказ археолога об исчезнувших постройках древней Риги. Рига: Зинатне, 1989.
- Цауне, Андрис. Жилища Риги XII–XIV вв.: По данным археологических раскопок. Рига: Зинатне, 1984.
- Шаскольский, Игорь. Борьба Руси за сохранение выхода к Балтийскому морю в XIV веке. Академия Наук СССР. Институт Истории СССР. Ленинградское отделение. Ленинград: Наука, 1987.
- Шаскольский, Игорь. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. Академия Наук СССР. Институт Истории СССР. Ленинградское отделение Ленинград: Наука, 1978.
- Шаскольский, Игорь. Возвращение Россией берегов Невы – выхода к Балтийскому морю (1702–1703 гг.). – *Вопросы истории* 1986, № 9, lk. 43–53.
- Шаскольский, Игорь. Русские источники по истории Восточной Прибалтики IX–XVII вв. Рига: Зинатне, 1970.

SUMMARY

Conflict between the style-historical and marxist treatments in Voldemar Vaga's writings on art in the second half of the 20th century

Introduction. Objectives of research, sources, methodology

Professor V. Vaga, one of the most renowned Estonian art historians in the 20th century, was related to the University of Tartu for more than half a century. His research activities were interrupted by the annexation of Estonia by the Soviet Union at the beginning of World War II. The art historian, who had not opted for emigration, had to continue his work after 1944 under the new regime – in the Estonian Soviet Socialist Republic (ESSR) where the Soviet occupation continued to influence the development of Estonian national culture for half a century. The Communist Party of the Soviet Union who took control of education and culture also applied historical research in the service of ideology. The primary aim of historiography of Estonian art history was formulated as fulfilling of political and social tasks. Voldemar Vaga (1889–1999), when writing art history, had to choose between the national and Soviet treatments of history.

Since the restoration of Estonia's independence in the 1990s, one of the aims of historiography of Estonian art history has been the appraisal of recent history. The reappraisal of the Soviet paradigm has also been one of the research questions of the current paper – to observe and interpret what has been written on the history of Estonian art in the second half of the 20th century. At that time, the politicized historical research developed a far-reaching programme of writing the history of the Estonian SSR, and ideologically restricted research in 1940–1980 continued to suppress the objective truth.

The Soviet paradigm in Estonian historical research after World War II meant that opinions had to be substantiated in the spirit of Marxism-Leninism and in agreement with the standpoints of the Communist Party. As the occupation doctrine considered art a class phenomenon, the Estonian treatment of art and history began to introduce the Leninist teaching about two cultures, about the popular and party aspects of art. The research task of art theory was seen as treatment of Soviet art, which was socialist in content and realist (national) in its form, and of social phenomena related to its development. Vaga had to familiarize himself with the ideological and educative function of Socialist realism and deal with popularization of art, where a significant role belonged to struggle for realism and revealing the essence of formalist art. In order to continue working in his speciality at the University of Tartu, the art historian with a bourgeois education had to make a choice in his research between style-historical and Marxist treatments.

The objective of the present research is to observe the art history treatment on the basis of Voldemar Vaga's papers, to deal with the changes in his art writings and the art history revealed in his texts together with the shift of knowledge caused by the historical forceful presentation. The changes in presenting

Estonian art history reflect the Soviet history treatment of the occupation society in the second half of the 20th century.

When writing the current study, its author has proceeded from two viewpoints:

1. The problems of art history writing which the Estonian art historian had after World War II were caused by the differences between the objectives of his earlier history writing and the Marxist historical research.
2. Voldemar Vaga solved the conflict between style-historical and Marxist ways of treatment in art history writing before the end of the Soviet era.

Consequently, the art writings to be observed have been made in the conditions of the occupation regime and the thesis contains raising the question of writing the history of Estonian art in the totalitarian society. Using the example of the adaption of one of the best-known Estonian art historians to Marxism-Leninism in the past century, the author of the thesis approaches synchronously the Estonian art history research in the second half of the 20th century also from the social aspect.

The conflict between style-historical and Marxist treatments concerns the historiography of art history, it belongs to the self-reflection of art awareness and its way of approach is interdisciplinary.

The papers of Voldemar Vaga in the Soviet period, dealing with Estonian art history, belong to the period of 1941–1980. The examples of official history writing in this period are the books published during occupation – on general history of the Estonian SSR (1952; 1955; 1963; 1971), on the history of the Communist Party of Estonia (1961; 1963; 1972), on the history of Estonian architecture (1965), on the history of Estonian art (1970–1977), several textbooks, etc. The two last general books contain reconstructural overviews of medieval architecture and fine arts in the 19th century. The history writing of the art historian in the Soviet period was much broader in character and viewed different stages of development. In the present research his publications and unpublished manuscripts have been discussed paying the main attention to the history of Estonian art in the context of the spirit and the power. The art historian's biography and academic career were influenced by the social environment in the process of sovietization.

As the limits between the conflict of Voldemar Vaga's style-historical and Marxist treatments and its context – the Estonian art historian versus the Soviet occupation society – are unclear, the study has been written using the method of qualitative research. It is a case study – the study of a conflict that appeared in the work of an Estonian art historian who lived in a totalitarian society. Through the analysis of V. Vaga's writings and social experience, an attempt is made to understand the development of his worldview in the post-war years and to check the validity of earlier statements.

The study relies on archive materials, published sources and literature. It observes the changes in the writings of the representative of the comparative-historical school in the context of V. Vaga versus the Soviet occupation regime

and the dualism between the subject and the object, which the new paradigm, after the restoration of political independence, can be interpreted on the basis of Vaga's experience. On the one hand, an attempt is made to analyze the art historian's activities and texts, on the other hand, the ideological background and the environment in which Vaga's works on art were written. It is a conflict in the work of the art historian who lived and worked in the totalitarian society. It can be viewed as a complete case in Estonian art history, which contains single cases as examples from different decades. The adaptation to the ideology of Marxist-Leninist historical research by the art historian who practised style-historical treatment is part of the socio-historical paradigm of art studies after World War II.

The monograph discusses the art history professor's publications and manuscripts from 1941–1980, the main attention being on the history of Estonian art in the context of the totalitarian regime and its spirit. It observes the causes for confrontation between Vaga and the occupation society, the essence of the conflict and the solutions to it. It analyses in retrospect his searches and choices when adapting to the requirements of Soviet historical research; to some extent an attempt has been made to explain the reasons for his viewpoints and solutions to the conflict. Voldemar Vaga's research activities had lasted for decades, having been extensive and diverse in their themes and genres. In the Soviet years his way of writing changed, although essential features common to his pre-war writings preserved. The conflict with Soviet historical research that emerged in the post-war years needed a quick solution. Searching for a solution to the conflict became the main aspect in the professor's research.

It can be treated as an integrated case in the history of post-war Estonian art and contains single cases in the different decades.

In the thesis the main problems which Voldemar Vaga dealt with in one or other period have been stressed, in the summary the main trends and the results the art historian attained during the Soviet period have been fixed. Making a choice between the style-historical and Marxist treatment meant for the university lecturer, whose keyword of history writing had been the continuity of art history, making a new search in his speciality work and the accompanying compromise in solving social problems. Consequently, the contradictions between the two treatments are accompanied by several problems through which an attempt is made to describe the context of the totalitarian society and explain the supposed connections. Since the year 1946, the years after World War II meant adaptation for Tartu State University to the new political regime.

From the socio-political viewpoint, Voldemar Vaga's biography, the analysis of which was a secondary aim of the current study, is an example of the life in totalitarian society of an Estonian intellectual who remained in his homeland after World War II. The aim of the study was not a negative appraisal of Voldemar Vaga who received state prizes and awards and was called a „Soviet Estonian art historian“ in the Estonian Soviet Encyclopaedia in 1976 but the wish to understand the contradictory development of the individual during a longer time-span in relations with the Soviet environment. The strategy of the

study was to answer the questions „how“ and „why“. When using the sources, the following aspects were taken into account:

First, until now, the bibliographies of Voldemar Vaga's printed works have not been complete. The publications of the Soviet period, including bibliographies, were censored. As a rule, the bibliographies published during Stalin's personality cult excluded the publications that had appeared before 1940. The bibliographies of art history publications published in the 1960s were already more complete. The same concerns Prof. Vaga's works. Vaga was a member of the editorial board or a co-author of most general publications on his speciality. This enabled him to have his say in compiling art-historical publications in the Estonian SSR or in the Soviet Union in general. Although Voldemar Vaga's viewpoints were considered to be decisive, the name of the Estonian art historian need not have been included in general publications and reference books meant for the whole Soviet Union. In the issues of art heritage the possibilities of attribution are offered also by the publications of the Soviet period.

The list of V. Vaga's publications (1923–1978) compiled by M. Eller in 1980 has left out some publications from the periods of the pre-war Republic of Estonia, the German occupation and Stalin's personality cult.

Second, in the Soviet period the reception of Voldemar Vaga's art-historical research was based on his publications. In interviews and memoirs published in his lifetime, the art historian avoided looking back on the post-war period. Reading of Vaga's unpublished works, including the materials of his doctoral dissertation, became possible only after 1999.

Third, the conflict between style-historical and Marxist treatments is reflected mostly in V. Vaga's publications. The analysis of publications and manuscripts shows that the discrepancy between the two treatments is reflected mainly in published materials. His manuscripts, on the contrary, show the art historian's attempt to continue writing on Estonian art history. The quotes from Vaga's publications, given in italics, are of special significance. Through the paradigm of the 21st century, these reflect the development of the art historian's ideas and viewpoints in the context of the Soviet Estonian art scene; as meta-texts, they help to understand the relations between the regime and the intellectuals and to interpret the nature of sovietization.

Fourth, V. Vaga's publications should be understood in the sombre context of Stalin's personality cult, which meant repressions and deportations of the Estonian people carried out by the state authorities for the sake of sovietization. The message of Vaga's art-historical writings speaks about the process of changes in perception of art in ideological mass communication. The art historian's use of language can be interpreted as human communication in the period of ideological pressure.

The discussion of Voldemar Vaga's publications in newspapers, his articles on art history, fragments from his dissertation and its author abstracts, and the books in the current study serves the aim of understanding history from the viewpoint of 21st-century historiography of Estonian art history. The comparative way of treatment and text analysis derived from the works of the art

historian who followed the comparative-historical method. Thus, the source materials have exerted influence on the method and disposition of the current study.

The first part of the case study, „Background: Soviet occupation versus Estonian art historian“ explains the causes and the nature of the conflict between the style-historical and Marxist treatments in the context of the occupation regime versus the individual. The Estonian art historian’s position before 1940 becomes understandable through his earlier views and research orientation.

The second part of the paper, „Adaptation to the Soviet occupation: ideological verbalism in Vaga’s publications (1941–1952) and its third part „Adaptation to Soviet historical research: in search of the research object (1941–1950)“ cover periods overlapping in time. The discourse of the occupation period deals with Vaga’s publications and his research activities in parallel. The second part discusses in detail the censored publications from the time of Stalin’s personality cult; their message reflects the onslaught of Soviet ideology. The third part follows Vaga’s research activities and his searches for the research theme based on his manuscripts. The art historian’s publications during the war and after it can be characterized by a common feature – discord and conflict in the content of his writings on art history. The manuscripts from the period under discussion became available a few years ago. They also reflect the mental conflict that characterized Vaga’s research process. The art historian’s social and ideological adaptation lasted until the conflict in his professional work remained unsolved.

The fourth part „Adaptation to Soviet historical research: in search of research methodology (1950–1964)“ continues observing Vaga’s art-historical research with the main attention on his doctoral dissertation. From the 1950s, the Estonian art historian had been facing the problem how to write Marxist art history. The methodological development of Vaga’s doctoral dissertation is an example of the possibility of connecting two different treatments of history. A subsidiary topic is the reception of Voldemar Vaga’s research articles written on the basis of his dissertation. His contributions to Moscow’s publications written in the same period were of lesser significance in the context of the current topic and have been left out of the discourse. The chapter is based on the statement that, in its essence, the Marxist doctoral dissertation *Estonian Medieval Architecture* was a descriptive style-historical study. It is proved by an extended version of the article „Conflict between style-historical and Marxist treatments in Estonian art history: The case of Voldemar Vaga“ (Nõmmela 2009).

The fifth part „Compromise between the style-critical and Marxist treatments: 1964–1980“ discusses Vaga’s research activities in art history after the defence of his dissertation. Here the main theme is the art historian’s works on two trends of research – history of architecture and the 19th-century art; a subsidiary theme is the reception of Vaga’s treatment of Baltic German art. The analysis of narrative shows that after 1980 the art historian’s writings did not reveal the conflict between style-historical and Marxist treatments. Following the main theme of the thesis, some publications that came out after 1980 have been

treated in passing only. The paper does not include articles on current art events of the 1980s and the 1990s; neither does it deal with the exhibitions of Vaga's own artwork, although these were closely related in the final period of his life.

1. Background: Soviet occupation versus Estonian art historian

The background to the conflict between style-historical and Marxist treatments was the application of principles of different societies to art research. The roots of the conflict went back to the period before World War II and even further. The Estonian art historian's writings did not comply with the Marxist ideology imported to Estonia in 1940–1941. It can be concluded from Vaga's writings on art published in the postwar decade that his bourgeois education and understanding of art did not match the Soviet ideology and worldview, which were the basis for historical research of the new regime and for art awareness of the sovietization process. The duration, extent and depth of the art historian's opposition correlated with the development stages of the totalitarian society in Estonia.

After the inclusion of the territory of Estonia into the Soviet Union on 6 August, Marxism-Leninism became the official doctrine of the new Soviet Socialist Republic. As a system of socio-political, economic, philosophical, legal, ethical and other views, as an ideology and theory of workers' parties treated the laws of society's development from the socialist revolution to communism through the dictatorship of the proletariat. The doctrine was considered to be both a worldview and a science. The relation of the communist eastern neighbour to bourgeois Estonia and its culture had been negative even before World War II. During Stalin's personality cult, the small Baltic state that had gained independence after World War I was viewed as a degenerate bourgeois society with a fascist dictatorship and a cultural policy hostile to the people. If the objective reason for the confrontation was the occupation regime, the subjective reason grew out of the bourgeois background of the art historian who came into conflict with Soviet ideology – his education, worldview, life experience and attitudes.

Voldemar Vaga had studied at the University of Tartu in the years after the War of Liberation (1918–1920) when new trends in teaching the history of Estonia, Nordic countries and general history were established. When developing the Faculty of Philosophy at the university, the after-effects of the 19th century Russification policy and the research orientation of Baltic German historians were taken into consideration. Establishment of the Estonian National Museum, the National Library and the National Archives at the initiative of Finnish and Swedish historians supported Estonians' spiritual independence and was as self-evident for laying the foundations of the young nation state as the promotion of Estonian art scene by artists who were ethnically Estonian. Vaga as a staff member of the Art History Department at the Faculty of Philosophy acquired his first research skills from the Finnish and Swedish historians (Arno Rafael Cederberg, Aarne Michael Tallgren; Ilmari Manninen, Tor Helge Kjellin). The ideals and value judgements of Vaga's youth had been shaped by

the idea of Europe initiated by the Young Estonia grouping; before World War II his world-view had been enriched by Professor Helge Kjellin (1922–1924), Professor Lucien Rudrauf (1922–1939) of French Philology and Professor Sten Karling (1933–1940). Vaga broadened his outlook by his numerous travels abroad. Research trips to European art centres had convinced him of Estonians' cultural backwardness. The cultural orientation of a small nation had been shaped under the influence of two great nations and states – Germany and Russia.

Estonians' mental and cultural self-identification had led to ethnic, territorial and political independence in 1918. The conception of the history of the Estonian nation was mostly related to ethnic, cultural and ethical dimensions. Assessment of the ethnic community in the context of European economy and culture brought about a Western orientation. The aim of the cultural policy was distancing Estonia from German and Russian orientation and approaching English and French culture. Under the guidance of Scandinavian historians the new trend of historical research began to stress close connections of the history of Estonia with Scandinavian countries. Under the direction of Scandinavian historians, the new trend of historical research at the University of Tartu emphasized the close historical links between Estonia and the Baltic Sea countries.

In art historian Vaga's opinion, the cultural border between the East and the West ran along the ethnic border of the Estonians. How to bring European culture into Estonia without the mediation of Baltic German and Russian cultures persisted as a topical cultural-theoretical problem even on the eve of World War II. Then the temporal border of Estonian art was set in the 19th century, but gradually it shifted to the Middle Ages and even to earlier times. Voldemar Vaga MPhil as a graduate of the University of Tartu began to study the history of Estonian art, including the problems of foreign influences, through ethnic identity.

Before 1940 Voldemar Vaga's research orientation can be connected with two themes – the art of the era of Classicism and the Estonian national art. In the framework of the first theme he has studied the architecture and fine arts of the 18th and 19th century on the basis of local monuments. His interest in Classicist art had arisen in the 1920s in connection with writing his MA thesis and after defence he went to France with the purpose of completing an extensive research titled „*Neoclassicism in Estonia and Latvia*“. Profound study of classicist trends of development, the differences between the classicist art of France and Russia, etc. led Vaga to searching analogies in the Guberniyas of Estonia and Livonia.

Judging his publications in art in the 1930s it is possible to see that the researcher has reached the opinion – although the Classicist era of art in Estonia was extremely productive, especially in the manorial architecture – the prevailing eclectic trends of the second half of 19th century did not give any particular value to local architecture. At the same time, the researcher finds that the development of painting and sculpture in the 19th century was different from architecture and he continues to collect materials of fine arts for writing a

monograph. In 1942 a longer research paper titled „*Tartu as a town of art in the 19th century*“ was completed.

The inventory of historical monuments that began in the initial years of the Republic of Estonia as part of heritage protection gave Vaga good fieldwork practice in comparative treatment of monuments and their style-critical analysis. The art historian's research work was characterized by great precision and careful attitude to archive sources, methodological approach to the subject, a skill of differentiating between the main and secondary problems and an ability to solve them. Thorough criticism of sources and style and historical-comparative approach to the subject continue to be characteristic of Vaga's research even later, when the notion of style acquires primary significance for him.

After the Republic of Estonia had acquired political independence, writing about national art was preferred to writing about earlier art. Vaga shared the view that, in order to confirm national identity, drawing a border between the earlier, so-called Baltic art and Estonian art was necessary. While the Baltic German and Swedish art historians who dealt with problems of earlier Estonian art relied on the research traditions of their respective countries, Vaga's keyword at writing art history in the 1930s was the continuity of Estonian national art and art history. Vaga's made numerous contributions to documentation of Estonian art scene and art history (bibliography of Estonian art scene *Kunstgeschichte 1921–1931* (1933–1938); overviews of architectural monuments in the volumes on Estonian counties *Saaremaa* (1934), *Läänemaa* (1938), *Viljandimaa* (1939) in the collection *Estonia (Eesti)*; numerous articles for encyclopaedic publications, etc.). These writings are a proof of his attempt to record the history of national culture at several levels. Vaga's books *General History of Art (Üldine kunstiajalugu, 1937–1938)* and *Estonian Art (Eesti kunst, 1940–1941)* were a social commission from the young nation state. In compiling the general history of art Voldemar Vaga has used papers of German authors (Anton Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte. I–V. Leipzig: Seemann, 1899–1906*; Karl Woermann, *Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. Bd.1–6. Leipzig; Wien: Bibliographisches Institut, 1915–1922*) as an example which caused ideological difficulties for him in the years of Soviet occupation. The Vaga's summary of the history of Estonian art, dictated by the need of development for Estonian art life, was the most monographic treatment, which contained the historical comparison of the developments of different creative generations, parallel discussion of pieces of art according to styles and features, together with giving and assessment and rich supplying of pictorial material, met the expectations of the art public of the period.

Voldemar Vaga's works were characterized by respect for European, particularly French art and a critical attitude to the Baltic German treatment of history. When distinguishing between the phenomena of local art scene in the crossfire of foreign influences, such an aspect of treatment was inevitable. When writing original art histories, the history writer followed facts and description, in his personal way of the writing we can trace the influence of Baltic German history writing on the stalinist social reality. The comparative historical

method and critical analysis of style remain characteristic of Vaga's research even later.

In 1940 the historical situation in Estonia changed. The Soviet occupation brought about the question about the survival of national culture. One of the preconditions for the development of post-war Estonian art would have been following of traditions, but this was increasingly inhibited by ideological pressure from Moscow, which made artists renounce their earlier art principles.

2. Adaptation to the Soviet occupation: ideological verbalism in Vaga's publications (1941–1952)

In the period of Stalin's personality cult (1940/44–1953), social adaptation to the post-war occupation society led Vaga with his bourgeois education to a mental crisis that involved an ideological and ethical conflict. Voldemar Vaga's initial understanding of the work and position of the professor of art history at a Soviet institution of higher education should be considered idealistic. The art historian did not understand the social dimension of the Sovietization process into which he had been involved because of his wish to pursue an academic career. There was an unbridgeable gap between Vaga's subjective expectations and the Stalinist socialist reality.

Soviet officials and Communist Party functionaries turned the question of Voldemar Vaga's research into a key political question that was related to his Master's degree, the studies published before 1940 and his position at the university. Vaga's attempt to continue teaching and research according to his earlier principles collided with the new Soviet ideology. The latter stipulated that the academic with a bourgeois background in politically responsible posts like the head of a department or sector had to prove his political maturity and unswerving loyalty to the state. The 1949 statement „*Against bourgeois holdovers*“ („*Kodanlike igandite vastu*“) that Vaga was forced to publish in *Rahva Hääl*, the central newspaper of the Communist Party of Estonia, hinted that the university professor of art history was ideologically not fully trustworthy in the totalitarian society. Marxism-Leninism applied public criticism as a means for finding contradictions in the socialist society, for resolving them and for correcting the so-called shortcomings, although all of that led to demagogic solutions in real life.

Adaptation to the totalitarian society is recorded in the metatexts of the period of Stalin's personality cult – three newspaper articles before and four articles after the war, in addition two overviews of art history – from the years 1941/1945–1952. The number of publications by Voldemar Vaga is many times smaller than by other authors of art history.

In retrospect the writings on art of the given period allow us to say that the social forceful adaptation to the post-war occupation society in the years of Stalin's personal led an art historian with bourgeois education to a mental crisis containing the worldview and ethical conflict. Voldemar Vaga's initial understanding of his post as a Professor of Art History at Tartu State University and the work in his speciality in a higher educational establishment, reformed to

become a Soviet higher school, should be assessed as idealistic. The art historian had not understood which the societal-social scope of the sovietization process was and in which he was involved because of his wish to have an academic career and partially because of the lack of specialists in the post-war years. There was an insurmountable precipice between Vaga's subjective expectations and writings in the stalinist era (Julius Genss, Rasmus Kangro-Pool, Leo Soonpää, Voldemar Erm and others). In the art writings of Voldemar Vaga there are Marxist quotations and referred standpoints. The difference in content is notable in the articles published before and after the war.

Voldemar Vaga's review of the exhibition of the artists' cooperation („*The seventh exhibition of the artists' cooperation*“ – „*Seitsmes kunstnike kooperatiivi näitus*“) published in the journal Looming at the beginning of 1941, the review of the article of the Soviet art researcher Vera Sidorova („*An overview of art*“ – „*Üks kunsti ülevaade*“) and the retrospective overview of Estonian landscape painting („*The landscape in Estonian painting*“ – „*Maastik eesti maalikunstis*“) reflect the art historian's attempts to adapt to the rules of the new life in society. Although the aims of writing have been different, these articles speak about Estonian art. The paragraphs with the Marxist content, added to art writings, are awkward compilations causing disharmony in the content. In 1940 the art historian had still assessed the participants of the art society „Pallas“ exhibition according to their generations and the individual creativeness in the context of European art. A year later the reviewer had to assess the creative work of the same masters participating in the exhibition of the artists' cooperation in the spirit of socialist realism. Voldemar Vaga has been careful and brief in expression. The new method of art – socialist realism – did not favour esthetic values, dealing with an artistic form could be considered formalism. Reviewing the Soviet art, researcher Vera Sidorova's article, incorrect content-wise, published in the journal Tvortšestvo, the reviewer had still preserved hope to discuss the truth in art. The stalinist quotations added to the overview of Estonian landscape painting are causing disharmony in the content.

Vaga's newspaper articles published after the war („Exhibition of Soviet painting and graphic art“ – „Nõukogude maali ja graafika näitus“, Postimees 1945, 18 November; „I. N. Kramskoi (Kunstniku 110. sünnipäeva puhul) – „I. N. Kramskoi: On the artist's 110th birth anniversary“, Postimees 1947, 8 June; „K. Brjullof (1799–1952)“ – „K. Bryullof (1799–1952)“, Tartu Riiklik Ülikool, 1952, 28 July) directly served the aim of promoting Russian and Soviet art. Writing of these articles may have been an assignment given to Vaga by the Communist Party, although he was not a Party member. The post-war newspaper articles are characterized by ideological verbalism. The Marxist paragraphs do not seem to be added on as a compilation like in earlier articles but grow out naturally from the treatment of the theme. Similar formal integration of content and form can be seen in Vaga's article sent to Moscow „Works of Russian architects and sculptors from the period of Baroque and Neo-classicism in Estonia“ (1947).

The publications of 1941 also show that the art historian tried to give a Marxist interpretation to earlier art phenomena and to emphasize the significance of Russian art. Both questions – reinterpretation of the heritage of the past and underlining the historical influence of Russian art – were discussed in a post-war publication (1947) and in Vaga's self-criticism in Soviet Estonia's central newspaper *Rahva Hää* (1949). Emphasizing of these two tendencies has grown after the war confirming the growing pressure of stalinist ideology. The historian who had until then used Marxism-Leninism formally had to start analyzing his earlier history writing. The statement enforced on Vaga, „*Against bourgeois holdovers*“ („*Kodanlike igandite vastu*“, *Rahva Hää* 1949, 14 June), shows that, as reasons for self-criticism, he mentioned the struggle against bourgeois holdovers, un-Soviet trends, formalism, naturalism and apolitical attitudes. The art historian who had been isolated from the Soviet art scene until then, had to give a public promise that he would start dealing with problems of contemporary art (socialist realism) and base his future activities on the Marxist world-view.

As the author of the books *General History of Art* (*Üldine kunstiajalugu*, 1937–1938) and *Estonian Art* (*Eesti kunst*, 1940–1941), Vaga had to admit the mistakes of positivist history writing, which resulted from the idealist and formalist methods of the historiography of German art history. Applying these methods had led to the treatment of art independently of the material conditions of societal life. In his writings, the art historian had not considered the material conditions of societal life and the fact that the specific features of art during each socio-economic formation derive from class struggle. Thus, his earlier treatments had been harmful from the viewpoint of socialist realism and Lenin's concept about two cultures in the context of each nation's spiritual life. The 1949 article also reveals that, by means of public self-criticism, the art historian had to make a fundamental choice between the style-historical and Marxist treatments. When non-Russian scholars were closely watched in Soviet universities, the Marxist dogmas had not become rooted in creative intellectuals' consciousness yet.

Although the massive repressions in Estonia, accompanied by Stalin's personality cult, had taken place in waves since 1940, the years 1944–1946 were relatively mild, the most difficult period for Voldemar Vaga was 1947–1950.

Moscow's post-war Baltic policy and ideological cleansing of specialists culminated in Estonia after the 8th Plenary Session of the Central Committee of the Estonian Communist (bolshevist) Party in 1950. It was considered unnecessary to teach art history in the Chair of Estonian and General Art History (1945–1950) at Tartu State University. The Head of the Chair Vaga was at first given the post of the professor of art history but the central power expected him, the MA of Art History with the bourgeois degree, to write a new doctoral dissertation with the Soviet content. In 1948 the art historian, who was considered to be a bourgeois nationalist, had to admit publicly his earlier mistakes in history writing in the process of his ideological reformation in the form of an article in the newspaper *Rahva Hää* a year later. In 1947 the Chair of Art

History at Tartu State Art Institute, the legal successor of the Art School „Pallas“, was closed down.

In the spring of 1950 it was followed by liquidating the Art History Sector at the Institute of History of the Academy of Sciences of the ESSR. In the same autumn the Chair of Art History at Tartu State University was also liquidated. In these years Voldemar Vaga had lost his places of work and he was sent to study at the evening University of Marxism-Leninism – the fact which saved him from deportation or other repressions in these years but which was difficult to admit later. In 1945 Vaga became a member of the Union of Artists of Soviet Estonia and in 1948 he was excluded from the section of art researchers. During these ideologically difficult years Voldemar Vaga did not find a solution to the scientific degree which would have satisfied both the university and the professor.

3. Adaptation to Soviet historical research: in search of the research object (1941–1950)

The general public of art in Soviet Estonia and the administration of Tartu State University expected that the art history professor with the MA degree would write Marxist-Leninist critical articles on art and the Doctoral dissertation in conformity with the prescriptions of Soviet history research. Archive sources reveal that for the art historian adaptation to the post-war art scene that glorified Soviet Russian patriotism and slammed bourgeois nationalism meant a considerably deeper social and mental process than can be seen from the surface of his publications. The art historian's publications in 1941–1952 demonstrate the beginning of his adaptation to Soviet power. Becoming aware of the inevitability of the current situation made him compliant, and fear of tomorrow made him accept the official attitudes. The Estonian people still cherished a hope that the occupation regime was temporary. The national memory had preserved the mental heritage of the years of independence. Contradictory development of art historian Vaga's ideas also lasted for a longer period. Relying on Vaga's publications from 1941–1952, this period can be considered the beginning of the art historian's adaptation to the Soviet regime and ideology.

After the completion of the manuscript of the doctoral dissertation *The Artists of Tartu in the 19th Century*, a crisis began in the art historian's research work. In retrospect, the Marxist omen for Vaga's mental crisis was the new research question proposed by Soviet historians – to study the art phenomena of the Baltics in the context of Russian revolutionary-democratic movement. Prof. Vaga abandoned the Marxist research theme proposed by Prof. Natalya Kovalenskaya, who had reviewed his article „*Works of Russian architects and sculptors from the period of Baroque and Neo-classicism in Estonia*“.

Voldemar Vaga had tried to prevent the approaching crisis in his creative work by all means – by writing articles for the press, delivering political lectures and presentations, giving up writing the history of Estonian art, etc. The having realized in the period of Stalinism that the theme of his doctoral dissertation and 19th-century art were ideologically totally wrong research

objects, the art historian, in order to find a solution to the confrontation, began to search for a new research theme. Vaga's unpublished manuscripts from 1946–1952 reflect rapid changes in his ideas and themes. The art historian who had tried to avoid the conflict with Marxist treatment by abandoning his earlier dissertation chose the development of Estonian Gothic as his new research theme, as this was more distant in time and, at first sight, less political. The new research theme was also supported by the status of the postwar art scene. From 1947–1950 Vaga worked at the Art History Sector of the Institute of History of the Estonian SSR Academy of Sciences where the research trend was to study older Estonian art. As Head of the Sector, Vaga developed relations with historians of art and architecture in Leningrad and Moscow. In the 1950s, compilation of a history of Estonian architecture was begun in Tallinn, following the model of Moscow's publications. Before 1940 the art historians working at the University of Tartu (Helge Kjellin, Sten Karling, Armin Tuulse) had concentrated their attention on studying older art of Estonia. Professor of Art History at the post-war Tartu State University had to continue these traditions.

In conclusion, the decade after World War II in Estonian art research was characteristically Stalinist. By the time Stalin died in 1953, Vaga had no doctoral dissertation based on the Marxist treatment. Wishing to continue working in his speciality at the university, the art historian faced a dilemma where refusal to collaborate with the occupation regime could have brought about his inclusion among the enemies of the people. The earlier working years in the Republic of Estonia and during German occupation, membership in „Veljesto“ and the new reprinting of the book „*General art history*“ were sufficient reasons for political accusation. It can be seen in Voldemar Vaga's biography that the university lecturer, who had social confrontation in the end of the 1940s, had difficulties in finding his place in the art life lauding Russian Soviet patriotism and severely criticizing bourgeois nationalism.

The question how the Estonian art historian coped with the obligations and tasks of a Soviet professor during Stalin's personality cult can be answered as follows. Filling responsible posts in the postwar years (Head of Department at Tartu State University and the Art Institute, Head of the Art History sector at the Institute of History) can be interpreted as collaboration. At the same time, Vaga who had been branded as a bourgeois nationalist did not meet the main requirements set to him by the Soviet regime and Marxist-Leninist historical research. Still, to mitigate the confrontation and find a solution to the crisis in his research work, Vaga was forced to make certain concessions: 1) to abandon his earlier research theme that was considered wrong from the viewpoint of Marxism; 2) to use his earlier research materials (doctoral dissertation) for the propaganda of Russian history and art; 3) to popularize Russian and Soviet art in newspapers and at public lectures; 4) to study historical and art contacts between Estonia and Russia; 5) to engage in self-criticism before the Soviet Estonian public, promising to abandon his earlier views on history and to embrace Marxism-Leninism.

It became a priority for the art historian to find a new research theme in order to escape the ideological crisis in his research in 1947–1949. Vaga found a solution to the conflict between the style-historical and Marxist treatments by choosing Estonian Gothic as his research theme. Vaga's uncompromising nature can be seen in his abandonment of the Marxist research theme in Estonian art and giving up writing art criticism for a longer time.

4. Adaptation to Soviet historical research: in search of the research methodology: 1950–1964

From the 1950s, following Marxist methodology became a requirement for the doctoral dissertation for Vaga who had earlier practised style-historical research. The Estonian art historian's research paper had to meet the requirements of Soviet historical research that were regulated by the Higher Attestation Commission (Всесоюзная Аттестационная Комиссия) which operated at the USSR Ministry of Higher Education.

The assessment criteria of the commission changed in the Soviet timespace and the themes of dissertations, defended on an all-Union level, were interpreted in conformity with the decisions of the Central Committee of the CPSU in the ideological climate.

In retrospect, in the writing process Vaga's dissertation on Estonian medieval architecture (*Средневековая архитектура Эстоний*), the Marxist part purposefully grew on account of the style-historical way of treatment. In his dissertation, Vaga had to solve such key problems like the Marxist conception, Marxist historiography, Marxist conclusions, which meant that he had to discuss the development of Gothic in the context of political and socio-economic history of the Baltic countries from the Soviet point of view. The latter served the aim of magnifying the historical influence of Russia over the Baltic Sea countries. The Estonian art historian had to correct the „Marxist errors“ in his research paper according to the guidelines of Soviet historians.

Vaga's interest in the peculiarities of Estonian Gothic could be noticed as early as in 1942 when he studied St. John's Church in Tartu. His research resulted in the manuscript of the doctoral dissertation, which, over the times, carried different titles with different points of emphasis: 1952 – *Estonian Architecture from the 13th to the 16th Centuries (Eesti arhitektuur 13.–16. sajandini)*, 1955 – *Development Stages of Gothic Art in Estonia (Gooti kunsti arenguetapid Eestis)*, 1957 – *Main development stages of Gothic (Gootika arengu põhietaapid)*, 1961 – *Gothic Architecture in Estonia (Gooti arhitektuur Eestis)*, 1964 – *Estonian Medieval Architecture (Eesti keskaja arhitektuur)*. In the course of writing his dissertation the Estonian art historian had to consider the opinions of several Soviet historians like the Russian and Soviet history recorder Mikhail Alpatov, the architect and art researcher Boris Mikhailov, the architecture historian Vladimir Pilyavski, and others.

In 1957 Vaga formulated the aim of his dissertation *Main Development Stages of Gothic in Estonia (Основные этапы развития готики в Эстонии)* as treatment of the development stages in Estonia in the context of socio-political

life of the country and ascertainment of contacts with the Gothic of close and more distant neighbours. Vaga's dissertation was not found not to meet the requirements for a doctoral dissertation, and he was not allowed to defend it in Moscow. By 1964, the aim of Vaga's research had got a Marxist wording – „providing an objective overview of Estonian medieval architecture that would rely on Marxist-Leninist methodology as the only basis for scientific cognition.“

The conceptual development of Vaga's research can be understood by comparing the abstracts of his dissertations of 1957 and 1964. The struggle between style-historical and Marxist treatments and changes in favour of the Marxist treatment are reflected by shifts in disposition and placement of emphasis.

In 1957 Vaga had viewed Estonian Gothic through the stylistic and historical development of church and fortress architecture. The treatment of church architecture was predominant in the disposition. From the Marxist viewpoint, sacred architecture was related to religion, and therefore, not a topical theme from the atheist point of view. Moreover, Vaga's style criticism was based on comparative development of architectural monuments, which referred to positivism.

Through the method of Marxist materialist dialectics, the art historian was meant to see the contradictions in the fragmentation process of feudalism as a socio-economic formation and show them as the unity and struggle of opposites. In 1964 Vaga had to provide a historicist overview of medieval buildings in the territories of Estonia and Latvia. Thorough-going treatment of socio-economic relations in Old Livonia, including the political, ethnic and religious contradictions between the colonists and the indigenous people, was considered more important than problems specific to art. Vaga was constantly reminded about the significance of class struggle when he was writing his paper. Class struggle was one of the main aspects of the Marxist treatment through which Vaga's study in art history should have also given an answer to the question about Estonian-Russian historical contacts from the 13th to the 16th centuries.

In the 1960s, Soviet historians considered Vaga's theme of Gothic problematic, as the research and restoration of architectural monuments was still unfinished in Estonia (Vladimir Pilyavski) and German-colonized Livonia was characterized in the Middle Ages by ethnic, social and economic contradictions (Boris Mikhailov). The history of the 13th–16th-century Livonia provided by Vaga in 1957 as a background to the development stages of Gothic was too schematic and questionable (Mikhail Alpatov). The process of feudal fragmentation in the Baltics needed a more detailed treatment and a profound analysis (Vladimir Pilyavski, Boris Mikhailov). This was the beginning of recommendations for Vaga, for whom the problems of style had been of primary importance in his writings on art long years, for changing his study of Gothic according to the Marxist principles. The change in the conceptual starting point in Vaga's research brought about rewriting the whole paper into a summarizing treatment of Estonian medieval architecture. The conceptual structural change caused the redivision of the material into numerous new subchapters. In 1964 Vaga presented the development history of Estonian medieval architecture in

the process of feudal fragmentation from the 13th to the early 16th century, with an emphasis on secular architecture. In addition to fortress architecture, greater attention was now paid to dwellings. The notion of „church architecture“ that was predominant in 1957 had been eliminated and the voluminous material, renamed as „cult buildings“, had been transferred into the subchapters on „public buildings“. As the art historian had been recommended not to go into details but make a selection from all the architectural monuments discussed in 1957, the building system of medieval churches and the areas characterized by hall churches or basilicas were given in a more generalized manner than before, with two major subdivisions being North and South Estonia. In the questions of spatial form, Vaga polemicizes with Sten Karling and Hans Thümmeler but does not emphasize the question about the areas in Livonia where basilicas were predominant as he had done in the article „Problem of the spatial form in the medieval architecture of Latvia and Estonia“ (*„Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии“*, 1960).

Summing up the opinions of official reviewers in 1964 in Leningrad, from the point of view of Soviet history research, the Estonian art historian's research had continuously drawbacks in his Marxist treatment – too schematic presentation of feudalism as a socio-economic formation as a precondition of architectural development, lack of analysis of socio-economic factors and class struggle, etc. The reviewer A. Bunin considered the reason for the weakness of Marxist treatment in the Estonian art historian's work that Vaga had to find local peculiarities in the German economic, political and cultural environment of the Baltics, but he had no example of Marxist-Leninist treatment of history beside the sources of Baltic Germans and bourgeois historians. The opinion of the Soviet doctor in art research Bunin is still disputable because by the beginning of the 1960s several examples of Marxist history writing had been published.⁶⁶³

One of the principal parts of Vaga's doctoral dissertation was the historiography presented from the Marxist-Leninist viewpoint.

---

⁶⁶³ Eesti NSV ajalugu (Kõige vanemast ajast tänapäevani). [History of the Estonian SSR (from the earliest times to the present.) Ed. G. Naan. Institute of History of the Estonian SSR Academy of Sciences. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1952 (reprint 1957).

Eesti NSV ajalugu. I. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. [History of the Estonian SSR. Vol. I. From the earliest times to the 1850s.] Chief ed. G. Naan. Ed. A. Vassar. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955. [Historiography – H. Moora, K. Laigna, J. Kahk. Estonian architecture and art from the 13th century to the mid-19th century – E. Mägi].

Eesti NSV ajalugu. II. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. [History of the Estonian SSR, Vol. II. From the 1850s to March 1917.] Chief ed. J. Saat, acting editors A. Vassar, E. Jansen, H. Kruus, A. Päss. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963. [Historiography – E. Jansen and A. Vassar. Art and architecture – I. Solomõkova].

Voldemar Vaga's **critical assessment of historiography of medieval architecture** deserved a positive assessment in Leningrad from Doctor of Art Research Vladimir Kostochkin. The Soviet historian appreciated the Estonian art historian's competence in summarizing the earlier historiography of medieval art history into a methodological system. Vaga had, following the Marxist treatment, assessed Baltic German historians' studies as tendentious, reactionary, idealist or carried by *Kulturträgetum*. A new stage in art research in the Baltics began, in Vaga's view, with the studies of Swedish art historians, although even those were not free of tendentiousness when assessing Scandinavian influences on the art of the Baltics. Among Estonian art researchers, Vaga highlighted the publications of Armin Tuulse in both historiography and further parts of his paper. The year 1940 and connecting architectural history with Marxism-Leninism has been called „liberation from bourgeois idealism“ by the history writer.

Prof. Hilda Moosberg, Head of the Department of History of the USSR at Tartu State University, when speaking at the end of the defence of Voldemar Vaga's doctoral dissertation at Ilya Repin Art Institute in Leningrad on 12 November 1964, emphasized the Marxist-Leninist methodology and principle of historicism in Vaga's research. In her speech, Professor Moosberg defended Voldemar Vaga and presented a counterargument to Prof. Mikhail Karger's opinion about the deficiency of Marxist-Leninist treatment in the Estonian art historian's work. In Moosberg's words, Vaga had underscored the observation of architectural monuments from the viewpoint of economic and social relations and class struggle; neither did the historical periodization in the study raise any doubts. The historiography in the dissertation contained valuable analysis of source materials – some researchers of the Middle Ages had taken the position of German Chauvinism (Otto Freymuth, Niels von Holst and several others) and others the position of bourgeois ideology (Helge Kjellin, Sten Karling, Armin Tuulse). Although the latter repeated some viewpoints of Baltic German researchers, they introduced new views, first of all, concrete factual material. Moreover, Vaga had discussed treatments of Soviet authors (Leonid Matuslevich, Vladimir Kostochkin, Villem Raam, Rein Zobel, Ernst Ederberg, Elfriede Tool-Marran), giving a thorough assessment of their work.

Professor Moosberg's speech in Leningrad confirmed that systematic Marxist reappraisal of Estonian history had begun, with the participation of history departments of Tartu State University, after World War II. While in the years of Stalin's personality cult Soviet historians had been troubled by deficiencies in research of architectural heritage, as in the days of bourgeois dictatorship Swedish historians of architecture had tried to prove the dependence of Estonian architecture on Scandinavian models, then Professor Vaga had managed to avoid such shortcomings in his paper. From the viewpoint of Soviet historical research, Estonian art historian's opposition to the conclusions of Baltic German historians that were carried by *Kulturträgetum* and tendentious views of Swedish art historians was the impeccable Marxist approach to the historiography of the Middle Ages.

Proving the historical influence of Russia in the Baltic Sea region was still a question of political importance in 1964.

In 1961, Vladimir Pilyavski had drawn Voldemar Vaga's attention to the fact that bourgeois historians (Wilhelm Neumann, Sten Karling, Armin Tuulse) had treated medieval architecture in the Baltics as part of Western-European architecture, not as an expression of local building traditions. The Soviet historian recommended that one of the conceptual starting points for research should be emphasis on the independence of Baltic architecture, stressing thereby the conclusions from the analysis of contacts between Germany and Russia. Highlighting the local peculiarities of architecture, independent of Germany, was of primary importance from the position of Soviet historical research. As known, Vaga's first doctoral dissertation *The Artists of Tartu in the 19th century* had received a negative assessment in 1947–48 as interpreted from the position of class struggle.

Ten years later, in the abstract of his dissertation *Main Stages of Development of Gothic in Estonia (Основные этапы развития готики в Эстонии, 1957)*, Vaga had taken into consideration Boris Mikhailov's notes and given a thorough characterization of local peculiarities of Gothic in Old Livonia, its independence and originality in the context of neighbouring countries' influences. As contacts with Russia had become a question of primary importance, Vaga had underscored the historical significance of Pskov and Novgorod regions for Livonians, Latvians and Estonians before the German invasion in the early 13th century. The later examples of the role of Russia and architectural contacts were summarized from Mikhail Karger's book *История русского искусства* (Part I, 1953/4).

Vladimir Pilyavski had recommended that, when describing the peculiarity of local architecture, Vaga should analyse the reasons for lack of contacts with Novgorod and Pskov regions if there were none. In 1964, in both the author abstract and introduction to the dissertation, Vaga called, the influences of Novgorod and Pskov architecture a predominant factor in the Baltic Sea region. When writing about Russian architecture, he referred to two authors – to Vladimir Kostochkin's studies of fortress architecture and to Leonid Matuslevich's statement that gable ornaments on Tallinn dwellings originate from the sacred architecture of Novgorod and Pskov. In sacred architecture of Old Livonia, the author substantiated the absence of direct influences by contradictions between the Catholic and Russian Orthodox Churches. The contacts of Novgorod and Pskov regions with Estonia that Vaga had mentioned referring to Russian historians of architecture still had to be proved.

The influences of Denmark, Germany (Westphalia, Rhineland, Prussia, Lübeck) and Sweden (Gotland) which had a leading role in the medieval architecture of Old Livonia were continually a research subject of Western-European medievalists. To counterbalance this, the aim of Soviet historical research was to prove Russia's greater role in the history of the Baltics. One of the answers should have been provided by the Estonian art historian's study of Estonian-Russian historical contacts. Driven by the same political aspect, the dissertation

was expected to give a thorough treatment of settlement history of Estonia and Latvia in the 10th–12th centuries, which the art historian, however, did not write. In the introductory historical overview in his monograph, Vaga gave the periodization of development stages of Gothic, referring to books of reference published for the whole Soviet Union – *History of Russian Art (История русского искусства)*, *General History of Art (Всеобщая история искусства)*, *World History (Всемирная история)*, *Essays on the History of the USSR (Очерки истории СССР)*, *Transactions of the Academy of Sciences of the USSR (Известия Академии Наук СССР)*, etc. – and classics of Marxism-Leninism. In addition to presenting the views of Soviet historians (Konstantin Bazilevich, Mitrofan Bodnarski, Andrei Bunin, Vladimir Kostochkin, Nikolai Pavlenko, Pavel Rappoport, etc.), the introduction to the dissertation and its historiography contain rhetoric from the works of Communist Party and Soviet government leaders (Nikita Khrushchev, Leonid Ilychov, Boris Ponomarev) and references to programmatic Documents of the 22nd Congress of the CPSU.

The first attempt in the Stalinist period to direct the Estonian art historian to correct the ideological errors in his work had been made by the Soviet art researcher Natalya Kovalenskaya, who recommended Vaga to broaden the theme of 18th–19th-century art from a Marxist viewpoint by adding the development history of revolutionary democratic movement and ideas as a new research area. In 1947 this attempt failed.

The sovietization process of the totalitarian society continued, and from 1957, the Estonian art historian was exerted pressure upon in order to change his goals, aspects and manner of treatment according to Marxist methodology. The conflict between Vaga's style-historical art history and Soviet Marxist historical research ended with certain compromises made by the Estonian art historian. The process was directed by Soviet historians (Vladimir Pilyavski, Boris Mikhailov, Mikhail Alpatov and other Soviet historians) with their recommendations. According to the official reviewers' estimation in 1964, the Estonian art historian's study was still deficient from the Marxist point of view. In retrospect this shows that attempts were made to give Vaga's research an even broader ideological orientation and political leverage. For Soviet historical research, the style-historical interpretation of Estonian Gothic as an original phenomenon in the medieval architecture of the Baltic Sea countries was unacceptable. For Russia the Estonian-Russian contacts meant rather the history of Russian spheres of influence in the Baltics, which could have provided new materials for Marxist interpretation of recent history. That the territory of Estonia would be part of the Soviet Union was envisaged for the future as well.

The main factor in the long-time rearrangement process of the research work of the art history professor of Tartu State University were the political expectations of Soviet historical research. When adjusting to the requirements of politicized historical research in 1957–1963, the Marxist treatment in Voldemar Vaga's *Estonian Medieval Architecture (Средневековая архитектура Эстоний)* remained mostly rhetorical, being expressed in using Soviet terminology and abundant references to Soviet historians and classics of Marxism-

Leninism. The greatest ideological concession by the author was the presentation of the historiography of the Middle Ages from the Marxist aspect. Without this Vaga would not have been officially allowed to defend his dissertation. The Middle Ages as the process of feudal fragmentation that involved political, social and ethnic contradictions and was the main factor of architectural development which remained unanalysed by Vaga according to the requirements of Soviet historical research, and he did not give it an assessment from the position of class struggle. The methodological shortcomings were not compensated by thorough long introductions, historiography with a Marxist assessment aspect, the declarative conclusion, emphasis on the historical role of Russia, or highlighting of secular architecture as a conceptual system of research where fortified castles and town fortifications were meant to emphasize the anti-Russian aggressiveness of Livonian nobility.

5. Compromise between the style-historical and Marxist treatments: 1964–1980

The problems in Estonian history writing, having lasted about a quarter of a century, were officially finished with the defence of Voldemar Vaga's Doctoral dissertation at the Art Institute named after Ilya Repin in Leningrad.

In the monograph about medieval Estonian architecture, adopted as an official history writing, Vaga had connected opposing ways of treatment as a compromise-solution. After the defence, the new Soviet Doctor of art research selected a new research theme which was politically criticized in the stalinist period. It was the art of the 19th century and writing about Baltic German art Vaga style-historically did not recognize compromise. In the end of the 1960s, as a result of profound work in the archives, the analysis of systematized materials and style criticism, extensive research work was resulting in two handbooks of Baltic German art – „*Art in Tartu in the 19th century*“ („*Kunst Tartus XIX sajandil*“, 1971) and „*Art in Tallinn in the 19th century*“ („*Kunst Tallinnas XIX sajandil*“, 1976) in which Vaga demonstrated the use of the comparative-historical method. The reception of books considered the art history writing proceeding from the history of styles right. In the reviews it was considered self-evident that the writer had dealt with Baltic and Estonian art separately in the development in the 19th century. At the same time a remark was made that Tartu and Tallinn were little connected with the art life in the rest of the Baltic area and the reviewers found that the writer's assessment scale was too normative. Understanding-interpreting of the vanishing Baltic German art and the arising Estonian art was more clearly reflected in the opinions of Estonians living abroad. It is possible that the attitude of Soviet occupation to the cultural heritage of Baltic Germans and the Germans living in Germany had already left a negative imprint in the Estonian consciousness of art in the 1970s.

The following art book by Voldemar Vaga, which was published in 1980 in Leningrad, demonstrated that turning back to style-historical from the Marxist treatment was not yet final. Giving an overview of the history of Estonian

architecture, the art historian has again compromise with the Marxist history writing which allows us to conclude that the conflict between the two opposing worldviews and historical writing was solved in Voldemar Vaga's art writing on an official level already in 1964 but finally the conflict finished with the book published in 1980. „*Monuments in Estonia*” („*Памятники Эстоний*“, 1980) addressed to the all-Union readers contained the development of styles using the principle of historicism together with the Marxist introductions. The idea presented in the introduction to the book dates back to the stalinist treatment of Estonian-Russian history of the 1940s stating that since the 18th century until the present time the development of Russian art was influencing Estonian art. The statement seems to be confirmed by the last chapter added to the end of the book in which the author has registered the most important achievements of the architecture of the Estonian SSR in the years 1940–1970.

To sum up, the art history writings by Voldemar Vaga of different volume and aim belong to 1941–1980, the period between two paradigms accompanying societal-social processes taking place in Estonia. Before World War II the fruitful researcher and popularizer of national art history, the member of the Art Centre of Tartu University, continued writing also after World War II, now in the Estonian SSR involved in the process of sovietization. Voldemar Vaga had been more of a researcher than an interpreter of history who in the course of introducing Soviet cultural policy had faced a question to be solved in the forced Marxist paradigm – what to research and how to write? The raised question about the possibilities of writing and making selection in the changing conditions of the occupation regime made it more difficult to get adapted to the requirements of Marxist history writing.

The Estonian history writing had to serve the policy of sovietization, it belonged to the competence of state institutions and was under strict control. The Estonian art history writing completed in the Soviet period belonged to the same programme with writing about the history of the Estonian SSR, the strategy of which was established in the 1940s by the top leaders of the C(b)PSU and the EC(b)P. The model of Marxist history writing became urgent in the years of the beginning of occupation and at the same time it was worded by the first secretary of the Estonian Communist (bolshevist) Party Nikolai Karotamm. The ideology of history writing and the strategic starting point for stalinist cultural policy was the theme of the fight between Germans and Estonians during centuries, the eternal friendship of Estonians and Russians and the class fight together with party activities in the recent history. From this platform the periodization and reassessment of Estonian history started, using stalinist treatments of Estonian-Russian relations as the illustrative material, the ideological interpretations of which could be seen in the Soviet history research even in the 1960s and 1970s and which were also included in Voldemar Vaga's book on the history of architecture in Estonia published in Leningrad in 1980. The aim of the history writing published in the Soviet period had to be in conformity with the value system of the occupation society and its form of presentation had to be Marxist.

It is seen in Voldemar Vaga's biography that after the war he as a professor of art history at Tartu State University was connected with two centres of history writing – the Sector of Art History at the Institute of History of the Academy of Sciences of the ESSR and the university which in retrospect explains different stages in his research activities. Since 1950 Vaga as a member of the teaching staff of the Chair of History of the Soviet Union at the university had made his contribution on Estonian history of art and architecture to the general and reference publications in Estonia and the Soviet Union. The professor of art history was not a member of the Communist Party and he had no working contacts with the Institute of History of Estonian Communist Party which was established in Estonia as a subsidiary of the USSR Institute of Marxism-Leninism, thus being the third centre of Soviet history writing. Guidance and control over Estonian art history writing was accompanied by ideological pressure.

In the Soviet years Voldemar Vaga's life and academic career were influenced by a social environment constantly becoming narrower for mental activities. The art history professor's work and speciality relations in a Soviet higher educational establishment, his contacts with colleagues in Tallinn and with former students working there, trips from Tartu to Moscow, Leningrad and Riga, the correspondence with foreign colleagues checked by the state, refused trips abroad – all that set the limits for the future work of the art historian after World War II. After regaining political independence, the question has arisen how to assess the developments having taken place in culture when the process of reevaluation of the Marxist paradigm in Estonian art research has started. In Voldemar Vaga's art writings of the Soviet period it can be seen that the art historian had felt political and ideological danger to Estonian culture that could last for decades. He had continued writing art history in a conservative national character in the process of sovietization. Considering filling gaps in Estonian art history more important and entering additional facts into scientific discussion, he had made his choice in favour of style-historical treatment. The targeted criticism of the limitations of Voldemar Vaga's art history writings in the Estonian reflection of art research obtains in the context of the conflict of style-historical and Marxist treatment a positive meaning when assessed from the social aspect of Estonian art research. Vaga did not follow Marxism-Leninism in the period of Soviet occupation when discussing periods in art history and constructing style-historical periods. He did not discuss the problems of social relations and class oppositions more profoundly. During a longer time, looking for the possibilities for formal connecting and simultaneous presentation of the two treatments and leaving the ideological factors of creating and functioning of art to be background, he as a history writer was able to preserve the specific content art history. The Estonian art historian had not stepped on the slippery road of philosophizing about historical materialism and socialist realism he could not keep positivist art history away from the influence of Marxism. The breaking point in his academic and speciality career was the period of stalinism when in addition to changing his research orientation and the aims of writing art history he had to surrender ideological pressure changing the presentation of

history. Voldemar Vaga solved the task of treating together Marxist and style-historical writing with the help of using Marxist terminology, the sources and rhetoric. In the writings of the history of architecture addressed to the all-Union reader he had to make concessions in the content. Returning to the earlier style-historical treatment became possible to Voldemar Vaga in the middle of the 1960s.

Despite the paradigmatic changes Estonian art-consciousness and art research needed summarizing and generalizing earlier knowledge in certain periods. The art historian, who respected facts and style history, had already in 1937–1938 and 1940–1941 and also in the occupation years 1965 and 1971–1976 considered important in Estonian art history writing, to collect scattered materials, to add source-critical materials, and to carry out systematization and generalization for overviews. Together with the stopping of the development of art research because of the forced methodology of socialist realism the art historian, who had retained his research level of the years before and during World War II, kept alive the continuity of Estonian art history removed from politics.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Mari Nõmmela
Sünniaeg: 21.09.1950
Kodakondsus: Eesti
Töökoht: Eesti Maaülikool, Põllumajandus- ja keskkonnainstituut, Maastikuarhitektuuri osakond, dotsent
Telefon: 731 3135
E-post: mari.nommela@emu.ee

Haridus:

1977 Kunstiajalugu, ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja, Tartu Riiklik Ülikool
1994 Kunstiajaloo filosoofiamagister, Tartu Ülikool
2006–2008/ 2012 Doktoriope, Tartu Ülikool (ekstern)

Teaduslik ja arendustegevus

Peamised uurimisvaldkonnad:

Eesti kunstiajalugu ja kultuurilugu; arhitektuuri- ning maastikuarhitektuuri ajalugu.

Dissertatsiooniga seotud teaduspublikatsioonid:

Nõmmela, Mari. Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajaloo Voldemar Vaga näitel. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1–2 (127–128), lk. 197–212.

Nõmmela, Mari. Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 5. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008.

Nõmmela, Mari. Uusi andmeid Alfred Wagast. – Aeg ja lugu. Scripta ethnologica 5. Esseid eesti kultuuriloost. Ajaloo Instituut. Tallinn, 2003, lk. 143–159.

Nõmmela, Mari. Voldemar Vaga „Üldise kunstiajaloo“ retseptsioon. – Kunstiteaduslikke uurimusi 11. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 372–386.

Nõmmela, Mari. Miks ei järgnenud Alfred Waga raamatule „Eesti kunsti ajalugu I“ teist ja kolmandat osa? – Tuna 2002, nr. 4, lk. 47–58.

Muu teaduslik organisatsiooniline tegevus:

ICOM-i, Eesti Kunstnike Liidu ja Kunstiteadlaste Ühingu liige

CURRICULUM VITAE

Name: Mari Nõmmela
Date of birth: 21.09.1950
Citizenship: Estonian
Current position: Estonian University of Life Sciences: Institute of Agricultural and Environmental Sciences, Associate Professor, Department of Landscape Architecture
Phone: +372 731 3135
E-mail: mari.nommela@emu.ee

Education:

1977 Diploma of Art History, Teacher of History and Civics, University of Tartu
1994 Master of Arts in Art History, University of Tartu
2006–2008/ 2012 External PhD candidate, University of Tartu

Scientific work

Main interests of research:

History of Estonian Art, Culture and Society, History of Architecture and Landscape Architecture.

List of publications:

Nõmmela, Mari. Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajaloo Voldemar Vaga näitel. [Conflict between style-historical and Marxist approaches in Estonian art history: the case of Voldemar Vaga] – Ajalooline Ajakiri (The Historical Journal) 2009, nr. 1–2 (127–128), lk. 197–212.

Nõmmela, Mari. Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu. [Voldemar Vaga (1899–1999) and The History of Estonian Art] EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 5. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008.

Nõmmela, Mari. Uusi andmeid Alfred Wagast. [New biographical data on Alfred Waga] – Aeg ja lugu. Scripta ethnologica 5. Esseid eesti kultuuriloost. Ajaloo Instituut. Tallinn, 2003, lk. 143–159.

Nõmmela, Mari. Voldemar Vaga „Üldise kunstiajaloo“ retseptsoon. [The reception of the first print of Voldemar Vaga's "Art History of the World"] – Kunstiteaduslikke uurimusi (Studies on Art and Architecture) 11. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk. 372–386.

Nõmmela, Mari. Miks ei järgnenud Alfred Waga raamatule „Eesti kunsti ajalugu I“ teist ja kolmandat osa? [Why volumes II and III of Alfred Waga's "History of Estonian Art" were not published.] – Tuna 2002, nr. 4, lk. 47–58.

Administrative responsibilities:

Member of the International Council of Museums (ICOM), The Estonian Artists' Association and Estonian Society of Art Historians

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutatsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiinema.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḏḏavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Pöldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.
21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der

- mittelassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
  23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
  24. **Ilmar Roots.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
  25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
  26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
  27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
  28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
  29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
  30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.